

ORIGINAL
TAR

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

4

KADEMAI KIADO • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

105. ÉVFOLYAM 1989/4. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társszerkesztő)

FÜLÖP GÉZA

NAGY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest XIII. Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219—98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 192 Ft. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

Szent István legrégibb életirata nyomán

(II. A Szt. Istvánra vonatkozó időadatok tanúsága)¹

Amint uralomra lépése történetének részleteit, Szent István halálának pontos körülményeit sem örökítették reánk egykorú hazai feljegyzések. Uralkodása kezdetének és végének csak évszáma kétségtelen. Sőt, ha pusztán a magyar kútfőket nézzük, még a két epochális dátum evidenciája között is különbséget kell tennünk. A Nagyobb Legenda 997-i meghatározása nyilván minden kritikát kiáll. A szövegnek az a tudomása, hogy Géza elhalálozása Szt. Adalbert mártírhalálának esztendejében történt, olyan egybeesést rögzít, melyet egyházi köröknek akár szóbeli hagyománya is hosszú időközön keresztül sértetlenül megőrizhetett. A gyászév körül ellenben eredetmeghatározást követelő ködfelhők gomolyognak. Hagyományunk ebben a tekintetben meglehetősen ingadozó. Négy évszám, vagy legalábbis két évszám — 1033, 1034, 1037 és 1038 — között enged választást, s első pillantásra valamennyi önálló hagyományváltozat képviselőjének látszik.²

Nem kell természetesen bizonyítgatnunk, hogy a legutóbbi a hiteles. Helyességét több egykorú, külföldi forrás igazolja. De ebből — egyszerű elvi megfontolás alapján, mindjárt beköszöntőül ellene kell mondanunk kutatásunk általánosan elfogadott gyakorlatának — korántsem következik, hogy a hazai tudat egységesen

¹ Tóth Zoltán (1888–1958) születésének évfordulója alkalmából közöljük az MTA Könyvtára Kézirattárában fennmaradt tanulmányának, (Ms 5036/2.), még a szerző által előkészített, kéziratban maradt részeit. A szerző javításait átvezette és a kényszerű rövidítést elvégezte Veszprémy László. (A Szt. István életrajzaival foglalkozó néhány, azóta megjelent fontosabb munka: VAJAY Szabolcs: *Géza nagyfejedelem és családja*. In: Székesfehérvár évszázadai. I. Székesfehérvár, 1967. 63–100. l.; MÁLYOSZ Elemér: *I. István születési éve*. = Levéltári Közlemények 39. 1968. 199–204. l.; KRISTÓ Gyula: *I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban*. = Acta Historica, Acta Univ. Szeged. Tom. 40. 1972. 51–72. l.; GYÖRFFY György: *István király és műve*. Bp. 1977. Továbbá: CSÓKA J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Bp. 1967. 623–646., KARÁCSONYI Béla: *Néhány kronológiai probléma középkori elbeszélő forrásaink szövegében*. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Bp. 1974. 218–228., BLAZOVICH László: *Ransanus és a „legrégibb István-legenda”*. = ItK 79. 1975. 186–188. — A források közül modern kritikai kiadásban jelent meg RANSANUS: *Epithoma rerum Hungaricarum*. Ed. KULCSÁR Péter. Bp. 1977. és THURÓCZY: *Chronica Hungarorum*. Ed. KRISTÓ Gy. — GALÁNTAI Erzsébet. I. Bp. 1985. — V. L.) — Ez a dolgozat szerves kiegészítése, folytatása a *Századok* 81. (1947) évfolyamában (23–94.) ugyanezen cím alatt közzétett forráskritikai fejtegetéseknek.

² Ez természetesen pusztán a reánk maradt forrásanyag alaki adottságain alapuló észrevétel. Csak azt óhajtja egyelőre hangsúlyozni, hogy javaközépkori feljegyzéseink között nem egy akad, amely Szent István halálát nem 1038-ban történnék tudja. Hogy a különböző évszámoknak van-e értelmes forrástörténeti jelentésük? — a következőkben iparkodunk kideríteni.

ebből indult ki. Pontosabban: hogy valamennyi feljegyzéstípusnak ez a gyökere s az ettől eltérő évszámok csak elírások, legfeljebb utóbb bekövetkezett torzító munka eredményei. Mindez természetesen elgondolható volna; mint a következőkben kifejteni próbáljuk, részben így is történt. De a négyes elágazás nyilván egyebet is jelenthet. Ha a magyar hagyomány nem a király halálakor, vagy közvetlenül annak táján megejtett feljegyzéseken alapul, a hozzávetőleges és eredettől fogva téves időmeghatározások egész sora válik lehetségessé. Mindegyik változatot önmagában kell tehát elbírálnunk, különösen időbeli feltűnésük sorrendi egymásutánját figyelve. Annál is inkább, mert a kézenfekvő kiindulás, a Pray-kódex fenntartotta Pozsonyi Évkönyvek egykorúságra valló tanúsága, úgy találjuk, nem lenyűgözően világos. Nem lehet ugyan vitás, hogy ez a feljegyzés a legrégebb idevágó értesítésünk. Mögötte kétségtől XI. századi összöveg lappang. De reánk maradt alakjában mégis óvatos kritikára szorul. Egyéb tünetekről egyelőre nem beszélve, közvetlen célkitűzésünk is erre figyelmeztet, mert a szövegnek éppen a király halála esztendejével kapcsolatos külseje, mintha nem éppen véletlen vagy felületesség következzék volna. Inkább elvétést sejtet, mely — *lingua lapsa verum dicit* — nem bizonyos, hogy minden okszerűség híján való.

Semmi kétségem természetesen afelől, hogy az évkönyvszövegezés, úgy amint előttünk van, 1038-at óhajt mondani. Az 1037-i évszámot, mint ismeretes, egymás után kétszer írja; másodízben, nyilván a kihagyott 1038-as pótlásaképpen, s ez utóbbi rovatba foglalja Szent István halálhírét. A textus ódon jellegéhez nem férhet kétség, a királykultusznak még semmi nyoma. Az előadás sorrendje és szárazsága egyenesen feltűnő. Első helyt egyházi természetű, alkalmasint Pécsváradra vonatkozó tudósítást olvasunk.³ Az elhalálozást írásba foglaló feljegyzés csak ez után következik, s hangja éppen olyan egykedvű, mint a Péter trónraléptét bejelentő zárómondaté. Meleg hangú búcsúztatót a szűkszavú, fejezetcím jellegű fogalmazástól természetesen nem remélhattünk. De némi megilletődésfelét a mi emlékező tudatunk valamiképpen mégis elvárt volna. Mikor az 1047-ik évnél megírja, hogy „*Petrus rex cum dolo obceatur*” a szófukar szövegből mégis kicsendülni vélünk bizonyos részvétet, a kegyetlen elbánás erkölcsi elmarasztalásával egyetemben. A sorrendben második 1037-es évkönyvtétel ezzel szemben a tényállás pusztja, szinte rideg megállapítása. A király leróta a természet adóját a helyét utóda foglalta el, — „*Stefanus rex mortuus est et Petrus in regem elevatur*”.⁴ Semmi több! Be kell azonban ismernünk, hogy ez a hang a jelen hangja; ez az, ami egykorú feljegyzésre vall. Még a földi életének estéjéhez érkezett István királynak szól, nem a jövőendő dicsfénybe öltözködött Szent Istvánjának. Ám a gyanút keltően kétlaki külső felett még ilyen körülmények között sem mernék egyszerűen napirendre térni. A kézirat keletkezési idejében, a XII—XIII. század fordulóján, ha

³ Sörös Pongrác szerint a pécsváradai monostor felszentelése 1038-ban, Szent István utolsó évében történt (*Pannonhalmi Rendtörténet, XIII. B. Bp. 1912. 13. l.*). Vö.: KAINDL, Raimund Friedrich: Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen. = Archiv f. österreichische Geschichte 1895–1902. Studie V. 13. l. Ugyanígy a király utolsó esztendejéről beszél MIHÁLY Ernő, *Szent István monostorai*. Szent István-Emlékkönyv. I. Bp. 1938. 380. l. Könnyen lehet azonban, hogy a dedikációt illetőleg csakugyan az 1037-i dátum a helytálló.

SENYIPIÉTERV Imre: *Scriptores rerum Hungaricarum I. Bp. 1937. 125. l.* (A következőkben SS.)

nem is általános, de meglehetősen ismeretes és befogadott lehetett már — röviden kiviláglik, miért alakítjuk mondatunkat viszonylag fenntartásos hangnemben — az 1038-i elhalálozás tudata. Az 1037-iki évszám tehát mindenképpen magyarázatra szorulna. Különösen ha emlékezetünkbe idézzük írott hagyományunk, elsősorban pedig krónika változatainknak azt a majdnem sztereotípszerevételeit, mely I. Endre 1047-i trónfoglalását Szent István halála után tizenegy esztendővel s négy, illetve négy és fél hónappal történtnek mondja.⁵ Ez a megszabás világosan 1037-re utal, annál is inkább, mert a Nagyobb-Gellért-legenda cicomátlanabb s utólagos számításoktól mentes előadása általában csak tizenegyedik esztendőről beszél.⁶ Ugyanígy — váratlan (és súlyos) érv szövegének ősi verete mellett — Ranzanus királylajstroma.⁷ Megállapíthatjuk továbbá, hogy úgy eme tizenegy éves tartamtu- dat, mint az általa kijelölt 1037-i évszám alakító hatása szívósan élt egész középkorunkon keresztül.⁸ A Zágrábi Krónika időszámításának alább következő áttekintése különösen jellemző példával szolgál. Mügeln eljárására pedig már itt reá kell mutatnunk. Terjedelmesebb krónikaszövegeink közül az övé az egyetlen, mely a tizenegy esztendő időközt nem említi. Futólagos fontolóravétel elárulja, hogy miért. Nem mintha nem ismerné; éppen ellenkezőleg, mert valamennyi krónikás társánál jobban megszívlelte. Sem Kézai, sem a XIV. századi krónikaszerkesztés nem ejt szót Szent István halálának esztendejéről. A Hartvik-legenda egy, kronológiájában a budapesti kódexszel rokon válfajára⁹ támaszkodó Mügeln viszont az éppen erre a típusra jellemző 1038-iki évszámot már magáévá tette. Ennek fejében azonban elkövetett egy sajátos botlást. I. Endre trónfoglalása szerinte a többi krónikától eltérően 1048-ban történt.¹⁰ Helytelen évszám, de nagyon jól érthető és értelmezhető. Az okviszony ti. világos. Az 1038-i év alapulvétele mellett nem 1047, hanem 1048 a Szent István halálára következő tizenegyedik esztendő. Szemmel látható, hogy Mügeln tollát ez a tudat, illetve helyesbítés vezette. Az elvi és tartalmi egyöntetűség tehát krónikaváltozataink között teljes s ez önmagában eldönti, hogy az 1037-ik évet nyilvántartó tudomás krónikás hagyományunk legrégibb, XI. századi ismeretretegéből származik.¹¹ Ezt megjegyezve természetesen még kevésbé szabad elsiklanunk a Pray-kódex 1037-i évszámának kettőssége felett.

⁵ Négyvel Kézai s a XIV. századi krónikaszerkesztés (SS. I. 180. illetve 351. l.), négy és féllel a Zágrábi Krónika szerint. Uo. 207. l. Emez évtörödékek beszürelése eredetétől részletesen kifejtjük.

⁶ Anno XI post mortem sancti regis Stephani. SS. II. 501. l.

⁷ Anno salutis humane quadragesimo septimo supra millesimum, qui fuit annus a beati Stephani obitu. undecimus. M. Florianus. Fontes domestici IV. Bp. 1885. 195. l.

⁸ Sem a hazai, sem a külföldi kutatás nem hangsúlyozta, minő jelentős összefüggésekre mutat rá ez a hétköznapi külsejű időmeghatározás. Karácsonyi éppen úgy elírásnak vélte s helyette kilencedik évet olvasott (*Szent Gellért élete*. Bp., 1887. 295. l.), mind Kaindl (*Studie VIII*. 91. l.). Jóval helyesebben értékelt Erdélyi László. Szerinte a krónikák idevágó tudomása a Pozsonyi Évkönyvek 104-i koronázási évén s Szent István téves 1037-i halálévszámán alapszik (*Magyar Művelődéstörténet. II*. Bp. 1940. 24. l. 2. jegyzet). Látni fogjuk azonban, hogy az Évkönyvek mai külseje nem szolgálhat alapvető kiindulásul. A tizenegy éves tudat kétségkívül egy XI. századi krónikaszövegből való.

⁹ A pontos meghatározást dolgozatunk befejező részében fejtjük ki.

¹⁰ SS. II. 168. l.

¹¹ Vö. MÜLLER Frigyes: *A Nagyobb Gellért-legenda forrásai és keletkezése*. Századok 47 (1913) 420-421. l.

Ha fel is tesszük, hogy a Pozsonyi Évkönyvek 1019-től 1060-ig terjedő tételeit évről-évre jegyezték fel,¹² bizonyos, hogy ez az egységes és önálló adatcsoport más eredetű, már nem egészen egykorú, későbbi szakaszokkal egyesítetten került a Pray-kódex írójának kezébe. Ez a viszonylat különböző hibalehetőségek számbavételét követeli. Mivelhogy kétségtelen, hogy nemcsak Géza fejedelem 998-as, de III. Henrik császár halálának 1055-ös, sőt Szt. Gellért tragikus végének 1047-i dátuma is egyéves eltolódást mutat, ha szövegünk eredetijének szigorúan egykorú jellegét és csorbitatlan hiteltérdemlőségét¹³ fenn akarjuk tartani, mindeme tünetekre mentséget kell keresnünk. Gondolhatnánk az eredeti hírvételek késedelmes beérkezésére s ebből következően némileg eltorzult alapfeljegyzésekre — ám ez bizonyíthatatlan s igen kevésbé valószínű magyarázat volna. Feltételezhetnénk másolási pontatlanságokat — ezt az igen kényelmes, inkább kibúvószerű megoldást viszont, a hibák aránylag nagy száma miatt, eleve el kell utasítanunk. Inkább egy harmadik lehetőséget vennénk szemügyre. A Pozsonyi Évkönyvek mai külseje azt a gyanút kelti, hogy a Pray-kódex másolója jól tájékozott és alapjában egykorú, de itt-ott befolyásolt, némely események dátumait *utólagos* hallomás alapján módosítani hajlandó, átírást vett át és továbbított. 1060 táján, mikor az első, egységes természetű feljegyzéstömböt lezárták, a végső rovatok kitöltője előtt bízvást ismeretes lehetett az 1037-i gyászév hagyománya. Feltehető tehát, hogy az eredeti, nyilván 1038-as feljegyzést ő változtatta el — utódát, a Pray-kódex íróját, tétova zavarba hozva — egy évvel kevesebbet mondóra. Ez a beállítás a reánk maradt, 1038-ra utaló, de forma szerint 1037-et állító évkönyvkülsőt mindenesetre érthetőbben magyarázná közönséges tollhibánál. S ha az átörökítési körülményekről maradéktalanul tiszta képet nem is szerezhetünk, mindenképpen bizonyosnak látszik, hogy a XI. század dereka táján némi tudatváltozás történt. Az 1038-i gyászév, jóllehet már Szent István Kisebb Legendája feljegyezte, csak a XII. században, a Hartvik-legenda révén vált ismét emlegetetté, s csak jóval később irányadóvá. Ez a megjegyzés természetesen bővebb kifejtésre szorul. Ha tehát ugyancsak a Kisebb Legendában eltűnődve olvashatjuk, hogy a szent király sírhelye néhány évtized alatt feledésbe merült,¹⁴ rövid körültreintésünk nyomán — a mi szemünkben nem éppen kegyeletes, de a középkor feljegyzésszegénységét és közvéleményhiányát igen jellemző alakulás —, azt kell hinnünk, hogy ugyanez történt halálának esztendejével is. Egyéves eltérésről lévén szó, az 1037-es hagyománytípus puszta elcsuszamlásnak, pongyola időbecslés eredményének látszik, egyúttal azonban, legalábbis Magyarországon belül az elhalálozási évszám igen korai s első szélesebb körökben elterjedt tudomásformájának. Nyilván az I. Endrét trónra segítő véres pogány mozgalom táján alakult ki az a hiedelem, hogy Szent István éppen tíz esztendeje pihen sírjában. S ez a bizonyára írásban is

¹² Vö. HÓMAN Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum* Bp. 1925. 76. l.

¹³ Maurus 1036-iki püspökkétételének és Bonipertus (az első pécsi püspök) 1042-iki halálhírének nehezen egyeztethetősége már Praynak feltűnt. *Dissertationes hist. criticae de sanctis Salomone rege et Emerico duce*. Pozsony, 1774. 91. l.

¹⁴ Propter exhabundantem populi malitiam — írja tiszteletreméltó nyíltsággal a legendszöveg. SS. II. 399. l. Vö. VARIJ Elemér: *Legendae sancti regis Stephani*. Bp. 1928. 87–88. l.

rögzített¹⁵ meggyőződés olyan magabizó és erős lehetett, hogy, ha akadt is teljesen egykorú, 1038-i feljegyzés, az eltévelyedett időszámításnak egyelőre engedni volt kénytelen. Az 1037-es és 1038-as változat tehát, ha nem is mondhatjuk, hogy egy tőből fakadt, mindenesetre összetartozik; egymással szoros kapcsolatban áll. A másik évpár még inkább, a benne foglalt évszámok eredete nyilván közös.

Dolgozatunk tárgyából következik, hogy bennünket elsősorban a helyes kelteztől tetemesebben elütő 1033-i és 1034-i évszám érdekel.

Az 1033-as évszámtudat, ha korábbi dolgozatunk forráskritikai fejtegetései lényegükben megállanak, ugyancsak XI. századbéli, de az előbbinél valamivel később testet öltött megállapítás illetve emlékeznivelés gyümölcse. A század második felében foglalták írásba s — erre nézve ebben a fejezetben is fogunk érveket lelhetni — abban a lappangó legendaszövegben gyökeredzik, melynek alapján Ranzanus történeti vázlatának IX. indexe készült. Ebből lehetne kiindulnunk. De az évszámok kritikáját önálló és nagyobb bizonyító erő kedvéért minden más kérdés-komplexumtól elkülönítendő feladatnak tartván, korábbi megállapításainkra lehetőleg nem támaszkodunk. Ranzanus idevágó tudomását tehát, bár magától értetődően továbbra is az ő szövege marad érdeklődésünk főtárgya, csak ismertetjük és értelmezzük, legfeljebb kiegészítő bizonyiságul idézzük. Gondolatmenetünket egy elvi kétely kimondásával indítottuk el: forrásaink 1038-tól elütő elhalálózási évszámait nem mernénk szükségképpen elírásos jellegűeknek ítélni. S az 1037-es gyászévtudomás keletkezéstörténetének rövid kifejtése után, gondolom, mégis kimondhatjuk, hogy tételünk nem látszik aaptalannak. Nincsenek kételyeink az 1033-i évszám természetét illetőleg sem. De módszer kedvéért egyelőre hajlandók vagyunk akár elírásos természetű jelenségnek tekinteni. Életsorsának megfigyelése így sem érdektelen. Különösen, ha észrevesszük, pedig felületes puhatolódzásra is észre kell vennünk, hogy előfordulási körülményei bizonyos következetességet tükröztetnek. Teljes érintetlenségében eléggé ritkán leljük fel s — mindjárt feltűnő — csak a XII. század folyamán. Azon túl eltűnik, Ranzanusnál bukkan fel újra. Közben azonban a XIV. századtól eléggé sűrűn találkozunk egy ettől alig elütő, mindössze egy esztendővel megtévezett évkitűzéssel. A reánk maradt Hartvik-kódexek fele a király halálát az 1034-ik esztendőre teszi. Ugyanígy a Széchényi Könyvtár Apponyi-inkunábuluma.¹⁶ Ez az 1033-ival tőszomszédos, s igen szívós életűnek látszó keltezés számos kódex kései eredetéből következtetve még a

¹⁵ Történeti feljegyzéseink I. Endre koráig visszanyúló voltát, ha nem is eléggé bizonyítottan már TOLDY Ferenc határozottan állította. (Nemzeti történelmünk kezdetei. Összegegyűjtött munkái. VII. Bp. 1873. 236. kk 1.). Ugyancsak kifejezte idevágó gyanúját MARCZALI (A m. tört. kútforrásai az Árpádok korában. Bp. 1880. 53. l.), s számol ezzel a lehetőséggel DOMANOVSKY Sándor (Kézai Simon mester krónikája Bp. 1906. 129. l.) sőt HÓMAN is. (Gesta 28. 84. és 102. l.) A magam álláspontjának kifejtése nem lehet e dolgozat feladata. Magától értetődik azonban, hogy Ranzanus Vita-jának XI. századi eredetűvé minősítése csak erősítheti azt a hitet, hogy a XI. század folyamán nem is egy történeti feljegyzés készült.

¹⁶ Így a müncheni (tegnseei), bécsi (mondseei), brüsszeli és párizsi (corsendoncki) kézirat (SS. II. 431. l. e" jegyzet). Az inkunábulummal együtt őt, ha a reinit (1033) is ehhez a csoporthoz számítjuk — pedig ezt, mint tapasztalni fogjuk, jogosan tehetjük — hat szavazat, a 832-ik számú bécsi (1037) s a budapesti és gyulafehérvári változatok (1038) tanúságával szemben.

XV. században is latbaeső súlyú volt. Így fogadhatta el Bonfini¹⁷ és Laskai Osvát,¹⁸ míg Thuróczy ugyanakkor a helyes 1038-i évszám mellett döntött.¹⁹ Utóbbi felől ismeretes, hogy a budapesti kódexben azidőtájt tűnik fel, mikor a reini Hartvik-kézirat készítője az 1033-i gyászévtudomást feljegyezte. A XII. század legvégén, sok évtizeddel a Kisebb Legenda félreérthetetlen színvallása után. Ez a jelenség máris azt a gyanút kelti, hogy az 1038-i évszám a hartviki hagyományon belül éppen nem volt kizárólagos tekintélyű. Még inkább gondolkodóba ejtő, ami később történt. A Hartvik-Legenda a XIII. század legelején hivatalos egyházi szentesítést nyert²⁰ s így a helyes gyászévtudat érvényesülésének misem állhatott többé útjában, ha a hartviki hagyomány az évszámmeghatározás szempontjából legalább innen kezdve szilárdan egységes természetű. Szemmel látható azonban, hogy ekkor sem lett azzá. A kései Hartvik-változatok között is egy akad mindössze, mely Szent István halálát 1038-ban történnék írja.²¹ A nagy többség 1034-et állító magatartását már kiemeltük, s él körükben az imént megtárgyalt 1037-es hagyomány tudata is. Éppen nem tollhibák nyugtázására valló makacssággal. Újabb „elírás” — ez is beszédes tünet — többé nem történik. Nemcsak a Hartvik-kódexek, hanem egyéb középkori forrásaink is a fent említett évszámokat ismételtetik.²² Ezek fenntartása viszont az írók, illetve másolók részéről egészen tudatosnak látszik, hiszen a keltezések közötti küzdelem nyomait, az úgynevezett elírt dátumok ellentállásának lecsapódásait nem egy forrásunkban gondosan kitervelt, jól kivehető interferenciális jelenségek őrzik. Különösen jellemzők a Zágrábi Krónika időadatai.

Első pillantásra nyilvánvaló, hogy ez a szövegezés igen különböző eredetű keltezésekkel számol. Mikor félreérthetetlenül állítja, hogy Szent István uralma negyvenkettedik évében halt meg, kétségkívül egészen korai tudásrétegből merít és idéz. 997-től 1038-ig Szent István kormányzata csakugyan negyvenegy esztendőt tett ki. De míg az évhatárokat megszabó évszámok elmosódtak, — szövegünk például a király fejedelmi minőségben történt uralombalépését nyolc teljes esztendővel tudja koronázása előtt végbementek —, a negyvenegy esztendő időtartam emléke nyilván megmaradt a hazai tudatban; aminthogy a tartamőrző hajlandóság az évszámhatárok párhuzamos rögzítetlenségével kapcsolatban nyilván ilyen természetű s legalábbis közel egykorú írásbeli feljegyzések következtéseképpen szinte alapvető tulajdonsága XI. századi hagyományunknak.²³ Ugyan-

¹⁷ 1771-iki Bél Károly András-féle kiadás 188. l.

¹⁸ M. Florianus, I. Lipese, 1881. 86. l.

¹⁹ SCHWANDTNER Johann Georg: *SS. rerum Hungaricarum*. Nagyszombat, 1765. I. 156. l. Már Thuróczy előtt kiírta ugyancsak az 1038-iki évszámot a Budai Krónika (ed. Podhradczky 73. l.) rubruma. Maga a szöveg azonban a korábbi krónikák mintájára még hallgat felőle.

²⁰ THEINER, Augustin: *Vet. Mon. Slav. Merid.* I. Roma, 1863. 57. l.

²¹ A gyulafehérvári kódex MCCCVIII-i évszáma magától értetődően 1038-nak olvasandó. — 1037-i halálévszám felől tudósít a 832. számú bécsi kódex. *SS. II.* 431. l. e” jegyzete.

²² A Chr. Knauzianum (*SS. II.* 329. l.) és Unrest (*Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn* ed. Krones. = *MIÖG* I, 1880. 29. l.) 1047-ik éve világos és kései keletű számvetésen — az utóbb elterjedt negyvenhat éves uralmi tartamnak az 1010-i koronázási évszámhoz való hozzáadásán alapulván — nemhogy hagyománynak, de még leírásnak sem tekinthető.

²³ Vö. KATNDL, i. m. *Studie* V. 9., VI. 26., továbbá VII. 21. l.; HÓMAN, *Gesta* 9. l.

ilyen jellegű s ugyanilyen régi eredetű értesülésekre támaszkodik-e azonban a krónika valamennyi meghatározása? Az alakulás olyan világos, hogy nincsen hosszas vizsgálódásokra szükség.

A Zágrábi Krónika szerint Péter „forsan annis VII. (et) ultra”, Aba Sámuel „annis tribus et ultra” uralkodott.²⁴ Az eredmény tehát tíz és valamennyi esztendő tenne ki. Nem világos, hogy pontosan mennyit, s az összegezésben mindenképpen az összeadandók szétfolyó voltának megfelelő reszketegséget, illetve tapogatódzást váránk. E helyett pontosan tizenegy év s négy és fél hónap felől olvasunk, ami csak úgy érthető, ha feltesszük, hogy jelen esetben nem az összetevők szabták meg az eredményt, hanem éppen ellenkezőleg a szövegíró tudatában a négy és fél hónappal megtoldott tizenegy éves időtartam eleve adott volt; s a két király kormányzati idejének ehhez a meghatározáshoz kellett igazodnia. Ezt a szükségletet nb. mintha maga a krónikás is éreztetné, mikor Aba király uralmát a valóságnak nagyjában megfelelően számítja, Péter meggyarapított éveit ellenben tájékozatlanságot mímélő s az eredményt egyben szinte kimentő „forsan”-határozószóval vezeti be. A tizenegy év természetesen semmi egyéb, mint krónikás hagyományunk már idézett s eredeti adottságában az 1037-es gyászévet determináló tudomása,²⁵ mellyel azonban a Zágrábi Krónika írója önmagában nem tudott mit kezdeni, mert a kései Hartvik-kódexek javával egybevágó 1034-i elhalálozási esztendejével kétségkívül más irányvonalat követett. Egyeztetési kísérlete éppen azért lett olyanná, amilyen, ti. szinte kínos pontossággal kiszámítottá, mert szemmel láthatóan három egymástól elütő eredetű megszabás alapján dolgozott.

Miután — írja a szöveg — harminchárom évet, hét hónapot és tizennégy napot töltött a trónon, 1034 augusztus 15-én meghalt Szent István király. Szerzőnk még azt is kiszámította, hogy a gyászeset csütörtöki napon történt.²⁶ A hét hónap és tizennégy nap természetesen csak azért ennyi, se nem több, se nem kevesebb, mert január 1-jei évkezdet alapulvétele mellett így jutunk el augusztus 15-ikéhez, a reánk maradt Hartvik-kódexek egyöntetűen képviselte s a köztudat szentesítette gyásznaphoz. Félreérthetetlen az ezután következő alakulási rendje is. Az év hátralévő része pontosan négy és fél hónap; 1035 január 1-jéhez értünk. Majd a hagyományos tizenegy esztendő beiktatásával a száműzött Árpád-hercegek hazaérését meghozó s Pétert valóban megbuktató 1046-ik év küszöbéig. A levezetés kristálytiszta s első pillantásra sejteti, hogy számvetésünk jelen formájában a XIV. század sarjadéka. A január 1-jei évkezdet alkalmazása kétségkívül erre vall.²⁷

²⁴ SS. I. 207—208. l.

²⁵ Az azonossághoz nem férhet kétség, mert az időközéppen úgy Péter és Aba Sámuel uralmi idejét tölti ki, mint a Bővebb Krónikákban.

²⁶ Hogy a Krónika időszámításában van bizonyos rendszer, Szentpétery is megjegyezte. SS. I. 208. l. első jegyzet. Kézai és a XIV. századi krónikaszerkesztés jóval pongyolább és óvatlanabb. A valóságnak megfelelően Péter uralmára öt és fél s Abáéra három évet számít ugyan, de a tizenegyéves és négy hónapos összeget ennek ellenére is fenntartja. Vö. Domanovszky I. számú jegyzetét. Uo. 352. l. Ez a naív eljárás még világosabban mutatja, hogy az eredmény kronológiai filius ante patrem volt.

²⁷ A január 1-i évkezdet a „stilus circumcisionis” használata a XIV. századtól szokásos nálunk. A XIII. században még igen ritka. Vö. SZENTPÉTERY Imre: *Chronologia. A m. tört. tud. kézikönyve*, II. 5. Bp. 1923. 15. l.

Ám szerzőnk nemcsak lelkiismeretesen számolt, de alapvető adatai épségét is gondosan őrizte. Az augusztus 15-i évfordulót nyilván lehetetlen volt nem említenie, vagy kétellyel illetnie, de úgy iktatta szövegébe, hogy sem a negyvenegy éves uralmi tartamon, sem a tizenegy esztendő éves csoporton csorba ne essék. Egészen kétségtelen, hogy mindkét adatot elismert tekintélyűnek ítélt forrásból örökölte, mely kronológiájában a XII. századnál mindenestre korábbi eredetű kellett, hogy legyen. Krónikás hagyományunk többi képviselője az eredeti tartamtudatot egy igen kegyeletes jelentésű, de igazolhatatlan s mint látni fogjuk, csak a XII. század folyamán kialakult megállapítással helyettesíti. A Zágrábi Krónika tartammegszabásának illetve forrásuknak előidejűsége tehát vitathatatlan. Annál feltűnőbb, hogy ez a bizonyos alapvető forrás a helyes 1038-i elhalálozási évszám felől nyilván mit sem tudott.²⁸ A világos levezetés teljes közönyben siklik el az 1038-i évkitűzés felett. Miről lehet itt szó? A kép jelentése első pillantásra meglehetősen homályos. Olyan lelkiismeretes szerkesztő szövegében, mint aminő a Zágrábi Krónika írója volt, számadási hibát, akárcsak botlást is hiába keresnénk. Íme, ha irányt változtatva előbb megjárt útunk végső állomását fordított évsorrendben közelítjük meg, ugyanahhoz a határdátumhoz érkezünk. I. Endre király szövegünk szerint 1060-ban halt meg, miután tizenöt esztendeig uralkodott. Trónfoglalása tehát bár a krónika évszámot nem mond — 1046 legelejére teendő. Ugyanarra az időpontra, ahová Szent István halálától számítva eljutottunk. Hézagnak semmi nyoma, nemcsak az évszámok, de az évtörédek is szigorúan leszámítottak. Bizonyosra vehetjük tehát, hogy az az ősi alapvetés, melyre krónikánk támaszkodott, Szent István halálát 1034-re tette? Éppen a kronológiai szerkezet alkotó elemeinek feltűnően pontos egybeilléséből mernénk következtetni, hogy erre a kérdésre nem-mell kell majd válaszolnunk.

Nem szükséges kifejtelnünk, hogy kronológiai szabatosság és adathűség korántsem azonos jelenségek. Éppen ellenkezőleg, eleve feltehető, hogy szerkesztésük megtámadhatatlan biztonságát elsősorban időadataik egybehangoltságában,

²⁸ Miután az eredeti és helyes negyvenegy éves uralmi tartam — mint alább kifejtjük — a pesti Hartvik-kódex negyvenöt éves megszabásában már a XII. század végén nagy jövőre hivatott vetélytársra lett, s a krónikás hagyományból már a XIII. századra kiszorult, — a Zágrábi Krónika ragaszkodása az ősi tudathoz módfelett feltűnő. (...) Az 1047-ik esztendő körül lecsapódott hagyományt

nyilván mert olyan részletesebb elbeszélő szövegből ismerte, mely munkájának egyébként is alapvető forrása volt — szemmel láthatóan többre értékelte a tartamőrző típus Péter és Aba Sámuel uralmi éveit megszabó hagyatékánál. S miután ezt a felfogást, legalább is nyomokban *valamennyi* krónikaszerzőnkben felleljük, eleve azt kell hinnünk, hogy a kronológiai egyeztetőt az Ösgesta írójában kereshetjük, ki ilyenformán ugyanazon időadatok alapján dolgozott volna, mint a Zágrábi Krónika szerzője. Vagyis az 1038-i halálévszámot már ő sem ismerte, legalábbis nem azt tekintette hitelesnek. Krónikáink Szent István fejezeteit Ranzanus ősforrásából származottaknak ítélvén —, forráskritikai dolgozatunk ezt bizonyította — fokozott kíváncsisággal nézhetünk humanistáinknak a halálévszámot illető döntése elé. Feltehetjük, hogy azonos a Gesta írójával. Ranzanus munkája egyre több meglepetéssel szolgál. Itt kell megjegyeznünk, hogy Péter két ízbeni uralmának számontartása tekintetében is az ő kései keletű szövege nyújtja a legelkeveretlenebb és legpontosabb reánk maradt ténymegállapítást. „Regnavit *primum* quidem annos tres, *postea* vero quam fuit restitutus in regnum, duobus et mensibus sex.” M. Florianus, IV. 194—195. l. (Mátyás Florián kiadásában nb. a *sex* szó helyett kétségkívül tollhiba következtében *rex*-et olvashatunk. A helyes szöveg Schwandtnernél. SS. rerum Hung. 1765. I. 596. l.)

egymás közötti egyezésében kereső írók, némely kevésbé fontosnak, vagy bármely okból bizonytalan keletűnek ítélt események időbeli beosztásának önkényes, pusztán kronológiai szempontjaikból következő elrendezésére hajlamosak. Ha nem ismernénk másünnen is ilyenfajta torzításokat, tételünk helytálló voltát maga a Zágrábi Krónika is igazolhatná. Nem kérdéses, hogy időadatai között nem is egy akad, mely elkeveredési hegeket mutat, tehát a múltnak nyilván nem érintetlen hagyatéka. Ilyen mindenekelőtt a tizenegyéves időköz segítségével kijelölt 1046-i évhatár. Tagadhatatlan, hogy a pogány lázadás, ha nem is az év elején, de csakugyan még 1046 őszén tört ki s Szent Gellért az 1047-ik esztendőt már nem érte meg.²⁹ Ugyanígy bizonyos azonban, hogy krónikás hagyományunknak nem a mozgalom kirobbanási idejéről, hanem I. Endre 1047-i koronázásáról volt írott feljegyzése. Ezt leljük fel a Pozsonyi Krónikában,³⁰ a XIV. századi krónikaszerkesztésben,³¹ a Chr. Knauzianumban³² és Ranzanusnál. Láttuk, hogy eredetileg a tizenegy esztendő évcsoport is innen számít. A véres fordulat s 1046-i dátuma egymásból s közvetlenül egymásra következő eseményekről lévén szó, úgy látszik igen hamar összenőtt az új király trónfoglalásának emlékével. Így idézi már a Pozsonyi Évkönyvszövegezés Szent Gellért halálát s I. Endre hatalomba lépését közös, 1047-i évszám alatt, miben — erre a jelenségre más kapcsolatban már reámutattunk — valamely későbbi átíró a krónikás hagyomány befolyásolta összevonó műveletét kell látnunk. A tizenegyéves időköz sarkalatos jellege s a krónikás hagyomány tudomásával azonos értelmű alkalmazása majdhogyan bizonyossá teszi, hogy ugyanezt az 1047-i megszabást a Zágrábi Krónika írója is ismerte. Hogy elejtette és mással pótolta, nyilván tudatos megfontolásra vall.³³ A hagyomány eredeti alkatán mindenesetre változtatás esett s a módosítás magyarázatra szorul. A krónika időpilléreinek a leibnitzi monaszokkal ellentétben, úgy látszik voltak ablakai, melyeken át egymást szemmel tartották. Jogos gyanúnk támad, hogy a praestabiliálnak látszó zavartalan harmóniát nem a források parancsszava, nem a hagyomány adottsága, hanem az idő alakító akarata hozta létre.

Ezt az alakító akaratot természetesen értékelő szempontok vezették; megkíséreljük ezeket rendre felfejteni.

²⁹ Vö. KARÁCSONYI, *Szent Gellért* 295.; HÖMAN—SZEKFU, *M. történet* I. 253—255. l.

³⁰ SS. II. 38. l.

³¹ Uo. I. 125. l.

³² Uo. II. 331. l. A Chr. Knauzianum fenntartói közül különösen jellemző a Cornides-Kódex évszámegyüttese. Szent István 1047-ben halt meg, Péter ennek megfelelően 1055-ben, Aba 1058-ban, ám I. Endre koronázása mégis 1047-ben történt. Az előbbieket számadásos eredmények, 1047 adott örökség.

³³ Az 1046-ik év számításos eredete ellen egyetlen érvet lehetne felhozni: az Altaichi Évkönyvek önálló használatát. Az Évkönyvekben a krónikás összevonásnak éppen fordítottját tapasztalhatjuk. A pogány lázadás s I. Endre koronázása egyaránt 1046-ban történt. A szöveg azonban egyenesen kiemeli az őszi időszakot (M. G. SS. XX. 803. l.), ha tehát fel is tételeznénk, hogy a Zágrábi Krónika az év kijelölésében innen vett indítást — a szövegben nb. egyébként semmiféle altaichi hatással nem találkozunk — I. Endre hatalombalépésének 1046 legelejére tétele mindenképpen számvetés eredménye. Nagyon jellemző, hogy az Évkönyveket bőségesen kiaknázó XIV. századi krónikaszerkesztés, az altaichi 1046-os évszám nyilvánvaló ismerete ellenére is kitart hazai öröksége, az 1047-es keltezés mellett.

Mai forrásismereteink szerint Péter és Aba Sámuel uralmát illetően a múlt három alapvető időadatot bocsáthatott íróink rendelkezésére. Kettő ezek közül — az 1047-i évszám s a Szent István halála után tizenegyedik esztendőről beszélő emléktudat. A harmadik — a Hartvik-kéziratok augusztus 15-i gyásznapja — eredetét illetően részletesebb vizsgálatra szorul. De a XII–XIII. század fordulóján — a Pray-kódex kalendáriuma tanúsítja — már mindenestre köztudomású. A XIII. században a krónikás hagyomány is magáévá tette³⁴ Kézain kezdve valamennyi krónikavariánsunk kiírja. Ugyanígy kétségtelen — szintén Kézai alapján — hogy a tizenegyedik év már a XIII. század tudatában tizenegy teljes esztendővé alakult. Krónikásunknak tehát, ha örökölt adataihoz ragaszkodik, a tizenegy évnek 1047-ből való levonása után, Szent István halálát 1036, vagy 1035. augusztus 15-ére kellett volna tennie, aszerint, hogy I. Endre koronázását az 1047. év elején vagy végén történtnek ítéli. Ez utóbbi tekintetben a döntés ti. tőle függött; az 1047-i koronázás napi dátumát a hagyomány nem jegyezte fel.

Ezzel szemben 1034. augusztus 15-i gyásznapról értesülünk, s a tizenegy esztendőnek négy és fél hónappal történt megnöveléséről. Az 1047-ik év felől semmi hír. I. Endre hatalomba lépése tehát pontosan az 1046-ik év január 1-jére, a XIV. századi kalendárium évkezdő napjára esik. Ha nem volna a krónika kalkulusának természetrajzára nézve szimbolikus jelentésű, talán nem is kellene megemlítenünk, hogy ez a keltezés szerzőnk megállapítása. Ám nem lehet megjegyzés nélkül hagynunk, mert időmegszabásain végigpillantva tapasztalhatjuk, hogy szerinte Szent István uralma 993-ban ugyancsak január elsejével vette kezdetét. Ez tehát szerkesztési elv, s máris világos, hogy szövegünk évkezdő és évváró napi dátumainak nem szabad történeti hitelt és jelentést tulajdonítanunk. Nagyon tévednénk viszont, ha a számvetést pusztán kronológiai játéknak gondolnánk. Felépítése jelentős összefüggéseket leplez le; a hagyományalakulás lényegébe vág.

Teljesség kedvéért azzal kell kezdenünk, hogy az 1046 január 1-i dátum uralommegnyitó jelentésében téves és hamis ugyan, de egészen gyökértelen képletnek nem nevezhető. Kézai és a XIV. századi krónikaszerkesztés szóról-szóra való egybehangzásban³⁵ a tizenegy esztendőt I. Endre uralmának *kezdőévéig* számítja — mi szemmel láthatóan az uralombalépési év kalendáriumi kezdőnapját jelenti. Nyilvánvaló tehát, hogy a bővebb szövegek is teljes kalendáriumi évekkel számoltak; a különbség csak annyi, hogy szerintük Szent István nem négy és fél, hanem négy hónappal halt meg utolsó uralmi évének befejezése előtt.³⁶ A Zágrábi Krónika rendszere nem tekinthető ilyenformán alapvető újításnak. Hogy a korabeli évkezdetet a január elsejét egyszerűen visszavetítette a XI. századba — éppen nem feltűnő. Újítás a pontosan január 1-jére eső uralomkezdet — ezt azonban szerzőnk,

³⁴ Valószínű, hogy már a század elején, mert a Kisebb Gellért Legenda velencei kódexe már a krónikák időegyüttesét hozza: augusztus 15-ét, évszám nélkül (SS. II. 476. l.). A kéziratot Karácsonyi — Madzsar szerint Valentinelli nyomán — még a XII. századból származtatta. Miután az augusztus 15-e a hartviki hagyományban is csak a XII. század végén tűnik fel, Madzsarral kell tartanunk, ki a kódexet betűformái alapján a XIII. század elejéről keltezte (Uo. 467. l.).

³⁵ *Post mortem itaque sancti regis Stephani transacti sunt anni undecim menses quatuor usque ad annum primum imperii Andreae regis.* SS. I. 180, illetve 351. l.

³⁶ A kéthetes eltérés okát az augusztus 15-i keltezés története kapcsán fejtjük majd ki.

mint láttuk következetesen alkalmazza. S újítás mindenekelőtt az 1046-i évszám. Ilyesmire számos példát tudunk. Ha a krónikás hagyományunk szerint az 1047-ik év volt az „annus primus imperii Andreae regis”, a koronázás jelentőségét, mint látni fogjuk nagyon is értékelő írónak kétségkívül az 1047-ik év január elsejét kellett volna számadása kiindulópontjává tennie. Ebből azonban Szent István 1035-i elhalálozási évszáma következne. Ennek elfogadására viszont a Zágrábi Krónika szerzője úgy látszik nem volt hajlandó. (...) ³⁷⁻⁴⁰

A Zágrábi Krónika aprólékosan kicsiszolt kalkulusa nyilván azt állítja, hogy Szent István 993 január elsejével vette át a fejedelmi hatalmat, koronáját az 1000-ik év legvégén nyerte el, majd harminchárom évet, hét hónapot és tizennégy napot töltve a trónon, 1034. augusztus 15-én meghalt. Szerzőnk bizonyára tudta, hogy a király halálának dátuma felől különböző tudomások élnek, a koronázás évszáma ellenben az ő korában még úgy látszik nem volt vitás. Míg tehát a halálévszámot kész volt alárendelni számvetése érdekeinek, a koronázás ősi megszabását — a maga módján — fenntartani iparkodott. (...) Az 1034-i halálévszám s a harminchárom éves uralom együttese a koronázás időpontját és a késő középkor tudatában átsiklatta 1000-ból 1001-be.⁴¹ Holott az előbbieik alapján világos, hogy mindkét keltezés téves, hogy az 1001-i félreértett, az 1034-i pedig kitermelt évszám. S hogy a krónika szerkesztője a múltból a következő időadatokat örökölte: *Szent István negyvenegy évig uralkodott, nyolc évig fejedelmi, harminchárom évig királyi minőségben; koronáját 1000-ben nyerte el, következőképpen 1033-ban halt meg.* Ismerte emellett az 1037-ik évre valló ősi krónikás tudomás csökevényét is, s az 1033-i évszám függvényévé téve, mint láttuk, tekintetbe is vette.⁴³ (...)

A pesti Hartvik-kézirat írója a XII. század végén tudvalevőleg szakít a helyes hagyománnyal, s váratlan újítással állva elő, Szent István uralmát negyvenegy helyett negyvenöt esztendősnak mondta. Ugyanekkor, 1038. augusztus 15-i elhalálozásról értesít, a Zágrábi Krónika 1034. augusztus 15-i gyásznapijánál pontosan négy évvel későbbi időpontról. Felmerülhet tehát a kérdés, nem egyszerű összeadást ejtett-e meg a Hartvik változat írója? — ami világosan annyit jelentene, hogy az 1034. augusztus 15-i dátum már neki is rendelkezésére állott, azaz úgy,

³⁷⁻⁴⁰ (...)

⁴¹ A XV. századra a két évszám összetartozása is feledésbe vész. A Chr. Knauzianum az 1001-iki évszámot már nem harminchárom évvel, hanem a pesti Hartvik-kódex bevezette negyvenöt éves uralmi tartammal egyesíti. Éspedig ugyanabban az átállításban, mely a sokat emlegetett tizenegyedik évet kerek tizenegy esztendővé alakította. Ebben a (kétely) szövegezésben a hartviki negyvenöt, illetve negyvenhatodik uralmi évből teljes negyvenhat esztendő lett, következőképpen Szent István halála, mint ezt már meg is említettük, áttevődött az 1047-ik évbe (SS. II. 329. l.). Jellemző tünet ez a nagyméretű bizonytalanságra nézve. A halálévszám kitűzése még középkorunk végén, a XV. században is szinte szabad választáson, legalábbis az író megállapította számvetési eljárásán múlt.

⁴² (...)

⁴³ A Zágrábi Krónikánál régebbi, 1034-iki halálévszám felől tudósító feljegyzést mindeddig hiába kerestem. A XV. század viszont nem csak az évszámot ismeri és idézi, de magát a krónikás számadástípust is megőrizte. Szent Imre legendájának XV. századi, lemergi kódexe, nemcsak az 1034-ik évet írta ki, hanem a Zágrábi Krónika egész dátumformuláját, az augusztus 15-i gyásznapi csütörtökre esésével egyetemben. (SS. II. 449. l.) Ha nem tévedek, ez is arra mutat, hogy a Zágrábi Krónikából az 1034-i évszám keletkezési körülményeit ismerhettük meg.

amint van, legalábbis XII. századi eredetű. Kétségtelen azonban, hogy az az 1038-i helyes évszám, melyet a Pozsonyi Évkönyvek és a Kisebb Legenda már a XI. században hírré tettek, nem köszönheti a hartviki hagyományba való bevezetődését efféle toldásos műveletnek. Az ellenkező eljárás, melyet a korviszonyok könnyebben elgondolhatóvá tennének, hogy ti. az 1034-i évszám nem a fent kifejtett kalkulus, hanem a pesti kódex halálévszámából való levonás révén, tehát egészen rövid úton keletkezett — a számításos eredeten nb. ez sem változtatna — ugyancsak feltehetően. Ne feledjük, hogy a krónikaszerkesztő nem kerek negyvenegy esztendővel, hanem negyvenegy év hét hónap és tizennégy nappal számolt. Ami a négyéves különbséghez tehát az évtörédeket is hozzá kellene adnunk. Emez összeg levonása a pesti kódex haláldátumából az 1033-ik esztendő adott eredetiségét újból csak kiemelné. Hiszen ilyenformán ismét ennek végnapjához érkeznénk. Az 1034-i évszám tehát mindenképpen mesterséges termék, az 1033-i viszont sarkalatos jelentésű; mire nézve végső észrevételül még egy megfigyelést tehetünk. A pesti kódex felhasználása esetén, szigorú számító hajlandósága birtokában, a krónikaszerkesztő bizonyára észrevette volna, hogy a hartviki szöveg 1038-i évszáma s Géza ugyanott feljegyzett 997-i elhalálózása éppen azt a bizonyos negyvenegy esztendő időközt határolja, melynek emlékét mindenképpen fenntartani íparkodott. Ha Géza halálát sokszorosan igazolt szokása szerint a 997-ik év XIV. századi kezdőnapjára, január elsejére teszi, a pesti kódex évadatain mitsem kellett volna változtatnia, s negyvenegy éves hét hónapos és tizennégy napos tartameredményét ugyanolyan hiánytalanul megkapja, mint 1034. augusztus 15-i halálkezdése alapján. Abból, hogy nem így cselekedett, világosan következik, hogy nem csak az ősi tartamtudat feküdt a szíven, hanem az „elírt” elhalálózási év is, hogy nem a pesti Hartvik-kódex kronológiájára, hanem kifejezetten az 1033-i évszámra épített. (...)

A pesti Hartvik kódex szerkesztőjének eljárása közismert. Megemlékezve Szent István halálának helyes, 1038-i évszámáról, s a király földi maradványainak ebből következő negyvenöt éves sírbannuyugvásáról, azt a feltűnő s a hartviki hagyományban egyébként említetlen észrevételt teszi, hogy a sírbannuyugvási idő azonos volt Szent István földi uralmának évösszegével. Olyan szerző részéről, aki nemcsak az 1038-ik évet, hanem Géza 997-i elhalálózását, tehát a negyvenegyéves országlás mindkét évhatárát feljegyezte, egészen érthetetlenül hangzó állítás. Annyira az, hogy fel kell tennünk a kérdést: szabadon alakító, önkényes megalkotója, vagy csak felismerője és hírrétevője a kódexíró a sírbannuyugvás és az uralmi tartam egybevágásának? Az emberi lélek veleszületett formaérzéke jelentős és összetartozó események közé szívesen iktat egyforma időközöket. Ezek nyilván kiemelik az alakulás ünnepies törvényszerűségét.⁴⁴ De az ősi tudat beidegzette s a kódexíró saját szövegéből is adódó negyvenegy éves uralmi tartam megtagadását még sem mernők pusztán egy kegyeletes hangzású időszimmetria kedvéért történetnek tekinteni. A negyvenötéves uralmi tartam megállapíthatását a kódexíró tudatában nyilván az az évelosztás segítette diadalra, melyet a Zágrábi Krónika kalkulusának első feléből ismerünk. (...)

⁴⁴ Így lelünk a bibliai hagyomány szerint mindegyik esetben tizennégy nemzedéket Ábrahám és Dávid, Dávid és a babiloni fogság, majd ez utóbbi s az Üdvözítő kora között. Ev.sec. Matth. I. 17.

Itt időszerű ellenben az 1033-i évszám keletkezési idejének további megközelíthetése okán reámutatnunk Szent István-legendáink magatartására. Ezek a szövegek azt a hitet keltik, hogy a Zágrábi Krónika felhasználta kalkulus első felének évrondje Szent István negyvenegy éves uralom után 1033-ban bekövetkezett halála — pontosabban: az ezt számontartó tudat, nem is a XII., hanem még a XI. század hagyatéka. Legendáink szóhasználatát kutatásunk meglehetősen erőltetett egybevetésekkel próbálta megmagyarázni. Szerintünk ilyenféle kísérletekre nincsen szükség. A Nagyobb és Kisebb Legenda terminológiája teljesen ésszerűvé és magától értetődővé alakul, ha elfogadjuk, hogy a XI. század utolsó évtizedeinek nemzedéke Szent István korai uralombalépésének hitében élt. A Nagyobb Legenda hangsúlyozottan kimondja Géza 997-i halálévszámát, de ugyanekkor úgy tudja, hogy az atya még életében állította zsengekorú fiát a magyarság élére.⁴⁵ A Kisebb Legenda pedig egyenesen „adhuc puer”-nak nevezi a hatalmat átvevő Szent Istvánt, mi bárhogyan is értelmezzük, — lévén eme szöveg szerint Géza halála utáni eseményről szó —, aligha fér össze a király hagyományos születési évszámainak valamelyikével.⁴⁶ Nyilvánvaló, hogy a század végére bizonyos hagyományeltolódás, bizonyos tudatváltozás állott be, mit csak írásbeli kútfő inspirálhatott. A Kisebb Legenda tudósításának kértégtűségét bajosan tagadhatnók. A hazai írott hagyomány

⁴⁵ „Transvadata pueritia, postquam primum gradum adolescentie transcendit . . . post se regnatum populo prefecit.” (SS. II. 381. l.) Mindebből nem mernék egyebet kiolvasni, mint hogy Szent Istvánt abban az időben, mikor atyja őt utódjául elismertette a legendairó tudomása, illetve véleménye szerint eljutott az ifjúkor küszöbéig. Társuralkodásra a szöveg semmiképpen sem vall, ezt Pauler nagyon helyesen és világosan hangsúlyozta. (: *A Hartvik-Legenda és pesti codex*, Századok 18, 1884. 747–748. l.) Kétségtelen azonban, hogy az igen apodiktikusan hangzó „populo prefecit” — állítmány a „post se regnatum” kifejezte fenntartást sokak tudatában elerőtlenítette. Legalábbis megkönnyítette további torzulásokat eredményező más befolyások érvényesülését. Így jutott egybevetések alapján nem egy írónk a korai hatalomátvételt még élesebben kiemelő megállapításokhoz. Már Bonfini szövegében egybeolvadt a Legenda fenti helye Ranzanus forrásának Szent István királlyá választását tárgyaló részletével. (Cum Hungariae optimatibus placuisset ut qui titulo ducis tot praeesset populis . . . uteretur magis honorata appellatione . . . omnium igitur miro consensu et applausu eligitur appellaturque ipse rex. M. Florianus. IV. 189. l.) Nyilván így keletkezett a . . . praesente patre omnium consensu . . . non dux, ut pater erat, sed Ungarorum rex creatur” mondat. (1771-i kiadás 189. l.), miáltal a Ranzanusnál helyesen Koppány leveretése után bekövetkezett elváltozás (Géza életébe eső eseménnyé alakult. . . .)

⁴⁶ MÁTYÁS Flórián ókori szövegekre támaszkodó egybevetései (*Fontes domestici*, I. 170–172. l.) a puer-meghatározás problémáját a Kisebb Legenda szóhasználatának jelentését; úgy is mondhatnók rejtélyét nem oldják meg. A Képes Krónika pedig nyilván azért nevezi Károly Róbertet 1308-ban puer-nek, mert a Szentszék támogatását a szöveg egy előbbi helye szerint csakugyan gyermekkorában nyerte volt el. Itt tehát csak egy lekicsinylő jelentésű megjegyzés megismétléséről van szó. (uo. 171. l.) Egykorú vagy közel egykorú párhuzamosságot tudós kiadónk, nagyon jellemzően, nem tudott találni. Pauler is mindössze egyet idéz, a Vita Godehardi episcopi első fogalmazás-típusának, (Vita prior) minősítését az atyja bajor harcegségét öröklő későbbi II. Henrik császárról. (*Árpádkor*, I² Bp. 1899. 384. l. 39. jegyzet) Szent István sógora eme szöveg szerint 995-ben, tehát általános vélemény szerint huszonkét éves korában „praeclarae indolis puer” lett volna (M. G. SS. XI. 173. l.). Kutatóink azóta állandóan ezt az észrevételt ismételtetik, melyet nem tarthatunk döntőnek. Nemcsak azért, mert egyedülálló, nem is azért, mert a végleges conceptus, a Vita posterior elejtette —, ez lehetne véletlen is — hanem, mert nem tudhatjuk, tisztában volt-e Wolfher az évtizedekkel későbbi keletű Vita írója a századvégi eseményekre meglehetősen időtávlatból tekintve vissza, a fiatal herceg 995-iki életkorával.

szerint Szent István 967-ben (Kézai) vagy 969-ben (XIV. századi krónikaszerkesztés) született s negyvenegy évig uralkodott. Ha tehát 1038-ban halt meg, úgy éppen nem gyermekfővel vette át a hatalmat, s ha mégis így, akkor nem 1038-ban érte utol a halál. Az ellentét egyeztethetetlen s ha a Kisebb Legendában mégis mellérendeltségben jelentkezik, a zavaros képet csak egy módon magyarázhatjuk. A Legendairó kettős s Szent István halálának időpontjáról egymástól elütően nyilatkozó írásos tudat alapján dolgozott. Olvasóiban mindenesetre azt a benyomást kelti, hogy tudott olyan hagyományfajtáról, mely az ekkor még versenytárs nélkül álló negyvenegy éves uralmi tartam kapcsán, Szent István halálát évekkel 1038 előtt bekövetkezettnek kellett hogy ítélje.

Egykorú ez a hagyomány illetve az azt megteremtő írásos alapvetés, természetesen nem lehetett. A negyvenegy éves tartamtudat fennmaradásának pusztá ténye eldönti, hogy a kortársak Szent István uralmát 997-től 1038-ig számították. De az évhatárok emléke mintha már a Nagyobb Legenda megiratásának idejére elhomályosodott volna. Szemmel látható, hogy ez a szöveg, akár a Kisebb Legendát jellemző hagyományalakulás, egy valamivel korábbi fokozatának minősíthető. Kiírja Géza halálának helyes évszámát, de a „transvadata pueritia” s a „primus adolescentie gradus” nyilván nem sokkal mond kevesebbet a Kisebb Legenda „adhuc puer” formulájánál. A Nagyobb Legendát a 997-i évszám természetesen még bizonyos tartózkodásra szorította, a Kisebb Legendában viszont már szinte gátszakadást érzélhetünk. Miután alig hisszük, hogy emez utóbbi írója a Nagyobb Legendát nem ismerte volna, a 997-i dátum említetlenségét nem mernők véletlennek tekinteni. Éppen ellenkezőleg tudatos és szükségszerű lépésnek ítéljük, mert a Kisebb Legenda kronológiája kétségtelen hagyománymódosításra vall. Az a szöveg, mely Géza elhalálozását Szent István gyermekkorával társítja,⁴⁷ a királyét viszont 1038-ban történtenek tudja, Szent István uralmát nem negyvenegy évesnek, hanem ennél mindenesetre hosszabbnak kellett hogy tartsa. Innen a 997-i évszám elhallgatása. Arra a kérdésre pedig, hogy a hagyomány részleges elváltoztatására mi indította az író, csak egy válaszunk lehet: valamely epochális adata újításszámba kellett hogy menjen. Tekintve most már, hogy a hatalomba lépő Szent István ifjúsága a Nagyobb Legendában is hangsúlyozott, a századvégi tudat szempontjából ezt a beállítást vélnők elsődlegesnek, s bármilyen idegenül hangzik az 1038-ik gyászévet viszonylag újabb keletű képletnek. Az 1037-i évszám XI. századi feltűnésének egész krónikás hagyományunk igazolta valósága már önmagában bizonyosságul szolgál a helyes keltezés tudat gyors elkopása mellett. Azt kell tehát hinnünk, hogy mikor a Kisebb Legenda írója a század forduló táján, már Kálmán király korában a helyes 1038-i halálévszámot hírré tette, döntését külföldről vett értesülésre alapította. (...)

Ranzanus gazdag anyagú kilencedik indexét a Zágrábi Krónika ugyanannak a tárgynak szentelt szófukar mondataival tartalmi szempontból bajos összehasonlítani. A történeti megfigyelő mégis jellegzetesen rokon és feltűnő vonásokat észlel. Mindkét szövegezés egy Szent István személyével foglalkozó munkára hivatkozik — Ranzanus Vitá-nak, a krónika Legendának mondja —, s Géza új utakra térő

⁴⁷ „Post cuius obitum Stephanus adhuc puer favore principum et plebis in regni solium laudabiliter proventus.” SS. II. 394. l.

életének nevezetes eseményeit egybevágó s az általánosan elfogadottól elütő sorrendben beszéli el. Géza látományát, isteni intelemben való részesedését a Nagyobb Legendával és Hartvikkal ellentétben mindkettő megkereszteltetése előtt történtnek tudja —, mint ezt korábbi dolgozatunkban már kiemeltük. Nem idegen egymástól a két munkálat keltezési problematikája sem. Mindenikünk egymástól elütő hagyományok egyeztetési nehézségeivel állott szemben. Míg azonban a Zágrábi Krónika írójának sikerült és sikerülhetett a különböző eredetű évszámok divergenciáját az imént megtárgyalt apróbb torzítások árán leszerelni, Ranzanus számára ugyanez a feladat jóval súlyosabb tartalmúvá alakult. Annál jellemzőbb, hogy Szent István halálának esztendejére vonatkozó tudomásuk ennek ellenére is azonos. S talán még ennél is gondolkodóba ejtőbb, hogy ezt az alapvető adatot mindkét konceptus elködösíti. A Krónika átalakítja, Ranzanus elrejtí. A Zágrábi Krónika reánk maradt szövegének elkészülte óta eltelt körülbelül másfél évszázad a hagyományalakulás lehetőségeit nagyjában érintetlenül hagyta. A felhozott példákat felesleges ismételgetnünk; elég ha Bonfinira emlékeztetünk, kinek 1038-at mellőző döntése alig valamivel előzhette csak meg Ranzanusét. Éppen írónk Magyarországba érkezésének esztendejében, 1488-ban, azonban jelentős fordulat következett. Két kiadásban is napvilágot látott Thuróczynek a helyes évszámot közhírré tevő krónikája a Ranzanusnak, ha csak nem akarta strucc módjára homokba dugni a fejét, mit írástudó és érdeklődő udvari környezetében nyilván nem tehetett, a magyar krónikás tudomásával szemben legalább is állást kellett foglalnia. Elfogadta Thuróczy megszabását? A felületen igen. De évszámegyüttese annyira chaotikus, hogy első pillantásra szinte kételyeket támaszt szerzőnk komolyanvehetősége felől. Eljárása lélektanának minden kétséget kizáró meghatározására történeti vizsgálat nem is vállalkozhatik. Annál pontosabban kideríthető időadatainak önmagukban való jelentése. S reánk nézve természetesen ez utóbbi a lényeges. A forráskutatást az író tudata legfeljebb másodsorban érdekelheti. Az a kérdés, hogy koholt vagy eredeti, kitalált vagy régibb forrásokból átvett érintetlen adatokat őrzött-e meg számunkra?

A tényállás röviden összefoglalva a következő:

Thuróczy és Ranzanus epochális évszámai azonosak, de utóbbinál a két határdátum között ott imbolyog egy harmadik időmeghatározás is. Forráskritikai dolgozatunkban már idéztük, hogy Ranzanus szerint a király hatvanhárom évet élt, mire pusztán kronológiai szempontból nem lehetne semmiféle észrevételünk. Mindössze annyi következne belőle, hogy az 1038-ban elhunyt Szent István 975-ben született. Rendkívül meglepő azonban, hogy Ranzanusnál nem ez következik. Írónk úgy tudja, hogy 969 a király születési éve, ugyanaz az esztendő, melyről a XIV. századi krónikaszerkesztésben olvasunk. A krónika leleplezi az évszám kútfőeredetét is: „quemadmodum in legenda beati Stephani regis scriptum est.”⁴⁸ Ez a legendáris, de nem Hartvik-megszabta keltezés — tudvalevőleg a reánk maradt Szent István-legendák egyike sem ismer születési évszámot — a krónika Szent Istvánnal foglalkozó szövegrészében egyetlen időadattal társul, a hartviki szövegek hangsúlyozta augusztus 15-iki gyásznappal. A Hartvik-változatok elhalálzási évszámainak valamelyikét viszont hiába keressük. A XIV. századi szerkesztő úgy

⁴⁸ SS. I. 312. l.

látszik nem tudott, vagy nem akart dönteni; amint annak idején Kézai sem. Nyilván mindketten egy közösen használt forrás, egy korábbi krónikás fokozat tartózkodását követték. Thuróczy aggálytalanabb; a krónikák születési évét a budapesti Hartvik-kódex, illetve a Kisebb Legenda elhalálozási dátumával társítja. Szent István 969-ben született s 1038 augusztus 15-én halt meg.⁴⁹ Hát Ranzanus? Tulajdonképpen nem mondhatunk már semmi újat, hiszen a fentiekben egyenként valamennyi időadatát megemlítettük. De az együttes a lényeges és szemet szűrő. Ennek jelentését lemérve, gondolom, senki sem fogja feleslegesnek ítélni, miért iparkodtunk alább gépies másolásra vagy különleges lélektani helyzetképre utalni. A király 969-ben született,⁵⁰ s 1038 augusztus 15-én halt meg — hatvanhároméves korában! A számokat úgy csoportosítottuk, hogy a Thuróczy-féle séma Ranzanusra minden ellenállás és rendezgetés nélkül közvetlenül ráilleszthető legyen s az életkort a hármas számkomplexumból készakarva kiemeltük. Ennek ellenére sem lehet semmiféle kétségünk eredeti tudata felől. Nem vitás, hogy nem a hatvanhárom év az interpolált összetevő — ezt lehetetlen a másik kettőhöz utólag hozzákapcsolni —, hanem az 1038-i esztendő, s Ranzanus Thuróczy közbelépése és az adott helyzetben elutasíthatatlan szuggerációja híján — 1033-ban történt elhalálozása mellett tett volna tanúságot.

Burkolt formában tulajdonképpen így is ezt cselekedte, s ez a magatartás önmagában és azonnal reámutat a tényállás lényegére. A groteszk együttest tisztára képtelenség annak rendje és módja szerint lebonyolított tudatos számvetési műveletből eredeztetni. Világos, hogy az eredmény nem Ranzanus eredménye, hanem két különböző feljegyzéstípus egymással egyeztethetetlen időadatainak nyers és érintetlen egymás mellé rendelése. Az egyiket ismerjük. Thuróczy kronológiai irányításának sajátos következtéseit írónk más helyén is ki fogjuk mutathatni. S az 1038-i évszám 1488 és 1490 között történő felbukkanása amúgyis, mindenképpen Thuróczy hatására vall. A másik szövegezés rejtélyesebb, de egzisztenciális valósága éppen olyan kevésbé vonható kétségbe —, mint Thuróczy s a 969-i születési év s az 1033-i halálkezelés nyilván ez utóbbi forrásból származó. A tarthatatlan egyenlet önmagában is kezesség a két adat hagyaték-természete mellett. Ugyanezek tűnnek fel nem egy javaközépkori forrásunkban is. Éppen most emeltük ki, hogy a 969-i születési keletet a krónikás hagyomány bővebb képviselői is fenntartották, az 1033-i halálévszámot pedig feltűnően korai „elírások” hirdetik. Nem egyszerre említettük a reini Hartvik-kéziratot s — az 1034-et állító szövegek imént kifejtett alapjelentéséről nem is szólva — az 1033-i évszám irányítása mellett készült, mint következő fejezetünkben reátérünk, a szent jobbi kiváltságlevél is. Ranzanus egyetértése emez eléggé terjedelmes s általa nem ismert forráscsoporttal nem lehet tudatos mérlegelés műve. Nem hiszünk ilyen feltűnő egyezésekhez vezető véletlenekben sem. Nyilvánvaló, hogy egyik időadatát sem ő szelte ki, hanem éppen ellenkezőleg igen régi tudatelemekről van szó, melyek nem egykorúak, nem Szent István idejéből eredők ugyan, de a XII. századnál nyilván régibb keletű hiedelmet és-

⁴⁹ SCHWANDTNER, SS. *rerum Hung.* 1765. 149. l.

⁵⁰ Ranzanus idomuló hajlandóságát kétségkívül elősegítette, hogy Thuróczy szövegében saját születési évszámával találkozott. Hiszen ilyen formán csak a halálévszám tekintetében volt áldozathozatalra szükség.

pedig élő hiedelmet. élő meggyőződést visszhangoznak. A 969-i dátum ellenőrizhetetlen, az 1033-i pedig kétségtelenül téves. S ez utóbbiról mégis azt kell hinnünk, hogy a köztudatból jó időre kiszorította a nyilván hamar feledésbe merült 1038-i halálévszám emlékét. (...)

Ha nem is ennyire, de eléggé szembeszökő egy másik figyelemre méltó jelenség is: Ranzanus és a Bővebb deák krónikák időadatainak rokonsága. Első pillantásra természetesen inkább az eltérések ötlenek szemünkbe. A krónikák nem hogy Szent István életkorát, de elhalálozási idejét sem tudják. Születési évszámuk viszont, melyet — mint idéztük — egy ismeretlen legendából vettek, azonos Ranzanuséval. A kiindulás tehát közös, s ez megkönnyíti felismernünk a zárótételek, ha nem is külső, de nyilván elvi rokonságát. Különösen, ha az idő, az időmúlás alapvetően történeti szempontját figyelembe vesszük. Ha meg kellett állapítanunk, hogy Szent István elhalálozási esztendejének belső, hazai hagyománya középkorunk tudatában nem homogén jellegű — már pedig nem az, hiszen divergens évszámok rajzanak előttünk, egyeduralmat legalábbis forma szerint egyiküknek sem tulajdoníthatunk —, úgy akár alakulási folyamatokról lett legyen szó, mikoris az egymást váltó, felbukkanó, majd elenyésző évszámokban diadalra törő, stagnáló vagy pusztulásra ítélt hagyományváltozatok életsorsának szimbólumait kell keresnünk; akár elírások természetű adatok forrongó fluktuálásának volnának a források változó keletkezéseinek megfigyelése közben szemtanúi —, eleve sejthetjük, hogy az évszázadokkal később keletkezett ranzanusi fejezet állásfoglalása nem lesz a krónikákéval tökéletesen egybevágó. Szemmel látható, hogy a halálévszám úgy a krónikás kronológia megteremtőjére, mint Ranzanusra nézve, gordiusi csomó volt s a problémát mindketten megkerülni iparkodtak. Ranzanus a maga örökségét elhallgatta s helyette „corpus separatum”-ként befogadta Thuróczy előírását. A Krónikák nem követtek senkit és semmit, de némaságuk aligha jelent egyebet, mint ugyancsak elhallgatást.

Éppenséggel nem hihetjük ti., hogy a krónikás kronológia magatartását pusztán (adekvát) értesületlenség magyarázhatná. Már Kézairól bajos volna feltennünk, hogy Szent István halálának esztendeje felől semmiféle tudomással sem rendelkezett. A XIV. századi krónikaszerkesztés annyira gazdag történeti anyagot feldolgozó szerzőjéről még inkább. Ám nincsen szükségünk találgatásokra. Tudjuk, meg is említettük már, hogy pontos adatuk volt a Szent István halála és I. Endre trónfoglalása közé eső időtartamra nézve. Miért nem írták ki az ebből adódó évszámot? Nyilván azért, mert más, s a köztudatban legalábbis ugyanannyira értékelt dátum vagy dátumok felől is hallottak. Tartózkodásuk nb. még abban az esetben is figyelemre méltó, ha helyes az a már szóvá tett vélekedésünk, hogy mindketten vákuumot örökölték, s némaságuk a krónikás hagyomány előttük már korábban kialakult tudatbizonytalanságának következése. Láthattuk, hogy Ranzanus is különböző befolyások keresztütüzében dolgozott. Ám más világban és más személyi adottságok közepette. A reneszánsz történeti felfogása, divatja, megkívánta a lezárt formát, a határozott döntést még abban az esetben is, ha az nem volt és nem lehetett szigorúan megalapozott. Így állapotodott meg Bonfini és Thuróczy egymástól eltérő haláldátumoknál, bizonyára az éppen rendelkezésükre álló s más (Hartvik) szövegekkel egybe nem vetett Hartvik változat útmutatása alapján. Az ő példájukra, de különösen Thuróczy hatása alatt Ranzanusnak is határoznia kellett.

Miért nem elevenítette fel az 1033-i évszámot, ha állítólagos forrása tulajdonképpen ezt írta elő? Ha Bonfini és Laskai Osvát 1034 mellett dönthetett, neki sem esett volna bántódása az 1038-i esztendő megtagadása miatt. Bizonyára nem; de az ő helyzete egészen különleges. Nem hasonlítható a nagykészültségű, kiterjedt forrástanulmány alapján s ellenvélemény híján dolgozó Bonfiniéhoz. Ranzanus aligha merhetett hazai tekintélyekkel, különösképpen Thuróczy hatalmas anyagtudásával összeütközésbe kerülni. Nem kérdéses, hogy a rendelkezésére álló szűkös, s egyéb teendőkkal is telítődött idő alatt nem volt módjában a magyar múltba belenőnie. Egész tudománya a Beatrixtól kapott „series principum” tartalma volt. Előbbi fejezetünkben megkíséreltük kimutatni, hogy az elenchusában idézett Vita-szöveget sem ő szötte bele a királylajstromba, hanem már abbaillesztetten találta.⁵¹ Most kronológiai alapon ugyanezt kell kimondanunk. Miután series principuma éppen mint krónikánk legősibb tudásrétege, Szent István halálát 1037-ben történnak tudta — megfelelő részletét fentebb szóról-szóra idéztük — a belefoglalt Szent István-legenda 1033-i halálévszámát nyilván már a lajstromkészítő elejtette volna. S maga Ranzanus nem is ezt a viszonylag korai fokozatot vette kézhez. Beatrix kódexe már kétségkívül a XV. században készült, kronológiája kései beütésről tanúskodik. A posteriori be fogjuk bizonyíthatni, hogy Ranzanus Szent István uralmi tartamát illetőleg ugyanarra az eltorzult megszabásra támaszkodott, melyet legközelebbi s ugyancsak kései szövegrokonságából, Unrestből és a Chr. Knauzianumból ismerünk. Nyilván ezt tartalmazta a királynéadta kézirat is. Míg XIV. századi szövegeink a pesti Hartvik kódex negyvenöt évét még sértetlenül őrzik, a XV. századi rövid krónikák negyvenhatodik év helyett már negyvenhat betöltött, teljes esztendőről beszélnek. Ennek megfelelően a viszonylag korai halál dátumnak nincs, nem is lehet bennük nyoma. Bizonyos tehát, hogy a kiírt 1033-i keltezés Ranzanusnak nem is került a szeme elé. A megadott 969-i születési évszám s a hatvanhárom esztendő élettartam alapján természetesen könnyűszerrel kiszámíthatta volna. De nyilvánvaló, hogy ha ezt az egyszerű számítást elvégzi s összeméri Thuróczy tudomásával, azonnal átlátta volna az adatok egyeztetetlenségét. (...) A lényeg mindenesetre vitathatatlan: Ranzanus alapszövege szerint Szent István 1033-ban halt meg. (...)

Szent István halálát eszerint már maga a XI. századi krónikástudat egy elírásos-jellegű évszámmal társította volna. Meglepő eshetőség, de éppen nem lehetetlen. Egyetlen előfeltétel megmagyarázhatja. Ha a krónikás hagyomány legelső, a XI. század végén élt összegezője Szent Istvánra vonatkozó időadatait olyan forrás-előzményből vette, mely évtizedekkel Szent István halála után íródván az évszámiban tévedhetett s a szent király halálát történetesen 1033-ra tette, az idegenszerű jelenség magától értetődővé válik. Ha így történt volna, egy csapásra új minősítést nyernének forrásaink „elírásos” dátumai.

Egyelőre elegendő, ha kimutathattuk, hogy a krónikák keltezési rendszerét a Zágrábi Krónikához kell mérnünk.⁵²

⁵¹ Századok, 81, 1947. 57. és 77. l.

⁵² További kronológiai érveinket, a Szent Jobb hagyományának tanúságát s a Hartvik-legenda alakulástörténetét dolgozatunk befejező részében fejtjük ki. (Ennek nyomdakész kézirata már nem készült el. Fogalmazványa jelen dolgozat kéziratával együtt az MTA Kézirattárában található. — V. L.)

TÓTH, ZOLTÁN

Sur les traces de la biographie la plus ancienne de Saint Etienne.

II. Les dates se rapportant à Saint Étienne

L'étude de l'auteur (1888—1958), achevée déjà en 1948 et resté en manuscrit, systématise les variantes de dates — 1033, 1034, 1037, 1038 — de la mort d'István I, roi de Hongrie, dans ses analyses philologiques et chronologiques. Il constate que ces dates ne sont pas de fautes de copie, mais les résultats d'un décalage survenu dans la mémoire historique de Hongrie. L'année exacte de la mort du roi fut oubliée déjà durant les décennies suivant son décès, ou plutôt elle se modifia à 1037 par suite d'une méprise de la durée de 11 ans entre le règne d'András I et d'István I. (C'est comme ça qu'elle fut maintenue dans les Annales de Pozsony.) D'après l'hypothèse de Zoltán Tóth, la biographie perdue d'István du XIe siècle pouvait contenir l'année 1033 comme l'année de décès du roi, ce qui est étayé entre autres par l'inconséquence chronologique aussi, démontrée dans l'ouvrage de l'historien humaniste Ransanus, en même temps elle est conservée par l'un des manuscrits de la Légende de Hartvik aussi. L'année 1034 peut être expliquée à la base de la chronique de Zagreb, la cause en pouvait être l'application du calcul conséquent du 1er janvier comme début de l'année, selon lequel István obtint la principauté le 1er janvier 993 et mourut le 15 août 1034, tandis que le chroniqueur prit en considération la durée de 11 années aussi, mentionnée ci-dessus. La date exacte (1038) pouvait refléter dans la tradition hongroise des sources étrangères (Légende mineur, Légende de Hartvik, puis, à l'époque humaniste chez Thuróczy.)

A hazai könyvnyomtatás megalapítása

A címben megjelölt téma tárgyalását megelőzően helyesnek tűnik — szükségszerűen igen elnagyoltan, szinte madártávlatból — áttekinteni azokat a mozgatóerőket, amelyek az európai nyomdászat létrejöttét és elterjedését segítették. Ezek megvizsgálása során egészen az ezredforduló előtti időkig kell visszapillantani. A nyugat- és dél-európai országokban akkoriban alakult ki az új társadalmi rend, a feudalizmus. Ez a korábbi katonai szolgálat alól immár mentesült parasztok számára védett körülményeket hozott létre, ugyanakkor viszont megkívánta a feudális járadék létrehozását. A paraszt tehát minden energiáját a mezőgazdasági termelés fokozására fordíthatta, sőt kellett is fordítania. Alapvető technikai újítások jöttek ehhez létre: egyrészt a nehézeke, másrészt a hármas nyomás (az őszi és a tavaszi gabona, majd a parlag). A korábbi lassú ökörvontatást felváltotta a jóval fürgébb és így termelékenyebb lófogat, amit a sügyhám bevezetése tett lehetővé a 10. századtól. Mindez az agrárprodukción eddig még soha nem látott méretű növekedéséhez vezetett.¹

A korábbi éhínségek, amelyek évszázadokon át kegyetlen szigorúsággal korlátozták az emberek számát szerte Európában, fokozatosan megszűntek. Viharos fejlődésnek indult a népszaporulat, amelynek révén mind nagyobb laksűrűség alakult ki, ami lehetővé tette, hogy minél jobban kialakulhasson a munkamegosztás. A feudalizmus kezdetén a társadalom alapvetően csak az imádkozókra (papok), a harcosokra (nemesek) és a dolgozókra (parasztok) tagolódott. A további fejlődés alapvető feltétele volt az egyre előrehaladottabb és kifinomultabb munkamegosztás. Mindenekelőtt a kézművesség vált külön a mezőgazdaságtól, majd pedig az immár folyamatosan előállított termékelesleg rendszeres forgalmazását lebonyolító és ezzel a korábbi primitív csere helyére lépő kereskedelem. Ez a két új réteg alkotta a számban gyarapodó és gyorsan fejlődő városok lakóinak többségét. Itt jöttek létre az állandó piacok, és fokozatosan mind általánosabbá vált a pénzgazdálkodás. A nagyobb és nagyobb forgalmat lebonyolító kereskedelem jelentősen kiterjesztette hatóterületét, és részben immár nemzetközivé is vált. Az ilyen jellegű és mind intenzívebb tevékenység egyre bonyolultabb és mind nagyobb értékű pénzügyi tranzakciókat igényelt. Ezek fokozódó számban történő írásbafoglalása mindinkább elengedhetetlenné vált, hiszen így lehetett a problematikus ügyeket eredményesen peresíteni. Az írásbeliség mind az igazságszolgáltatásban, mind a hivatali ügyintézésben egyre nagyobb jelentőséget kapott. A gyorsan halmozódó

¹ *A mezőgazdaság története.* Bp. 1982. 40–43.

vagyonok több és több hozzáértő írástudót és jogismerőt igényeltek. Ezek kiképzését a legmagasabb fokon a sorra alakuló egyetemek végezték. Magától értetődő, hogy ilyen intézmények mindenekelőtt ott jöttek létre elsőként, ahol a fentiekben körvonalazott fejlődés a legkorábban és a legfejlettebb formában alakult ki: Itáliában és Franciaországban, vagyis Bolognáól Párizsig.

A fentiekben vázoltak egyben jelentős indítást adtak az általános kulturális és művészi élet fellendüléséhez (reneszánsz) is. A mind több írni- és olvasni-tudó, különösen ha anyagi helyzete ezt megengedte, egyre több könyvet igényelt. A lakosság és a települések számának növekedésével szükségszerűen együttjárt az egyháziak könyvigényének (biblia, misekönyv, breviárium stb.) jelentős emelkedése. A 15. század elejére — mindenekelőtt a legfejlettebb Itáliában, Franciaországban és Németországban — az írásos művek többszörözése iránt immár komoly igény jelentkezett. Ezt egyre több és mind nagyobb világi és egyházi (mindenekelőtt szerzetesi) másolóműhely igyekezett hivatásos módon kielégíteni. Kapacitásuk azonban a kéziratosság miatt szükségszerűen korlátozott volt, így nemigen tudtak lépést tartani a növekvő kíváncsisággal.

A szövegtöbbszörözéssel szembeni és a fentiekben vázolt jelentős számszerű igényvel párhuzamosan jelentkezett a kézírásos másolással szinte elkerülhetetlenül együttjáró szövegromlás fokozódó problémája. Ez a gond ugyanis a klasszikus szövegeket eredeti állapotukba visszaállítani törekvő és egyre igényesebb humanista tudósokat, valamint az e téren szigorú pontosságot igénylő egyháziakat egyaránt növekvő mértékben zavarta. A mennyiségi mellett tehát minőségi igény is jelentkezett a szövegek többszörözésével kapcsolatban. Mindez a 15. század derekára szinte kikényszerítette Gutenberg zseniális találmányát, a könyvnyomtatást, amely képes volt egyrészt nagyobb példányszámban, másrészt pontosan azonos és előzetesen korrigált szövegeket a korábbiaknál összehasonlíthatatlanul gyorsabban többszörözni. Ráadásul az előállítás költségei a kézírással szemben annak csupán töredékébe kerültek. Ez utóbbi körülmény egyrészt a korai nyomdászok és kiadók számára igen komoly anyagi előnyt jelentett, másrészt viszont a jelentős haszon reményében hirtelen elszaporodott műhelyek nem ritkán már igen korán jelentkező túltermelése következtében hamarosan a könyvárak nagyarányú csökkenéséhez vezetett. Ez azután további, mind egyre kevésbé tehető rétegek számára is hozzáférhetővé tette a mechanikusan többszörözött szövegeket.

Szemügyre véve a nyomdai és kiadói tevékenységre közvetlenül ható mozgatóerőket, ezeknél meglehetősen széles skála állapítható meg. Az egyik szélen állnak a hivatások, akik kizárólag a haszon reményében folytatták a könyvek előállítását és forgalomba hozatalát. Az idők folyamán ez bizonyult a legtartósabb rugónak. Velük lehet találkozni már a tipográfia első évtizedeitől a legkorábban kialakult, nagy és állandóvá vált nyomdahelyeken: Strassburg, Köln, Bazel, Augsburg, Velence, Párizs stb. E városok egyben — szinte szükségszerűen — az akkori Európa legjelentősebb kereskedelmi csomópontjai voltak, hiszen a könyvek rendszeres értékesítése itt és így volt leginkább lehetséges.

A nyereségből élő hivatásosok ellenpólusa — a könyvek közreadása költségeinek viselése szempontjából — az önzetlen pártfogói segítség, amelyet a klasszikus idők Maecenas-ának nevével szoktak jelölni. A kulturális és művészeti élet mindig is erőteljesen támaszkodott és támaszkodik ma is a segítségre. Elég csak arra gondolni,

hogy még a kizárólag a piac közgazdasági törvényei által irányított társadalmakban is a nagyobb és költségesebb kiállítást igénylő kulturális és művészeti intézmények (pl. opera) rendszeresen jelentős összegekkel (akár közületi költségvetésből, akár alapítványból, akár alkalmi mecénásoktól) támogatva tudnak ma is csak életben maradni. Az ilyen jellegű pártfogói tevékenység a feudális világban természetesen és szükségszerűen jóval szélesebb körben volt elterjedve. Évszázadokon át számos nyomda létrejöttének és életben tartásának ez volt a létalapja szerte Európában. Csakis a polgári vállalkozások előretörésével szorult ez a támogatási forma a könyvnyomtatás kapcsán némileg háttérbe, de a kisebb példányszámú, igényes és költséges kiadványok megjelentetése kapcsán ez azért ma is világszerte ismert és nem ritkán alkalmazott.

A fenti két szélsőség, vagyis a hivatásos nyomdászok és kiadók, ill. az önzetlen mecénások között természetesen számos átmeneti változat is felismerhető a könyvek előállítását és közreadását mozgató erők között. Ezek egyik, már korán felismerhető formája a fenti két véglet között úgy a félúton helyezhető el. A mai napig is számos olyan intézmény akad ugyanis, amely saját más irányú tevékenysége elősegítését találja meg a nyomda fenntartásában: városok, egyetemek, egyházi közösségek, tudományos társulatok stb. A nyereség természetesen ezeknél sem elhanyagolható szempont, de mégsem az egyetlen és döntő. Többnyire figyelembe veszik az ilyen nyomdák az illető intézmény működésének támogatását is.

Végignézve egyrészt a fentiekben vázolt fejlődés alkotóelemeit, másrészt a korabeli hazai viszonyokat, megállapítható, hogy azok a nyomdászat kialakulásához mindennek nevezhetők csak nem kedvezőeknek. Varjas Béla úgy találta, hogy az akkori Magyarország mintegy három és fél milliónyi lakosságából az írni- és olvasni-tudók számát mindössze tíz- húszezerre lehet csak becsülni, míg az egyetemet jártakét csupán néhány százra. A hazai polgárság számban és anyagi erőben egyaránt köztudomásúan évszázadokon át általában igen csak fejletlen volt. Az értelmiségiek alacsony jövedelmük mellett aligha gondolhattak a számukra méregdrága könyvek megvásárlására. Az anyagilag jobb helyzetben levő fő- és köznemesek viszont általában meglehetősen alacsony műveltségi szintjük miatt nem igen igényeltek könyveket.²

Az anyagi és kulturális szempontból egyaránt elmaradt észak- és kelet-európai viszonyokkal magyarázható, hogy a könyvnyomtatás elterjedésének első szakaszában, a 15. század hatvanas-hetvenes, valamint a nyolcvanas évek első felében a Rajna—Majna—Nürnberg—Augsburg—Velence vonalától északra és keletre általában nem tudott tartósan megtelepülni Gutenberg nagy találmánya. Még az egyetemekkel rendelkező városok sem voltak ez alól kivételek (Bécs, Krakkó, Prága) ezeken a tájakon, csupán — viszonylag későn — Lipse (1481). Mindez jól magyarázza, hogy miért szűnt meg a budai Hess-féle nyomda közvetlenül a *Chronica Hungarorum* és a *Basilius*-kötet megjelenését követően.³

Ilyen kézenfekvő okokkal tehát viszonylag meggyőző módon indokolható és megmagyarázható, hogy miért hagyta abba olyan hamar munkáját a minden

² *Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből.* Bp. 1969. 87—92. — *Gutenberg Jahrbuch* 1977. 46—48. — VARJAS Béla: *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei.* Bp. 1982. 34.

³ *Tanulmányok...* i. m. 80. — *Gutenberg Jahrbuch* 1977. 42. — VARJAS i. m. 27.

szempontból igen kedvezőtlen viszonyok miatt a budai műhely. Ennél lényegesen nehezebb megvilágítani azonban, hogy mindezek ellenére hogyan is telepedett meg 1473-ban hazánkban, tehát világmércével mérve is feltűnően korán, egyáltalában a tipográfia.

A fenti kérdés megválaszolásával több magyar szakíró is foglalkozott az utolsó évszázadban egészen a legutóbbi időkig. Kiindulópontul ehhez mindig a *Chronica ajánlásának* szövege, írója és címzettje szolgált: „Andreas”, ill. „ad Ladizlaum prepositum ecclesie Buden.”, vagyis András és László, budai prépost. Az első név kiegészítése soha sem okozott gondot, hiszen ugyanennek a könyvnek a kolofónjában, de egyedül csak itt, olvasható a nyomdász teljes neve: „per Andream Hess”. A budai, pontosabban az óbudai káptalan élén álló prépost megnyugtató meghatározása azonban elsőként Fraknói Vilmosnak sikerült. Ő tisztázta, hogy a korábbi véleményekkel szemben, amelyek szerint Geréb László, a későbbi erdélyi püspök lett volna a címzett, a budai prépost 1473-ban Karai László volt.⁴ Ő nyilvánvalóan fontos szerepet játszott az első hazai nyomda létrejötté kapcsán, hiszen Hess szavai szerint: „a munkát nélkülöd sem elkezdni, sem befejezni nem tudtam volna”.⁵ Ezen felül jelentős közéleti szerepe miatt számos oklevél emlékezik meg róla. Így egyfelől indokolt, másfelől lehetséges most az ő személyét a korábbiaknál valamivel pontosabban körvonalazni.

Az első kérdés mindjárt nevének alakja. Fraknói⁶ a „Karai” formát használta, míg Ballagi Aladár ezzel szemben a „Kárai”-t.⁷ Fitz tudatosan elhatárolta magát Ballagi álláspontjától, és következetesen „Karai”-t írt.⁸ Feltehetően ennek hatására a továbbiakban ez az utóbbi névforma volt a magyar szakirodalomban (Gulyás Pál, Gárdonyi Albert stb.) használatos. Varjas Béla jóval később a „Kárai” alakot használta.⁹ Soltész Zoltánné előbb „Karai”,¹⁰ majd később „Kárai” Lászlóról írt.¹¹ A fenti bizonytalanságok miatt érdemes volt tehát megvizsgálni, hogy vajon melyik álláspont tekinthető helyesnek.

Hazánkban legalább három vidékén is jelöltek, ill. jelölnek lakott helyet a középkorban, ill. azóta „Kara”, ill. „Kára” névvel: az Alföldön, Erdélyben és Somogyban. Az egykori Pilis megyében a kalocsai érsekség birtoka volt valaha „Kara”,¹² majd a helység a Jászsághoz tartozott.¹³ Nevét a mai Jászkarajenő — Kecskemét és Szolnok között — őrzi, amelynek külterületén található Alsó és Felsőkara.¹⁴ Feltehetően a Jászságban a középkorban volt egy (vagy két) további „Kara” nevű lakott hely, mert ez a korábbi helységnévtárakban egyrészt —

⁴ FRAKNÓI Vilmos: *Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon*. Bp. 1898. 3—5.

⁵ *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 5. — Horváth János fordításában.

⁶ FRAKNÓI, Karai passim.

⁷ BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban. I.* Bp. 1925. 33.

⁸ FITZ József: *Hess András, a budai ősnymondász*. Bp. 1932. 178.

⁹ *Tanulmányok*... i. m. 81—82.

¹⁰ *Magyar Grafika* 1973. 3. sz. 8—9. — *Magyar Könyvszemle* 1974. 12.

¹¹ *Magyar Grafika* 1978. 4. sz. 29. — BASILIUS MAGNUS: *A költők olvasásáról*. Bp. 1978. 100—138.

¹² BARTFAI SZABÓ László: *Pest megye történetének okleveles emlékei*. Bp. 1938. 400, 604.

¹³ LIPSKY, Joannes: *Repertorium locorum... Hungariae... Budae* 1808. 290.

¹⁴ *A Magyar Népköztársaság helységnévtára*. [Bp.] (1985.) 239.

Jászberény és Hatvan között — Jászfényszarú, másrészt — Jászberény és Szolnok között — Jászsószentgyörgy kapcsán nyert említést.¹⁵

Az erdélyi „Kara” — időnként Magyarokara és Oláhokara — e század elején a Kolozskara hivatalos elnevezéssel szerepelt, ma pedig Kolozsvár részét alkotja.¹⁶ Érdekes itt megjegyezni, hogy a bécsi egyetem anyakönyvének publikálása során annak mutatója nem kevesebb, mint négy „de Kara” megjelölésű magyarországi diákot — közöttük Lászlót, a későbbi budai prépostot — ebből az erdélyi helységből eredeztette.¹⁷

Utoljára marad „Kára” község Külső-Somogyban, Siófoktól jó 30 km-re délre. Ennek írásmódja azonban egy ékezettel eltér az előző kettőtől.¹⁸ László prépost, amint erről az alábbiakban majd szó lesz, a fenti három vidék közül bizonyosan Somogyból származott.¹⁹ Igaza volt tehát Ballaginak, amikor meggyőző érveléssel a „Kárai” névforma mellett tört lándzsát.²⁰

Kárai László életéről és tevékenységéről a királyi udvarban a legtöbb új adatot Bónis György gyűjtötte össze.²¹ Kisnemesi családból származott, rokonságban állott a Somogy megyei Osztopániakkal, pártfogója pedig Vetési Albert veszprémi püspök volt. 1455. április 14-én iratkozott be a bécsi egyetemre, ahol akkor a „Nacio Hungarorum” jegyzékének 47. tagjaként regisztrálták „Ladislaus de Kara”-t,²² de fokozatot ott nem szerzett. 1464. április 26-án vásárolta meg a Pest megyei Csévet, már mint veszprémi prépost.²³ Az esztergomi káptalan magánlevéltárában őrzött oklevélből²⁴ az is kiderül, hogy Kárai a veszprémi várban levő Mindenszentek templomának volt a prépostja (tehát nem nagyprépost), és az említett birtokot — többek között — Lőrinc nevű testvérével együtt vette meg.²⁵ Hivatali pályafutását

¹⁵ *Magyarország helynévtára*. Pest 1863. 408.

¹⁶ *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*. [București 1967.] I. 120.

¹⁷ *Die Matrikel der Universität Wien. II. 1451—1518/I. Register der Personen- und Ortsnamen*. Graz — Wien — Köln 1967. 135.

¹⁸ *Magyarország helynévtára*. Pest 1863. 408. — *A Magyar Népköztársaság helységnevtára*. [Bp.] (1985). 248.

¹⁹ Így pl. FRAKNÓI, Kárai 5.

²⁰ BALLAGI i. m. 33.

²¹ BÓNIS György: *A jogutód értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971. 228—229, 255, és V. VI. tábla.

²² *Die Matrikel der Universität Wien. II. 1451—1518/I. Text*. Graz — Wien — Köln 1967. 36.

²³ BARTFAI SZABÓ i. m. 233. l. 887. sz.

²⁴ Jelzete: 26-4-8. Fénymásolata: Bp. Országos Levéltár Df 236.446.

²⁵ Lőrinc fivére még egy 1472. évi oklevélben is Lászlóval együtt szerepe: Bp. Országos Levéltár Df 208.417, eredetije: Pannonhalma, Tihanyi levéltár fasc. 1. nr. 36. vö. CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. II. Bp. 1894. 679. — Valószínűnek tűnik, hogy László és Lőrinc apja Sebestyén volt. 1435-ben ugyanis mint somogyi nemes járt el mind „Sebastianus filius Petri de Kara”, mind „Sebastianus filius Thomae de Kara”: Bp. Országos Levéltár Df 12.655, vö. CSÁNKI i. h. — A család egész sor további tagjáról is maradt fenn emlék. Így 1466-ból „Mathias, Sebastianus & Valentinus de Kara”: Bp. Országos Levéltár Df 102.558, vö. CSÁNKI i. h., ahol tévesen 1468 áll. Az elmarasztalt somogyi nemesek jegyzékén 1439-ben Illés fia Domokos özvegye Dorottya, Kelemen felesége Katalin fiai György és Benedek, Péter gyermekei Dénes és Ilona, 1444-ben pedig Mátyás neve olvasható: Bp. Országos Levéltár Df 55.122, kiadva: *Somogy megye múltjából*. XIX. Kaposvár 1988. 10. és 30., 5. és 170. tétel. — Mindezek az adatok Borsa Ivánnak köszönhetőek.

Bónis a következőkben vázolta: 1469-ben secretarius az udvarban Vitéz János kancellársága alatt, 1471 és 1476 között viselte az alkancellári címet, 1472-től 1483-ig az egyik jelentős bírói tisztet töltötte be Budán: a személyes jelenlét kancellárja (personalis presentiae cancellarius), vagyis személynök. Ezt az irodát éppen Kárai építette ki.²⁶ Halálának időpontját Gárdonyi Albert következtette ki és állapította meg 1488-ban.²⁷

A Somogy megyei Kára a veszprémi püspökséghez tartozott, akárcsak az óbudai, Szent Péter apostolfejedelemtől elnevezett egyház is, amelynek prépostja volt Kárai. A veszprémi Mindenszentek templomának prépostságában 1457-ben még egy bizonyos Lukács nevű férfiú tevékenykedett.²⁸ Kárai ugyanebben a funkcióban, az említett 1464. esztendő követően, 1467-ben is ott működött.²⁹ Az ő budai prépostságáról 1468 és 1487 közötti tucatnyi oklevél tanúskodik.³⁰ Még további Kárai származású tagja is volt a budai káptalannak. Kárai Tamás éneklőkanonokról közel száz oklevél tanúskodik az 1470 és 1499 közötti időből.³¹ 1471-ben tűnt fel Kárai Bálint, aki legalább 1480-ig volt kanonok.³² 1475-ből, 1486-ból és 1493-ból ismeretes Kárai Mihály kanonok különböző iratokból.³³ Már László prépost halálát követően, de még Tamás éneklőkanonok működésének idején, 1498-ban említik több ízben az írások Kárai György kanonok nevét.³⁴ Úgy tűnik, hogy Kárai László családjának, vagy legalábbis szülőhelyének több fiát is besegítette a budai káptalanba. A testület tagjai közül Kárai Mihály 1460-ban, Tamás 1469-ben, míg György 1481-ben iratkozott be a bécsi egyetemre.³⁵ Ismeretes még 1458-ból Kárai György mester, aki királyi emberként az udvar megbízásából járt el birtokadományosok bevezetésénél.³⁶ Ő azonban aligha azonos a fentebb említett György kanonokkal, feltehetően egy generációval idősebb volt nála.

Gárdonyi kísérletet tett Kárai prépost budai ingatlanának lokalizálására, aminek során arra a következtetésre jutott, hogy az az ötvösök és az aranyművesek utcájában, ezeknek az iparosoknak házai között állhatott a Pénzügyminisztérium korábbi épülete helyén.³⁷ Puruczki Béla úgy tartotta, hogy pontosabban ennek a teleknek a Fortuna utcához közelebbi részén.³⁸

A fentiekből kiviláglik, hogy Kárai Lászlóval kapcsolatos levéltári adatok szép számban maradtak fenn, amelyek segítségével meglehetősen jó kép rajzolódik ki

²⁶ BÓNIS i. m. 399.

²⁷ *Magyar Könyvszemle* 1941. 335.

²⁸ *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. III.* Bp. 1902. 152. l. CCLIII. sz.

²⁹ *Magyar Könyvszemle* 1904. 253.

³⁰ KÖBLÖS József: *A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája. 1458—1526.* Bp. 1987. 36.

³¹ KÖBLÖS i. m. 37. — Ő csak 1472-től ismeri „Valentinus de Kara”-t, aki már egy 1471. évi oklevelében is megtalálható: Bp. Országos Levéltár Df 287.758. — Ez az adat is BORSA Ivánnak köszönhető.

³² KÖBLÖS i. m. 36.

³³ KÖBLÖS i. m. 36.

³⁴ KÖBLÖS i. m. 36.

³⁵ *Die Matrikel... Register...* 135.

³⁶ BÓNIS i. m. 295.

³⁷ *Magyar Könyvszemle* 1941. 338—339.

³⁸ *Magyar Nemzet* 1973. június 3.

róla, bár ezek semmi közvetlen kapcsolatban sem állnak a könyvnyomtatással. Egy oklevél alapján Gárdonyi úgy vélte, hogy Kárai és Hess mégiscsak összefüggésbe hozható egymással. 1492-ben folyt a per a már meghalt prépost háza felének tulajdonjoga felett, amelyet Borbála asszony az időközben ugyancsak elhunyt „Anderco” özvegye, majd a per idején már mint Toldi András felesége birtokolt. Gárdonyi szerint az említett András („Anderco”) Hess lehetett, aki Kárai házában élt nejével, az említett Borbálával.³⁹ Bármennyire is vonzó lenne, hogy a Magyarországon tevékenykedett első nyomdásznak, hacsak így közvetve is, írásos nyoma maradt volna fenn, Gárdonyi okfejtése — jóllehet elvben természetesen lehetséges — nem nyújt erre elegendően biztos alapot. Önmagában egy „Anderco” vagyis András jelenléte Kárai házában ugyanis még kevésnek tűnik a megnyugtató azonosításhoz, hiszen ez nem volt akkor sem valami ritka név: így például Borbála asszony következő férje is András volt.

A nemzetközi szakirodalomban újra meg újra felbukkan az a feltételezés, hogy Hess Budát elhagyva Velencében nyomtatott.⁴⁰ A lagúnák városában 1476-ban dolgozott ugyanis egy magyarországi személy, előbb⁴¹ „Andreas Corona”, majd 1484-ben „Andreas Corvus Burciensis de Corona” néven.⁴² Ennek az újabb Andreas-Andreas alapon történő személyazonosításnak a gondolata már Horvát Istvánban felmerült, aki azonban azt nyomban el is hesegette magától.⁴³ Ugyanezt tette több, mint egy évszázad múltán Fitz is.⁴⁴

A Hess névvel azokban az időkben Nürnbergben is lehet találkozni. E családnak egyik neves alakja Johann Hess, a császári udvar orvosa volt (1490—1547). Apja, aki ugyanezt a nevet viselte (1460—1524), feltehetően kapcsolatban állott fémkereskedelem révén Magyarországgal.⁴⁵ Természetesen ennek az adatnak sincs semmi köze a nyomdász Hesshez, inkább csak jelzés kíván lenni, hogy akadt más Hess is, aki érintkezésben állhatott ezekben az évtizedekben Magyarországgal.

Az első hazai nyomda kapcsán egészen hajmeresztő dolgok is napvilágot láttak nyomtatott formában. Így egy e század elejei tankönyvben a következő mondat olvasható: „Katholikus nyomda a budai nyomda megszűnése óta (1541.) jó ideig nem működött.”⁴⁶ Természetesen a könyvnyomtatás nem élt az ország fővárosában az említett évig, amikor a törökök elfoglalták azt. Ezt a zavaros mondatot azután egy erdélyi szász szakíró is pontosan átvette.⁴⁷

Immár visszatérve a budai nyomda megalapításának mozzanatára, érdemes — többnyire rövid idézetek formájában — áttekinteni az ezzel kapcsolatos eddigi

³⁹ *Magyar Könyvszemle* 1941. 332—341.

⁴⁰ Pl. *La Bibliofilia* (Firenze) 1900/1. 365—366.

⁴¹ GW 784.

⁴² GW 5414.

⁴³ *Tudományos Gyűjtemény* 1817. 74. — Boldogréti Vig László neve alatt.

⁴⁴ FITZ, Hess 168. és 175.

⁴⁵ *Neue Deutsche Biographie. IX.* Berlin (1972). 7—8. — SCHWOB, Ute Monika: *Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und den Deutschen im Südosten im 14. bis 16. Jahrhundert.* München 1969. 20—21. — KONRAD, Paul: *Die Einführung der Reformation in Breslau und Schlesien.* Breslau 1917. 10—11.

⁴⁶ MANGOLD Lajos: *A magyarok oknyomozó története.* 5. jav. kiad. Bp. 1907. 212.

⁴⁷ TONTSCH, Hermann: *Die Honteruspresse in 400 Jahren.* Kronstadt-Braşov 1933. 34.

véleményeket. Az első e téren Fraknói volt, aki írásának címében Kárait „a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon” megjelöléssel illette. Szerinte Hess Magyarországra történő áttelepedésének és a nyomda felállításának költségeit Kárai magára vállalta.⁴⁸ „Amikor a nyomda felszerelve állott, a nyomdászra és pártfogójára nagy csalódás várakozott”, mert nem akadt megrendelő. „Maga Karai, a jóakarat és áldozatkészség erénye mellett, úgy látszik, nem bírta azt a képességet, hogy a nyomdát munkával lássa el. Így történt, hogy Hess András, mint maga panaszolja, nem kevés ideig foglalkozás nélkül volt.” „Végre, miután megrendelésekre hiába várakozott, maga, saját kockázatával, vállalkozott munkára.”⁴⁹ „Valószínű, hogy a krónika közrebocsátásával tett kísérlete balul ütött ki...” „Karai László... volt az egyetlen, ki fölismerte annak fontosságát és szükségességét, hogy Magyarországnak nyomdája legyen.”⁵⁰ „Karai László arra, hogy a budai nyomda felállítását és működését lehetővé tegye, a mecénás fenkölt szelleme mellett az anyagi föltételeket is bírta.”⁵¹

Fitz a Hessről írt monográfiájában külön fejezetet szentelt a most vizsgált témának: „Karai szerepe a budai nyomda megalapításában” címmel.⁵² Itt — többek között — a következők olvashatók: „Mikor Karai Hesst Budára hívta, mindenestre olyan előnyökkel kecsegtette, melyek felértek azokkal, amelyeket Róma nyújtott. Erkölcsi meg anyagi támogatást s versenytárstól mentes működést remélhetett Hess Magyarországon. ... A pártfogó legfontosabb szerepe az volt, hogy pénzt adott.”⁵³ Ezen felül a nyomdász még kérhetett privilégiumot, adómentességet, szabad szállást és ellátást, továbbá a papír és a betűfém beszerzését is.⁵⁴ „A sajtók, a matricák s a különféle szerszámok beszerzése a nyomdász kötelessége volt; a pártfogó viszont biztosította az üzem folytatásához szükséges anyagokat, mint a papírt s a fémeket.”⁵⁵ „Karai pénzt adott a nyomda alapítására, sőt az alapítás után is az üzem fentartására. ... Hess előszava keveset árul el abból, amit érte Karai a pénzbeli segítségen kívül tett. ... Az előszóból annyi bizonyos, hogy nem gondoskodott számára megrendelésekről s nem ő szerezte meg számára a *Chronica Hungarorum* szövegét. Hess szinte szemrehányólag mondja: „Mikor ... a Te jóvoltodból Magyarországra jöttem, nem kevés ideig munka nélkül voltam”.⁵⁶ „Bármily nagyok voltak is Karai érdemei, Hess mégis gondolkodott, sőt „hosszasan tépelődött”, kinek ajánlja a krónikát? ... Hess bízott Karai további támogatásában, melynek segítségével nagyobb könyveket is óhajtott nyomtatni: „Fogadd tehát ezt a könyvecskénket ... hiszen a munka legfőbb indítóoka Te voltál” ...”⁵⁷

⁴⁸ FRANKÓI, *Karai* 11.

⁴⁹ FRANKÓI, *Karai* 12.

⁵⁰ FRANKÓI, *Karai* 14.

⁵¹ FRANKÓI, *Karai* 15.

⁵² FITZ, *Hess* 77—82.

⁵³ FITZ, *Hess* 77.

⁵⁴ FITZ, *Hess* 78—79.

⁵⁵ FITZ, *Hess* 80.

⁵⁶ FITZ, *Hess* 81.

⁵⁷ FITZ, *Hess* 82.

Negyedszáz évet követően Fitz újra írt Hess és Kárai kapcsolatáról.⁵⁸ Úgy látta, hogy Hess Kárai anyagi és erkölcsi támogatásával önállósítani kívánta Budán magát. Az alkancellár elég gazdag volt hozzá, hogy a nyomdaalapítás költségeit viselje.⁵⁹ Mégis Hess a krónikát nem megrendelésre, nem Kárai kívánságára, hanem saját kezdeményezésére adta ki.⁶⁰

Ugyanennek a témának kapcsán Varjas Béla arról írt, hogy egyrészt Hess „nem olyan fogadtatásra talált Budán, mint amilyenre számított”, másrészt „Kárai talán időközben ráeszmélt arra, hogy a nyomdászat, amely Rómában megtetszett neki, itthon még talajtalan próbálkozás.”⁶¹ „Hess azt remélte, hogy a *Chronica Hungarorum* gyorsan és jó haszonnal eladható, mert Kárai támogatása, a jelek szerint, csak az első kiadvány megjelenéséig terjedt.”⁶² „A Basilius-Xenophon kötetet saját költségén jelentette meg.”⁶³

Soltész Zoltánné több ízben is foglalkozott a budai nyomda kapcsán az annak létrejöttét elősegítő mozgatóerőkkel. Megítélése szerint „Hess — Kárai támogatásában bízva — kedvezőbbnek ítélhette a budai nyomdaalapítást a római lehetőségeknél. Kárai támogatta is Hess a nyomda berendezésében. ... Megrendelést azonban Kárai nem biztosított számára.”⁶⁴ „A kevés költséggel előállítható és gyorsan eladható nyomtatványokkal ugyanis rövid idő alatt visszatért a nyomdász befektetett tőkéje.”⁶⁵

Összefoglalva a fenti nézeteket megállapítható, hogy a legutóbbi időkig a budai nyomda megalapítását kizárólag a *Chronica* ajánlásában szereplő két személlyel hozták kapcsolatba. Egyedül a hangsúlyban észlelhető a szakírók között némi eltolódás: hol inkább Hess vállalkozókedve, hol meg Kárai mecénási szerepe⁶⁶ nyert kidomborítást, hol pedig mind a kettő. Azonban éppen az egyetlen közvetlen forrás, a *Chronica* ajánlása egyes fordulatainak elemzése minden esetben ellentmondásos helyzethez vezetett. Ha ugyanis Kárai viselte a vállalkozás minden költségét, akkor nem lett volna szabad Hessnek „sokáig töprengeni”, hogy kinek is ajánlja első kiadványát, ha pedig Hess önálló vállalkozása lett volna, úgy miért írta Kárairól, hogy „nála nélkül befejezni sem tudta volna munkáját”. Így azután ebben a kérdésben nem sikerült sem határozott, sem megnyugtató álláspontra jutni.

Merőben új szempontokat és újabb neveket vetett fel Soltészné későbbi írásában. Szerinte Kárai nem tartozott az áldozatkész hazai bibliofilek közé. „A sajtó gazdaságos működtetése leginkább a pozsonyi Academia Istropolitana szolgálatában képzelhető el.”⁶⁷ „A Bibliotheca Corviniana kialakításában ... Vitéz és Janus

⁵⁸ FITZ József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I.* Bp. 1959.

⁵⁹ FITZ, *A magyar* ... 99.

⁶⁰ FITZ, *A magyar* ... 120.

⁶¹ *Tanulmányok* ... i. m. 82.

⁶² *Tanulmányok* ... i. m. 82—83.

⁶³ *Tanulmányok* ... i. m. 83. — Mindez újra olvasható: VARJAS Béla: *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*. Bp. 1982. 28—29.

⁶⁴ *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. VIII. — *Magyar Grafika* 1973. 3. sz. 9—10.

⁶⁵ *Magyar Grafika* 1973. 3. sz. 10.

⁶⁶ Így pl. MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp. 1971. 173—174.

⁶⁷ BASILIUS MAGNUS: *A költők olvasásáról*. Bp. 1978. 128—129. E téma sommás összefoglalójában — *Magyar Grafika* 1978. 4. sz. 28—29. — a pozsonyi helyett kétszer is a „nagyszombati” egyetemről lehet olvasni, de ez nyilván csak „lapsus calami”.

szerepe vitathatatlan; nagyon valószínű, hogy tőlük indult ki a pozsonyi egyetem és a hazai nyomdaalapítás kezdeményezése is.”⁶⁸ „Vitéz és Janus halála (1472. III. 27., 1472. VIII. 9.) közötti hónapokban érkezett Budára Hess András. Aligha vitatható, hogy az összeesküvés . . . alapjaiban döntötte meg a budai ősnymomda működésének feltételeit. A Vitéz-féle összeesküvés Kárai alkancellár számára váratlan helyzetet teremtett. Valószínűleg ezért nem kapott Hess sem tőle, sem senki mástól megbízást. Ha Kárai saját céljaira hívta volna a nyomdászt Budára, akkor bizonyára lett volna határozott terve is a sajtóval, s ezt a saját tőkéjével meg is valósíthatta volna.”⁶⁹ „Ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy Kárai alkancellár a tudományszervező Vitéz, illetve a pozsonyi egyetem céljaira hívta Hesst Budára, akkor a problémák magyarázatot nyernek.”⁷⁰ „Nem is valószínű, hogy Kárai alkancellár a kedvezőtlen feltételek között, a program nélküli nyomda számára nagyobb szabású üzemet rendeztetett volna be.”⁷¹

Ennek a mostani cikknek írója Soltészné fentiekben kifejtett újabb nézeteivel szinte minden lényeges pontban azonos megállapításra jutott, de tőle teljesen függetlenül, egészen más gondolat sor mentén haladva. Mindkét budai ősnymomatvány előállításához használt betűöntvényeknek a kiadványon belül csökkenő mérete alapján sikerült ugyanis kikövetkeztetni, hogy a *Chronica* előszava az egész mű kinyomtatásának végén készült el, és hogy Hess az ugyancsak ekkor, tehát utólag állította elő immár másodszor az első füzet utolsó, 12. levelét. Feltételezhető volt, hogy erre azért volt szükség, mert az ezzel összefüggő első levélen eredetileg olyan személynek szóló ajánlás állott, amelynek eltávolítása — az ezzel levélpárt alkotó 12. levéllel együtt — elkerülhetetlennek látszott. Ezeknek a sajátságos feltételeknek egyedül a Vitézhez szóló és abban az első hazai nyomda támogatását megköszönő ajánlás felel meg.⁷²

A két egymástól merőben különböző gondolatmenet tehát lényegében egyforma eredményre vezetett, ami fokozottan növeli mindkét elképzelés valószínűségét, és különösen az abból levont, szinte azonos következtetést igen jelentős mértékben erősíti. A fenti két forrásra támaszkodva immár sorra feloldhatók a Kárainak szóló ajánlás korábban ellentmondásosnak tűnő mondatai, és egyre érezhetőbben kitapinthatóvá válnak a hazai könyvnyomtatás megalapításának motívumai. Segítségükkel a következő kép alakítható ki.

A magyarországi humanizmus nagy alakjának, Vitéz János prímásnak érdeklődését nyilván korán felkelthette Gutenberg világraszóló találmánya, a „mesterséges írás művészete”. A széles látókörű érsek, aki egyben titkos kancellár is volt a budai udvarban, megbízta tehát a Rómába hivatalos megbízatással induló királyi titkárt, Kárai Lászlót, hogy hívjon el onnan az egyik műhelyből egy nyomdászlegényt, aki a magával hozandó felszereléssel Magyarországon is tud majd könyveket előállítani. Kárainak sikerült is rávennie Hesst, hogy Vitéz hívásának eleget tegyen. Hazánkba érve tapasztalnia kellett, hogy a helyzet merőben más,

⁶⁸ BASILIUS... i. m. 132.

⁶⁹ BASILIUS... i. m. 133.

⁷⁰ BASILIUS... i. m. 136.

⁷¹ BASILIUS... i. m. 137.

⁷² *Magyar Könyvszemle* 1988. 246.

mint ahogy ez korábban — Kárai római elbeszélései alapján — kinézett: Vitéz rendkívül súlyos összeütközésbe került a királlyal, és az érseknek szinte az életéért kellett küzdenie. Ilyen helyzetben a primás aligha válthatta valóra a nyomdával kapcsolatos eredeti elképzeléseit.

Az így pórul járt Hesst azért feltehetően — legalábbis jelentős részben — kárpótolta Vitéz: bizonyos összeget adhatott a műhely megindításához. Nyilván ezt kívánta a nyomdász meghálálni a *Chronica* eredeti, annak első levelére nyomtatott, de később eltávolított ajánlásában. Alighanem ez tette lehetővé Hessnek, hogy berendezze műhelyét és beszerezze külföldről a *Chronica* megjelentetéséhez szükséges, viszonylag jelentős mennyiségű papírt.⁷³ Miután a primásnak eredeti tervei az országos politika reá nézve hátrányos fejleményei miatt végleg meghíusulni látszottak, a Rómából érkezett nyomdász nyilván az őt Magyarországra hívó Káraihoz fordult. A budai prépost, aki tulajdonképpen csak közvetített Vitéz és Hess között,⁷⁴ bizonyos támogatást nyújthatott ekkor Hessnek. Ezt nyugtázta ő az ismert ajánlásában a „nálad nélkül nem tudtam volna befejezni munkámat” megjelöléssel. Ez a segítség azonban aligha volt valami jelentős, hiszen akkor nem szabadott volna Hessnek „sokáig töprengeni, hogy kinek is ajánlja” a *Chronica*-t. Továbbra is a legvalószínűbbnek az a támogatási forma tűnik, amelyet már Fraknoi vetett fel:⁷⁵ szállást adott budai házában az akaratlanul az önállósodás útjára került nyomdásznak.

Miután Vitéz 1472. augusztusában halt meg, a *Chronica* nyomtatási munkálatait a primásnak szóló ajánlással szükségszerűen ezt megelőzően kellett megkezdeni. Az elkészült kötet kolofonja 1473. június 5-ről szól, tehát meglepően hosszú az előállítási idő. Ez alighanem azzal magyarázható, hogy Hess feltételezhetően lényegében egyedül dolgozott. Miután tőkével nem rendelkezett, és Káraitól, majd később Vitéztől sem remélhetett további támogatást, ez az első pillantásra meghökkentően primitív megoldás⁷⁶ ezek után mégis csak kézenfekvőnek tűnik.

Az elkészült *Chronica* példányainak értékesítése nyomán, ami feltehetően szinte kizárólag a Vitéznek tulajdonítható „indulási támogatásnak” volt köszönhető, bizonyos készpénzhez juthatott Hess, ami lehetővé tette számára a primástól nagy valószínűség szerint megkapott kiadói koncepció és alighanem kézirat alapján is a következő kiadvány, a Basilius-Xenophon-féle könyvecske kinyomtatását. Figyelembe vehetőek a budai ősnymda kiadványainak értékesítésénél egyrészt a királyi udvarban hivatali munkát végzők, másrészt a Buda városában lakó papság. Ez

⁷³ *Magyar Könyvszemle* 1989. 9.

⁷⁴ Hess előszavának „tua gratia accersitus” fordulatát a fordítók „a Te meghívásodra” (FRAKNOI Vilmos: *A Budai Krónika*. Bp. 1900. 10.), „a Te jóvoltodból” (FITZ, Hess 32.), „kegyelmedtől híva” (GERICS József — *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig*. Bp. 1963. 141.), vagy „Tekegyelmed meghívására” (Horváth János — *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 5.) szavakkal ültették át a magyarba. Ezzel szemben GÁRDONYI Albert német írásában ugyanezt a „durch Vermittlung” szavakkal, azaz „közvetítés révén” jelölte (*Gutenberg Jahrbuch* 1940. 157.). Ez az átvitt megjelölés nyilván nem kívánt a fentiektől eltérő jelentést hordani, de így utólag tekintve kitűnő megérzésének bizonyult.

⁷⁵ FRAKNOI, Kárai 11.

⁷⁶ *Magyar Könyvszemle* 1989. 9.

utóbbiak körében volt található pl. a neves bibliofil, Nagylucsei Orbán kanonok, aki éppen 1472 és 1474 között volt a Kárai által vezetett budai káptalan tagja, és akit a humanizmus és neoplatonizmus lelkes híveként tartanak számon.⁷⁷

A fentiekben felvázolt kép alapján tehát a hazai könyvnyomtatás megalapításával kapcsolatban — a korábbiakkal szemben — Vitéz János és — Soltészné felvetése nyomán — az Academia Istropolitana kerül előtérbe. Kettőjük kapcsolatát érdemes tehát vizsgálat tárgyává tenni. A Mályusz Elemér által „nagy szervezőnek” minősített Vitéz⁷⁸ ilyen jellegű képességeit már Hunyadi János mellett kezdte kibontakoztatni. Mátyás király alatt erre további lehetősége nyílt, hiszen 1465-ben Esztergom érseke lett, és mint titkos kancellár a budai királyi udvarban is igen jelentős szerepet játszott. Vitéz kezdeményezte a pozsonyi egyetem alapítását, amelyre II. Pál pápa 1465. V. 19-én kelt bullájában adott engedélyt Vitéznek és Janusnak. Maga az Academia Istropolitana 1467. VI. 20-án meg is nyílt.⁷⁹ A szervezés munkáját teljes egészében a primás végezte: ő nevezte ki az általa felkért tanárokat, sőt mint az egyetem kancellárja a rektori jogok nagy részét is gyakorolta. „Vitéz személyes becsvágya az egyetem közvetlen irányítása terén volt a szervezés döntő rugója. Annyi bizonyos, hogy a tanításban az olasz modern szellem uralkodott, a nyugati egyetemek scholasticizmusával szemben a humanista irányzat”, ahogyan ezt Barankay Lajos fogalmazta.⁸⁰ Vitéz volt „a humanista szellem ... első és teljes felfogója Magyarországon.”⁸¹

Az eleinte elég szépen induló pozsonyi intézmény számára sikerült is az esztergomi érseknek több jelentősebb személyt is megnyernie professzornak. A zavartalan kibontakozási folyamatba egészen jól beleilleszthető az a következtetés, hogy a humanista Vitéz az ő pozsonyi egyeteme részére a nyomda lehetőségét is biztosítani kívánta. Erre jó alkalma nyílt, amikor megbízást adhatott az 1470. őszén Rómába induló Kárainak, ahová az november elején érkezett.⁸² A budai prépost tehát már az örök városban volt, amikor Vitéz az 1470. novemberi országgyűlésen a Mátyással szembeni ellenzék élére állt.⁸³ Ezzel kezdődött meg az a politikai harc az uralkodó és a primás között, amely számos fordulattal a szó szoros értelmében életre-halálra menő küzdelem volt kettőjük között. A következő esztendő derekán a Csehországban tartózkodó király az őt fenyegető hírek hallatára lóhalálában tért vissza Budára, hogy ígérekkel és fenyegetésekkel pártfogókat szerezve a főurak köréből leszerelje a Vitéz és Janus vezette összeesküvést, amely a lengyel Kázmért kívánta Mátyás trónjára ültetni. Az említett humanista főpapok által támogatott trónkövetelő 1471. októberében és novemberében némi hadisikert tudott elérni a Felvidéken, így Mátyás ezért december 19-én békét kötött Vitézzel. Valamivel később, amikor

⁷⁷ HOFFMAN Edit: *Régi magyar bibliofelek*. Bp. 1929. 126—130.

⁷⁸ *Századok* 1957. 596—601.

⁷⁹ ÁBEL Jenő: *Egyetemeink a középkorban*. Bp. 1881. 27—29. — CSÁSZÁR Mihály: *Az Academia Istropolitana*. Pozsony 1914. 15, 35, 37. — FRAKNÓI Vilmos: *Vitéz János esztergomi érsek élete*. Bp. 1879. 227. — BÓNIS i. m. 243.

⁸⁰ *Pannonia* (Pécs) 1941/2. 324—325.

⁸¹ HORVÁTH János: *Az irodalmi műveltség megoszlása*. Bp. 1935. 61.

⁸² FRAKNÓI, *Kárai* 9.

⁸³ FRAKNÓI, *Vitéz* 198.

immár végleg úrrá lett a király a helyzeten, 1472. márciusában elfogatta atyai jóbarátjából legveszedelmesebb ellenfelévé vált érseket, és Visegrádon őriztette. Április elsejével a primás visszatérhetett esztergomi palotájába, ahol azonban az augusztus 9-én⁸⁴ bekövetkezett haláláig háziőrizetben tartották.

A király és a primás közötti összecsapásnak már az első jelei is szinte katasztrofális hatással voltak az Academia Istropolitanaára: 1471. februárjában a tanárok közül visszatért Laurentius de Krumpach a bécsi egyetemre, ahonnan csak alig egy esztendeje kérték ki.⁸⁵ Március idusát követően elhagyta az esztergomi udvart a világhírű csillagász, Joannes Regiomontanus is.⁸⁶ Vitéz tehát felhagyott a késhegyre menő politikai harc közepette korábbi határozott tudománypártoló mecénási tevékenységével.

De nem csupán az említett professzorok, de a diákok elszivárgása is megindult ekkortájt Pozsonyból: 1471. X. 13-án iratkozott be a bécsi egyetemre, mint „baccalarius Posoniensis” Petrus Forhinger, aki az ausztriai Kirchdorfból származott, majd 1473. IV. 14-én Johannes Flechtner a sziléziai Hirschbergből, akinek a neve mellett a bécsi „Natio Hungarorum” jegyzékében a „baccalarius Histropolensis” megjelölés olvasható.⁸⁷ Gábrriel Asztrik véleménye szerint ugyanerre az okra vezethető vissza, hogy 1471 után egész sor pozsonyi diák iratkozott be Bécsben az egyetemre.⁸⁸ Általános a vélemény, hogy a pozsonyi egyetem hirtelen és gyors hanyatlása 1471 elejétől Vitéz korábbi támogatásának megvonása miatt következett be.⁸⁹ Az Academia Istropolitana működésének utolsó biztos emléke 1474-ből ismeretes.⁹⁰

A fentiek fényében tehát világosnak tűnik a helyzet Vitéz nyomdaalapítási terveit illetően: Kárai Rómába indulásakor ez ugyan még érvényes volt, de néhány hónappal később már nem. Az éppen ezekben a hónapokban Rómában tartózkodó Kárai a király és a primás között itthon időközben kipattant küzdelemlről

⁸⁴ A halál pontos napja körül némi bizonytalanság tapasztalható a szakirodalomban. A legtöbb forrás ugyan augusztus 9-ét említi (pl. FRAKNÓI, Vitéz 225.), de olvasható augusztus 8 (*Magyarország történeti kronológiája. I.* Bp. 1981. 294.), vagy augusztus 11 is (EUBEL, Conradus: *Hierarchia catholica medii aevi. II. Monasterii* 1901. 266–267.).

⁸⁵ ÁBEL i. m. 32–34.

⁸⁶ FRAKNÓI, Vitéz 231–232.

⁸⁷ ÁBEL i. m. 36. — *Die Matrikel... Text...* i. m. 128, 139.

⁸⁸ GABRIEL, Astrik L.: *The mediaeval universities of Pécs and Pozsony*. Frankfurt am Main (1969). 47.

A bécsi egyetemre beiratkozó magyarországi származású diákok — és azon belül a pozsonyiak — száma és az Academia Istropolitana megnyitása, virágzása, majd gyors hanyatlása, ill. elhalása idejében ilyen közvetlen összefüggés nehezen állapítható meg. A vizsgált — 1463 és 1476 közötti — időben a hazai beiratkozók száma igen széles határok (8 és 54) között hullámzott szemeszterenként. A pozsonyi egyetem megnyitását követő félévben — 1467. X. 13-tól — ugyan valóban a legalacsonyabb (8) a hazai beiratkozók száma Bécsben, hogy azután a következő félévben (1468. IV. 14.) szinte a legmagasabb számot (52) érje el. A pozsonyi származásúak közül — több-kevesebb rendszerességgel — leginkább 1469 és 1475 között jelentkezett félévenként Bécsben egy-négy személy. (*Die Matrikel... Text.* i. m. 78–163.)

⁸⁹ FRAKNÓI, Vitéz 230. — *Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15–16. storiči*. Bratislava 1967. 86. — *A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből. 1367–1967*. Pécs (1968). 112.

⁹⁰ *Magyar Könyvszemle* 1976. 262–265. — *Armanium. Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum*. Bp. 1976. 45–48.

természetesen semmit sem tudhatott, így a korábban kapott utasításoknak megfelelően járt el: rábeszélte Hesst a Magyarországra történő áttelepedésre, kérte a pápát, hogy Vitézt vegye fel a bíborosi testületbe. Ezt II. Pál az 1471. I. 8-án Vitézhez intézett levelében kilátásba is helyezte számára.⁹¹

A pozsonyi egyetem helyettes kancellárja 1469. VI. 26-val a pozsonyi káptalan prépostja,⁹² Georg Schomberg lett,⁹³ akinek ez év augusztus 13-án kelt pápai bulla a főpapi jelvények viselését is engedélyezte.⁹⁴ Úgy tűnik, hogy Kárai a budai prépost hosszabb és meghitt kapcsolatban állott Schomberggel, mert 1485. V. 9-én írt levelében „örömet fejezi ki a fölött, hogy a per, amit pozsonyi kartársa a király előtt folytatott, az ő javára dőlt el, és kijelenti, hogy miként eddig, mindent ami hatalmában állott megtett, úgy ezentúl is kész megtenni az ő érdekében.”⁹⁵ Ugyancsak a pozsonyi egyetem és Kárai kapcsolatára utal talán az is, hogy a budai prépostnak fentiekben már említett ingatlanhagyatékával kapcsolatos per során többször is szerepel Márton budai plébános, akinek — mint Kárai végrendelete végrehajtójának — igen fontos szerep volt ebben.⁹⁶ A budai Miasszonyunk templomának ez a plébánosa pedig a lengyel származású Martinus Bylica de Ilkusz volt, aki Vitéz hívására 1467-től az Academia Istropolitana tanára volt, majd római tartózkodásáról 1471-ben Budára érkezve Mátyás udvari csillagásza és budai plébános lett egészen 1493—4 tájt bekövetkezett haláláig.⁹⁷

Figyelemre méltó, hogy az első, igényesebb hazai nyomdatörténet, amit a 18. században a felvidéki Johann Kriebel írt, és folytatásokban adott közre nyomtatásban, egyik fejezete kizárólag Vitéz mecénási tevékenységével és nagy könyvszeretetével foglalkozott.⁹⁸ Ebben felvetette annak lehetőségét, hogy az egyetemmel kapcsolatban nyomdát is alapítottak Pozsonyban, bár erről semmi adat sem maradt fenn.⁹⁹ Ugyanezt később Jakob Ferdinand Miller is visszhangozta kéziratában.¹⁰⁰ Ő, aki minden apró adatot összegyűjtött, de következtetések levonására csak ritkán vállalkozott, idézte Pápai Páriz Ferenc nyomdatörténeti tárgyú verses munkája 32. szakaszának két sorát,¹⁰¹ amelyben a hazai könyvnyomtatás késedelmes megindulása kapcsán kifejezetten Pozsonyt említette első nyomdahelyként:

„Magyarország ebben szenved még is tsorbát
Poson orvoslá-meg elsőben ez hibát.”¹⁰²

⁹¹ FRAKNÓI, Karai 9. — Nyilván a későbbi politikai fejleményeknek tudható be, hogy ebből a magyar primásból sohasem lett bíboros.

⁹² 1456—1484 között. — KÖBLÖS *i. m.* 204—205.

⁹³ ÁBEL *i. m.* 34.

⁹⁴ FRAKNÓI, Vitéz 229.

⁹⁵ FRAKNÓI, Karai 16—17. — KNAUZ Nándor: *A pozsonyi káptalannak kéziratai*. Esztergom 1870. 65.
66. = Magyar Sion 1866. 608—609.

⁹⁶ Magyar Könyvszemle 1941. 334—340.

⁹⁷ Magyar Történelmi Szemle (New York) 1970. 3. sz. 45—52.

⁹⁸ Allergnädigt-Privilegirte Anzeigen (Wien) 1774. 292—293.

⁹⁹ Magyar Könyvszemle 1982. 28.

¹⁰⁰ Magyar Könyvszemle 1973. 336.

¹⁰¹ Zeitschrift von und für Ungern. III. (1803) 314.

¹⁰² BOD Péter: Erdélyi Féniks. [Enyed] 1767. A 8b lap. — Magyar Könyvszemle 1982. 26.

Ehhez Bod Péter hozzáfűzte, hogy nem lehet tudni biztosan, hogy ki és mikor alapított elsőnek nyomdát hazánkban. Ő ugyan nem tagadja, hogy Pozsonyban lett volna az első tipográfia, de előtte ez bizonytalan, hiszen ilyen könyvet nem látott.¹⁰³ Pápai Páriz idézett soraira már Cornides Dániel is hivatkozott névtelenül megjelent kis nyomdatörténetében.¹⁰⁴ Bár Pozsonynak a hazai nyomdatörténetekben olvasható korai említéseinek természetesen a legcsekélyebb bizonyító erejük sincs arra vonatkozólag, hogy a hazai nyomdászat bölcsője valóban Pozsonyban ringott volna, mégis mint érdekességet a Vitéz és az Academia Istropolitanával kapcsolatban érdemesnek tűnt csokorba foglalni.

Elképzeltető azonban az is, hogy Vitézt nyomdaalapítási szándékához nem kizárólag a pozsonyi egyetemnek a fentiekben megtárgyalt támogatási szándéka, hanem más jellegű mecénási törekvése és egyéni könyvszeretetet vezetett. Számításba vehető tehát ehhez, hogy a neves csillagász, Regiomontanus igénye is mozgatórugó lehetett az érseknél. Regiomontanust 1467-ben hívta Vitéz Magyarországra, hogy a pozsonyi egyetemen tanítson. A következő évek a jeles csillagász legtermékenyebb éveinek bizonyultak: legjelentősebb munkáit ekkor és itt írta. Megfigyeléseinek írásban rögzített helye alapján megállapítható, hogy az vagy a király budai, vagy a primás esztergomi udvara volt, Pozsony azonban sohasem fordul elő.¹⁰⁵ Így jogos a feltételezés, hogy Regiomontanus végül is nem az Academia Istropolitanán tanított,¹⁰⁶ hanem az ország két legfőbb urának nagyfokú asztrológiai érdeklődését volt hivatva kielégíteni. Az ezekben az esztendőkből készített művei is főleg az ilyen jellegű számítások gyorsítását és pontosítását voltak hivatva szolgálni, de azok egyben az asztronómiának előrehaladását is nagymértékben segítették.

Legutolsó hazai megfigyelése 1471. III. 15-én kelt Esztergomban. Ugyanennek az évnek június 2-án már Nürnbergben volt. Magyarországról történt távozásának okát régóta két legfőbb patrónusa, az uralkodó és az érsek közötti kapcsolat megromlásában keresték a hazai nyomdászat korai történetében is.¹⁰⁷ Regiomontanus Budáról Mátyás király hozzájárulásával távozott azzal a céllal, hogy asztrológiai számításának pontosításához más földrajzi pontokról végezzen méréseket. Az ezzel kapcsolatos levelében, amelyet 1471. VII. 4-én írt Nürnbergből az erfurti rektornak, Christian Rodernek, részletesen kifejtette terveit. Ebből egyértelműen kiderül, hogy Regiomontanus saját és mások legfontosabbnak tartott természettudományi munkáit nyomtatott formában kívánta közreadni. Ennek a szándékának indoklásául nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a legjobb munkát is tönkretesz a másolás során támadt íráshibák, amelyek „ellenségei az igazságnak”.¹⁰⁸ A nagy csillagásznak tehát már hazánkban kialakított nagyszabású és határozott kiadói elképzelései voltak, amelyet később Nürnbergben felállított tipográfiájában 1474 derekán nyomtatott plakát formájában is közreadott.¹⁰⁹

¹⁰³ BOD i. h. 15. és 16. jegyzet.

¹⁰⁴ *Ungrisches Magazin*. IV. (1787) 443–444. — *Magyar Könyvszemle* 1982. 34.

¹⁰⁵ *Matematikai és Természettudományi Értesítő* 1936 (LV.) 282–286.

¹⁰⁶ *Regiomontanus-Studien*. Wien 1980. 258.

¹⁰⁷ *Allergnädigst*... 1774. 375.

¹⁰⁸ ZINNER, Ernst: *Leben und Wirken des Joh. Müller von Königsberg, genannt Regiomontanus*. 2. Aufl. Osnabrück 1968. 164, 175.

¹⁰⁹ HAIN 13807. *Einblattdrucke des XV. Jahrhunderts*. Halle a. S. 1914. 805.

Tervei valóra váltásához azonban Magyarországon hiányzott a nyomda. Joggal feltételezhető, hogy elképzeléseit Vitéznek is tudomására juttatta, akinél ez — esetleg saját ezzel kapcsolatos elképzeléseit erősítve — eleinte nyitott fülekre találhatott. Ez vezethetett talán azután Vitéz elhatározásához 1470 derekán, hogy Rómából nyomdászt és vele felszerelést hozasson Magyarországra. A király és a primás 1470 novemberében megkezdődött összeütközését követően azonban az érsek nyilván hamarosan és végleg lemondott ezzel kapcsolatos elképzeléseiről. Miután a nyomda felállítását Magyarországon immár reménytelennek ítélte Regiomontanus, Mátyás királynál tudományos szempontokra hivatkozva Nürnbergbe távozott, hogy ott azután később létre is hozza saját officináját.

A fentiekben kikövetkeztetett eseménysort megerősíteni látszik egy további összefüggés a német csillagász és a budai ősnymda között. Huszti József gondolt arra, hogy Regiomontanus volt az, aki még Magyarországon felvethette Basilius munkájának közreadását. Ezt a kis írást Regiomontanus azután Nürnbergben ki is nyomtatta.¹¹⁰ A könyv Vitézt kifejezetten érdekelte.¹¹¹ Az új nürnbergi nyomdatulajdonos korai halála miatt mindössze csak kb. tíz kiadványt elkészítő műhelyéből Basilius munkája két ízben is napvilágot látott.¹¹² Ez annál is feltűnőbb, mert különben az összes többi munka — egyetlen kivételtől eltekintve¹¹³ — egytől-egyig matematikai és csillagászati írás, mindenekelőtt Regiomontanus saját munkái.¹¹⁴ Elképzelhető tehát, hogy Hess a Basiliust Vitéz, ill. Regiomontanus elképzeléseinek megfelelően nyomtatta ki.¹¹⁵

Összefoglalóan megállapítható, hogy a könyvnyomtatás rendkívül korai, hazai megalapításának érdemét — nagy valószínűséggel — Vitéz Jánosnak kell tulajdonítani. A ma rendelkezésre álló, ill. kikövetkeztetett rendkívül kevés adat alapján természetesen lehetetlen biztonságosan eldönteni, hogy a primásnál vajon a humanista mecénás könyvszeretete, vagy a pozsonyi egyetem, ill. Regiomontanus támogatásának szándéka közül melyik motívum és milyen mértékben játszott közre abban, hogy nyomdát kívánt alapítani. Helyesnek tűnt ezért a felmerült szempontokkal kapcsolatos valamennyi számba vehető összefüggést megvizsgálni.

Kárai szerepe ezek szerint elsősorban a közvetítésre és némi további, de korlátozott támogatásra kellett, hogy szorítkozzék. Hessnek a Mátyás és Vitéz között időközben kirobbant ellentét következtében állandó mecénás nélkül maradvá akaratlanul önállósítania kellett magát. Működése azonban az állandó nyomdát ekkor még nem igénylő, meglehetősen fejletlen hazai műveltségi és anyagi viszonyok miatt kérészerűtlennek bizonyult.

¹¹⁰ *Minerva* 1924. 171—172. = Huszti József: *Platonista törekvések Mátyás udvarában*. Pécs 1925. 19—20. — FITZ, *Hess* 130—131. — *Gutenberg Jahrbuch* 1939. 130.

¹¹¹ BASILIUS i. m. 108.

¹¹² GW 3704—3705.

¹¹³ Vegius-Hain 15925.

¹¹⁴ A londoni British Museum ősnymtatványkatalógusa felvetette annak lehetőségét, hogy e két, eltérő témájú mű Regiomontanus nürnbergi patrónusa, Bernhard Walter kiválasztása alapján készült. — *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum. II.* London 1912. 456.

¹¹⁵ Távoli gondolatársítás révén felmerül még az is, hogy a budai Basilius ma Eichstättben őrzött példánya egy nürnbergi eredetű gyűjtőkötetben maradt fenn. — *Magyar Könyvszemle* 1988. 127.

BORSA, GEDEON

Die Gründung der Typographie in Ungarn

Der Druck des ersten ungarländischen Buches, der *Chronica Hungarorum* (GW 6686) wurde, dem Zeugnis seines Kolophons nach — am 5. Juni 1473 in Buda, Hauptstadt des Landes von Andreas Hess beendet. Er selber schrieb zum Band eine einleitende Widmung an László Kárai, Propst von Buda. Demgemäß wurde die Begründung der Druckerei von der früheren ungarischen Fachliteratur bald der Mäzenatur Kárais, bald der Unternehmungslust des Hess zugeschrieben. Mehrere suchten die Lösung in der Vereinigung in verschiedener Proportion dieser zwei Varianten.

Aus dem erwähnten Vorwort stellt es sich heraus, daß Hess von Kárai aus Rom in Ungarn gerufen wurde, wo er nachher dauerhaft ohne Arbeit war. Später gewann er die Überzeugung, daß es den Ungarn gewiß angenehm wäre, wenn seine erste Arbeit die Geschichte dieses Landes enthalten würde. Lange dachte er nach, wem er sie widmen sollte, endlich entschied er neben Kárai, weil er „seine Arbeit ohne ihm weder beginnen, noch beenden können würde“. Folglich widersprechen die obigen Sätze einerseits der Haltung Kárais als Mäzen, anderseits einem völlig selbstständigen Unternehmen von Hess.

Als Resultat von sich völlig abweichenden Gedankenreihen gelangen früher so Erzsébet Soltész, wie der Verfasser dieses Artikels zur Folgerung, daß Hess von János Vitéz, Erzbischof von Esztergom (Gran) in Ungarn gerufen wurde. Der Primas mischte sich aber nachher mit dem König Matthias in einen schweren politischen Kampf ein, in welchem er schließlich unterlag, und er starb im Sommer 1472 in Haushaft. Damals entfernte Hess die schon gedruckte Widmung zu Vitéz vom Beginn der *Chronica*, und ließ den Band endlich mit einem neuen, an Kárai gerichteten Widmung erscheinen. (Siehe: *Magyar Könyvszemle*, 1988.)

Die Gründung der ersten ungarländischen Druckerei geschah gewiß zur Initiative des Erzbischofs Vitéz, der Hess nach seiner Ankunft, wegen seines um Leben und Tod gehenden politischen Kampfes — abweichend von seinen früheren Vorstellungen — schon nicht mehr beschäftigen konnte, aber mit einer gewissen Summe als Unterstützung versah. Der Drucker, der so unwillkürlich selbstständig wurde, konnte mit dieser Hilfe die *Chronica Hungarorum* verfertigen, die er früher dem Erzbischof Vitéz, dann nach der Entfernung dieses Textes dem Propst Kárai widmete. Die letztere Person vermittelte bloß, während seine Reise nach Rom, die Einladung von Vitéz an den Buchdrucker, und später gab er zu Buda dem allein gebliebenen Hess eine beschränkte Unterstützung (vielleicht Quartier).

Unseren heutigen Kenntnissen nach ist die Absicht des Erzbischofs eine Buchdruckerei zu gründen nicht pünktlich zu erklären. Der bedeutende Humanist und Mäzen hätte auch selber die Druckerei des Hess beschäftigen können. Neben ihm können aber auch die von ihm gegründete Academia Istropolitana zu Pozsony (Pressburg), ferner auch der große Astronom Johannes Regiomontanus, der in seinem Hofe dauerhaft tätig war, in Betracht genommen werden.

Képzőművészeti ismeretek és a „művészettörténeti gondolkodás” kezdetei Sándor István írásaiban

A felvilágosodás korának művészete iránt megélnékülő hazai tudományos érdeklődés az utóbbi időben ráirányította a figyelmet azokra a forrásokra, melyek eme átmeneti, ún. kríziskorszak művészetszociológiai és művelődéstörténeti megközelítését teszik lehetővé.¹ Az alapvető forrásanyagot jelentő sajtó-, topográfia- és útirajzirodalom, a gyűjteményismertetések, a korabeli történeti, régészeti, éremtani, címertani feldolgozások és az esztétikai irodalom képzőművészeti vonatkozásai ezen túl lehetőséget adnak a tudományos művészettörténetírás hazai előtörténetének kutatására is.² A 19. század közepétől meginduló tudományos kutatások tárgyi és szellemi alapjainak megteremtésében fontos szerepet játszott ugyanis mind a művészeti emlékek — elsősorban történeti szempontú — gyűjtése és rendszerezése, mind egy — a külföldi és hazai művészetre egyaránt vonatkozó — ismeretanyag általános elterjedése. A művészeti, régészeti emlékek, leletek kutatása és feldolgozása nagyobb ütemben a 18. század második felében, a felvilágosodás empirikus és kritikai történetiszemléletének hatására indul meg, míg az 1780-tól, Rát Mátyás pozsonyi *Magyar Hírmondó*jának megjelenésével meginduló magyar nyelvű sajtóirodalom a képzőművészeti, építészeti, iparművészeti ismeretek nagy tömegű, s minden korábbinál intenzívebb terjedését biztosította. Az újságok és a folyóiratok több-kevesebb rendszerességgel folyamatosan tájékoztatják az egyre szélesebb

¹ ZÁDOR Anna: *A felvilágosodás korának művészete*. = Művészettörténeti Értesítő 1976. 4. sz. 281–292; *Művészet és felvilágosodás*. Tanulmánykötet. Bp. 1978; KOSÁRY Domokos: *A művészetek (irodalom, zene, képzőművészet) történeti diszciplínái és a művelődéstörténet*. = Századok 1979. 191–209.; *Művészet Magyarországon 1780–1830*. Katalógus. Bp. 1980.; *Ars Hungarica* 1981/2. Felvilágosodás-szám.

² Ennek a forrásértékű anyagnak tudományos feldolgozása megkezdődött ugyan, a források nagy része azonban még elemzésre vár. D. SZEMZŐ Piroska alapvető tanulmánya mellett (*A magyar folyóiratillusztráció kezdetei*. Bp. 1954. 101–184.) a korszak építészeti ismeretei, illetve a rajzoktatási tevékenységre vonatkozó források kutatásában találkozunk számottevő eredményekkel, (MOJZER Miklós: *Architectura Civilis*. = Művészettörténeti Értesítő 1957. 2–3. sz. 101–118.; BIBŐ István: *A magyar építészeti irodalom kezdetei*. Építészeti szakkönyvek Magyarországon a XVIII. században. = Művészet és felvilágosodás. Bp. 1978. 27–112. és SZABOLCSI Hedvig: *Magyarországi bútorművészet a 18–19. század fordulóján*. Bp. 1972.) és megkezdődött egyes — a képzőművészettel az átlagosnál többet foglalkozó — szerzők nézeteinek, ismereteik irányultságának és terjedelmének feltárása is. (A Kazinczy-feldolgozások bibliográfiáját ld: CSATKAI Endre: *Kazinczy és a képzőművészetek*. Bp. 1983. valamint FRIED István: *Kazinczy és a képzőművészetek*. = *Ars Hungarica* 1986. 2. sz. 165–176. Másokról: CSANAK Dóra: *Teleki József és a művészetek*. = Művészet és felvilágosodás. Bp. 1978. 553–584. BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig: *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás*. Bp. 1985. Kármán Józsefről ld: Bibő István: i. m. stb.)

váló olvasóközönséget a hazai és külföldi képzőművészek életútjáról, iskolázottságukról, legújabb megbízásairól és elkészült munkáikról, haláluk hírérl; a friss régészeti kutatásokról és a véletlenül előbukkant leletekről; emlékpénzek kiadásáról; köztéri szobrok felállításáról; középületek, templomok alapkövetételéről, avatásáról, illetve felszenteléséről; a főúri, egyházi reprezentáció művészeti vonatkozásairól; a művészeti közélet — rajziskolák, akadémiák, múzeumok, pályázatok, stb. — híreiről. Művészeti információkat közölnek a természeti csapások és háborús események során elpusztult épületekről, vagy a katonai és politikai kiválóságok tiszteletére állíttatott emlékjelekről szóló híradások is. Az újságok toldalékjai és melléklapjai, valamint a 18. század végén alakuló, többnyire rövid életű irodalmi, ismeretterjesztő folyóiratok pedig — Kármán József *Uránidja*, Péczeli *Mindenek Gyűjteménye*, Kazinczyék kassai *Magyar Museuma*, s e tanulmány egyik fő forrásaként szereplő *Sokféle*, Sándor István enciklopédikus folyóirata — már önálló képzőművészeti, esztétikai írásokat is közölnek, bár elmélyültebb tanulmányokkal inkább a hazai folyóiratirodalom második hullámának képviselői, az 1810-es évek közepén-végén megalakuló *Erdélyi Múzeum*, a *Tudományos Gyűjtemény*, a *Hasznos Multságok*, a *Felső-Magyarországi Minerva*, stb. szolgálnak az érdeklődőknek.

Jelen tanulmány a korszak egy olyan alakjára szeretné felhívni a figyelmet, aki — bár nem volt igazán műértő — világlátottsága, enciklopédikus érdeklődése és történettudósi képzettsége révén sokoldalú, szerteágazó — bár nem rendszerezett — képzőművészeti ismeretekkel rendelkezett, s ezt az ismeretanyagot a sajtó útján magyar nyelven, népszerű formában terjeszteni is igyekezett. Sándor István írásai között találunk a művészettörténettel érintkező történeti segéd tudományok eredményeiről tudósítókat, közvetlen művészeti ismereteket terjesztőket, s képzőművészeti információkat más összefüggésben — művelődéstörténeti, történeti, természettudományos írásokban, anekdotákban — közlőket egyaránt. A felszíni érdekességek, divatjelenségek iránt fogékony, enciklopédikus alkata lehetőséget nyújt a korban együttélő áramlatok vizsgálatára. Írásaiiban nyomon követhető a rokokóból és a klasszicizmusból a szentimentalizmuson keresztül a romantika felé történő átmenet néhány stiláris és szemléleti sajátossága. Fordításai pedig képet adnak a külföldről beáramló nézetekről. A nemesi származású, latinosa műveltségű, a nemzet kulturális felemelkedésén és polgári átalakításán hazafias buzgalommal munkálkodó, felvilágosult értelmiség típusértékű reprezentánsa, ízlésvilágának, műveltség-, és kultúraeszményének hordozója.

Sándor István 1750-ben Lukán, előkelő nemesi családban született.³ Középiskolai tanulmányai egy részét, illetve egyetemi tanulmányait Nagyszombatban, a

³ Életének és tevékenységének adatai ismertek: a legfontosabb feldolgozások a következők: SZINNYEI József: *Az első magyar bibliográfus*. = Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. 1901. XVII. kötet 10. sz. 3–29.; RÉTHEI PRIKKEL Marián: *Egy elfeledett magyar történetbivár*. = Esztergomi Főgimnázium Értesítője. 1909/10. 28–45.; KÓKAY György: *Sándor István az első magyar bibliográfus (1750/1815)*. = Könyvtáros 1957. 2. sz. 105–107.; Uő.: *Sándor István irodalmi és bibliográfiai munkásságához*. = Magyar Könyvszemle 1961. 3. sz. 314–319. Részletes bibliográfiát ld.: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* 2. 1772–1849. Bp. 1975. 711–712. — E feldolgozásban forrásként használt művei SÁNDOR Istvánnak: *Sokféle* 1791–1808. 12 db. (Győr és Bécs) és *Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldött levelei*. Győr 1793.

jezsuitáknál végzi. Barátjával, Révai Miklóssal együtt — aki kiemelkedő irodalom-szervezői tevékenysége mellett a *Váraszi építésnek eleji* című tankönyv megírásával, és győri rajztanári működésével a hazai építészmélet és rajzoktatás fejlesztése terén is úttörő munkát végzett — a nagyszombati hagyományok követőjeként később is lelkes propagálója a Pázmány stílusát, nyelvezetét megfinomító, laicizáló, enciklopédikus műveltségű Faludi Ferenc munkásságának, s mint „iskolája” tagja, képeit, tömör stílusát, moralizáló hangvételét is átveszi.⁴ A nagyszombati évekhez kapcsolódik az a hatás is, melyet Molnár János jezsuita papnak, a történet-, és természettudományok magyarosítójának, a hazai tudományos-ismeretterjesztő irodalom egyik első jelentős képviselőjének munkássága gyakorolt Sándor Istvánra: a világi tudományok magyar nyelven történő népszerűsítését célzó egyik első művére, az 1760-ban Nagyszombatban megjelent *A régi jeles épületekről* című építészettörténeti összefoglalására Sándor István is többször hivatkozik. Legnagyobb méretű ismeretterjesztő vállalkozása, az 1783—1804 között 22 kötetben megjelentetett *Magyar Könyv-ház* című enciklopédikus mű pedig a kor irodalmi-tudományos-ismeretterjesztő folyóiratainak — köztük Sándor István *Sokféléjének* is — előképe volt. A tevékenységét meghatározó másik döntő hatás Bécsben érte Sándor Istvánt. Kapcsolatba kerül a korszak irodalmi életében jelentős szerepet játszó, a bécsi *Magyar Hírmondó* szerkesztői, Görög Demeter és Kerekes Sámuel köré szerveződött társasággal, azokkal a költőkkel, írókkal, tudósokkal, irodalom-szervezőkkel, akik a régebbi egyházi stílus és nyelv helyett egy világibb, modernebb nemzeti irodalom megteremtését tűzték ki célul. A kortárs francia, angol, német befolyást is integráló törekvések hatására felismeri addigi — a Faludi-féle nyelvi hagyományokra épülő — szépirói, fordítói tevékenysége sikertelenségét, s fokozatosan átlép a tudományok népszerűsítésének területére.

A kor művelt, felvilágosult főnemesi rétegének szokása szerint ő is sokat utazik: 1786 és 1791 között bejárja Felső-Itáliát, Németországot, Angliát, Franciaországot és Svájcot. Utazásainak nemcsak a műalkotásokról nyert személyes tapasztalatait, s ismeretei, érdekes könyvei és metszetei egy részét köszönheti, hanem az idegen népek, kultúrák értékei iránti nyitottságát, s azt az előítéletektől nagyrészt mentes toleranciát is, mellyel a különböző stílusú műalkotások felé fordult: éppúgy meglátta az eléje kerülő gótikus vagy barokk alkotások szépségét, mint a saját korabelieket — bár ez a korban nem volt általános.

Sokoldalú irodalmi és tudományos-ismeretterjesztő tevékenységét a hazai művelődés fejlesztésének szolgálatába állította. Irodalmi és tudományos szándék keveredik az 1791 és 1808 között saját költségén kiadott, egyedül írt és szerkesztett *Sokféléjében*, mely az érdekességek, kuriózumok iránti kitüntető figyelve révén a 17—18. századi kalendáriumok, illetve a nagy barokk enciklopédiák rokona, de versek, irodalmi szemelvények, önálló képzőművészeti írások közlésével az ekkor fellendülő modern folyóirat és almanachi irodalomhoz is kapcsolódik. Bibliográfiai kutatásainak eredményeit 1803-ban megjelenő *Magyar Könyvesházában*, az első hazai

⁴ Révairól ld: SZABOLCSI Hedvig: i. m. és Uő: *Még egyszer Révai Miklós és a győri rajziskola kérdéséhez.* = *Ars Hungarica* 4. 1976. 2. 207—225. Faludiról: SIMAI Ödön: *Faludi hatása Sándor Istvánra.* = *Magyar Nyelv* 1915. 155—162, 212—223, 262—271, 300—308, 348—355.

nemzeti bibliográfiában összegzi, míg a nyelvészetiekét az 1808-ban kiadott *Toldalék a deák—magyar Szókönyvhöz* című munkájában.

Bár munkásságában a képzőművészet nem foglalt el központi helyet, ismeretterjesztő tevékenysége mellett néhány konkrét vonással gazdagította a hazai művészettörténetírás előtörténetét is. Nála találkozunk először a stílus, a jelkép, a vonal, a szobor és a sírkert szavak használatával, valamint a művészet szó jelentkezésével. A tudományos kutatást majd fél évszázaddal megelőzve, ő tett először kísérletet magyar nyelven a nagyszentmiklósi kincs származásának meghatározására, s ő ismerteti először itthon — ha vázlatosan is — Winckelmann elméletét a stílusfejlődésről és a képzőművészetek társadalmi szükségletekből való kialakulásáról. A műemlékvédelmi és múzeumi szemlélet korai jelentkezése mellett megfigyelhetők írásaiban a tipológia, ikonográfia csírái, valamint a művészeti emlékek történeti rendszerezésére tett elszórt törekvések.

Legtöbb, s legrendszerizettebb képzőművészeti információt tartalmazó írásában — mely 1795-ben jelent meg a *Sokféleben* — a szobrászat történetét dolgozza fel a kezdetektől saját koráig.⁵ A sokáig megmásihatatlan ítéletű szaktekintélynek tartott Winckelmanntól veszi át a stílus fogalmát és történeti fejlődésének elméletét; a művészet társadalmi szükségletekből való kialakulásának és organikus fejlődésének tételét, s megemlíti az ókori művészet történetének máig legfontosabb forrásaiként számontartott Homerost, Pliniust, Pausaniast is. Hangsúlyozza, hogy a szobrászatot „az emberekkel született követés szeretete... vagyis majmozás szerzette, mellyet osztán a' Bálványozás meg-segített, midőn általa a' meg-holt Vitézek és Királyok, mint istenek a' tiszteletre elő állítottak...”⁶. Az egyiptomi, de főleg a görög művészetnél megkülönbözteti a korai darabos, a szép, a tökéletes, illetve a hanyatló stílust. A klasszicizmus művészetelméletének megfelelően, hangsúlyozza, hogy a klasszikus antikvitás művészeti emlékeivel egyik korábbi népcsoport alkotásai sem vetekedhetnek. A görög szobrászat ismertetésekor tér ki részletesebben a környezetnek, a klímának, a vallási szokásoknak, a társadalmi berendezkedésnek és a kulturális viszonyoknak a művészet fejlődésére gyakorolt hatására. A történeti fejlődés törvényszerűségei iránti érzékenységet mutatja, hogy viszonylag hangsúlyosan említi a görög művészet archaikus, korai időszakának — a korban nem sokra becsült — emlékeit: a karok és lábak nélküli hermákat, a testhez szorított karokkal és merev lábakkal, behunyt szemekkel ábrázolt szobrokat, s a hosszú történeti folyamatot, mely az ún. klasszikus kor művészetéig vezetett. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy — mint az egész winckelmanni szemléletben — itt is csak korlátozott érvényű történetiséggel számolhatunk. A történeti fejlődés elve egy igen szigorú normatív struktúrán belül érvényesül, hiszen az abszolút mértéknek, etalonnak tartott klasszikus korhoz képest beszél darabos kezdetekről, s a virágzást követő hanyatlásról. Ismeretterjesztő szándékát reprezentálja, hogy a leghíresebb antik alkotásokat — a Belvederei Apollót, a Medici Vénust, a Laokoont, a Niobét, a Farnese bikát, stb. — illusztrációként közölhető metszetek hiányában igen részletesen, plasztikus szemléletességgel írja le. A klasszicizmus antikvitáskul-

⁵ „A' Képfaragásról” Sokféle 1795. III. 161—184.

⁶ i. m. 163.

tusának szellemében a későbbi korok szobrászatának mind terjedelmében, mind mélységében csekélyebb teret szentel, kivéve Albert Dürert, akinek történetileg tévesen — nyilván a korábbi inventárhagyományok nyomán — terjedelmes szobrászati életművet tulajdonít. A szinte önálló, monografikus feldolgozásként beiktatott ismertetés a hazai Dürer-irodalom kezdeteihez kapcsolható,⁷ bár magyar származásáról, mely itthon sokáig központi kérdés volt — nem tesz említést.

A későbbi időkől már inkább csak művésznevek felsorolására szorítkozik, mindenestre az, hogy a 4. századtól saját koráig több mint 100 szobrász nevét említi — spanyolokét, franciákét, olaszokét, angolokét, németekét, stb. — mutatja, hogy adatgazdag forrásokat használhatott.

Egyiptomról szóló írásai⁸ az ország iránt a 18. század végén általánosan megélenkülő érdeklődés jelei. Cikkeiben megfigyelhetők azok a hangsúlyeltolódások, melyek az egyiptomi művészet értékelésében, valamint az európai kultúra alakulására gyakorolt hatásának megítélésében a 19. század elején bekövetkeztek. A középkor érdeklődését az egyiptomi történelem és írás iránt a bibliai — őtestamentumi — vonatkozások motiválták, míg a klasszicizmus az egyiptomi művészet bizonyos értékeinek elismerése mellett is a görögnek e feletti felsőbbrendűségét hangsúlyozta. A 18. század legvégén fellendülő régészeti kutatások — melyek egy része Napóleon hadjárataihoz kaocsolódott — újra az egyiptomi művészet és építészet emlékeire irányították a figyelmet, értékesebbeknek, maradandóbbaknak ítélve azokat a görög emlékeknél. Ez a szemléletváltozás jelentkezik Sándor Istvánnál is⁹ aki 1808-ban megjelentetett írásaiban már elragadtatott hangvétellel ír az egyiptomi művészetnek a görögöt túlhaladó nagyszerűségéről. Itt is elsősorban külföldi forrásokra támaszkodik: Claude Savary francia utazó mellett megemlíti a 13. századi, Egyiptomot bejáró arab Abd el-Latifot is. Hangsúlyozza, hogy az egyiptomi művészet fénykorában a tudományok és a mesterségek „a tökéletességökhöz közelgettek ... a' Képfaragók igen finoman vésék a' köveket 's a' legkeményebb Márványnak kedvök szerint adtak látszatot...”¹⁰ Az egyiptomi

⁷ Cornides Dániel eddig első említésnek vélt írásánál (1805) 10 évvel korábban jelent meg nyomtatásban ez az írás. A kérdésről ld: TIMÁR Árpád: *Dürer-Literatur in Ungarn in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts.* = *Acta Historia Artium* 1978. 391–396.

⁸ Egyiptomi vonatkozásokat tartalmazott szobrászattörténeti cikke, valamint „A' Római Gulyákról” című írása (Sokféle 1796. V. 95–99.) Önálló írásokat 1808-ban közöl Egyiptomról: „Memfis 's Aleksandria” (1808. IX. db. 51–59.) „Egyiptomi Piramisok” (i. m. 59–61.) és „Egyiptomi Kereskedés” (i. m. 61–93.) címmel.

⁹ Az egyiptomi művészettel részletesebben foglalkozó első magyar nyelvű mű, Molnár János említett építészettörténeti összefoglalása még a régebbi típusú, az egyiptomi kultúra fontosságát a bibliai vonatkozásokkal magyarázó szemlélet terméke, míg Decsy Sámuel 1803-ban megjelenő, *Egyiptom országos históriája* című könyve már a 18. század végi alaposabb régészeti kutatások után megfigyelhető értékhangsúly-változást mutatja. Az egyiptizálás divatjának terjedésére néhány konkrét példát is találunk a hazai művészetben és építészetben: szárnyas szfinxek díszítették pl. a hédervári kastély bejáratát, piramis és egyiptizáló építmény volt az Esterházyak csákvári kastélyában, obeliszk a gerneszezi Teleki és a körmendi Batthyány kastélyban, stb. ld: ZÁDOR Anna: *Az angolkert Magyarországon.* = *Építés-Építészettudomány V.* 1793. 3–55. és RAPAICS Raymund: *Magyar kertek. A kertművészet Magyarországon.* Bp. é. n. (1940)

¹⁰ *Sokféle* 1808. IX. 65–66.

művészet értékelésében bekövetkezett változás a klasszicizmus normatív, sok tekintetben merev szemléletének lazulására utal, s következménye — de egyben elmélyítője is — annak az új szemléletnek, mely a romantika kezdeteként az egyiptomi, távol-keleti és középkori (gótikus) művészet felé fordul.

Michelangelo és Raffaello nevének művészettörténeti toposzként való továbbélését jelzi, hogy Sándor István önálló írásokat szentel nekik *Sokféléjében*,¹¹ melyekben — a kor érdeklődésének megfelelően — a moralizáló hangvétel és az anekdotikus életrajzi elemek dominálnak. Ismertetéseiben alapvetően Vasari Vitájára támaszkodik, de — pl. Raffaellonál — más forrásokból is merít. Michelangelo Utolsó ítéletéről szóló írásában a világi és egyházi művészetnek az ellenreformáció művészetszemléletében gyökerező megkülönböztetése él tovább, míg a reneszánsz másik óriásának említése a klasszicizmus művészetelméletének terjedésével itthon is megerősödő Raffaello-kultuszhoz kapcsolódik.¹²

Kiemelt jelentőséget kapnak a kertművészethez kapcsolódó írásai, ha a kor természethez való viszonyát gyökeresen megváltoztató angolkert elterjedésének az európai művészet-, és kultúrtörténetben játszott fontos szerepére gondolunk. Az angolkert a természetben felolvadni vágyó polgári szentimentalizmust és szabadságvágyat reprezentálja, de az individualizmusban gyökerező félelmet is az elmúlástól; a természet felé irányuló idillikus, aranykor reminiscenciákat sugalló elvágyódást, s fenyegető, vad szépségeinek félelemmel elegyes csodálatát. Sándor István is ezzel az újfajta érzékenységgel közelít a természethez: úti beszámolója leírásaiból a természettel bensőséges kapcsolatban élő ember panteizmusa sugárzik, árnyalva és elmélyítve a felvilágosodás és racionalizmus emberének érzelmességéről, a természet utáni idilli vágyódásáról alkotott képünket. Leírásaiban a rokokó pásztoridillek hangulata mellett találkozunk a természet szépségeinek bensőséges, őszinte csodálatával, de a félelmetes jelenségek iránti fogékonysággal, s a természet transzcendens, isteni jellegének, a természet erőinek való kiszolgáltatottságunk érzetének felvillantásával is. A korszak — s benne Sándor István — festői, érzékletes, érzelmileg motivált tájleírásainak jelentőségét a tájképfestészetre gyakorolt hatásukban, a tájképszerű kivágások, kompozíciók, romantikus motívumok terjesztésében is keresnünk kell. A svájci rajnai zuhatagot, a híres Rheinfaltt pl. olyan érzékletesen írja le, hogy olvasása közben szinte egy festményt látunk megelevenedni: festői a motívumok kiválogatása és a kompozíció is. Látogatásakor a nap a tejfehér „habokból álló tengerbe ragyogott... hogy a' hullás felett sok gyönyörű szivárvány látszott, mellyeknek külömbféle szép színét semmi emberi nyelv ki nem írhatja. Szint akkor a' hullás felett egy nagy Svájtzter ölyv is sokáig

¹¹ „A' Vég-ítéletnek Római képeről” *Sokféle* 1796. IV. 93–95. és „Rafaellról” *Sokféle* 1796. IV. 32–33.

¹² Raffaello itthoni kultuszához: Nemcsak Kazinczy említi leveleiben többször követendő példaként művészetét, s függeszti ki a Székes Madonnáról készült metszetet szobája falára, de Schwartner professzor tanácsára a Deák téri evangélikus templom oltárára is Raffaello Transzfigurációjának másolata kerül. Ld: CSATKAI Endre: *I. m.* 28. Michelangelóról szóló írásában a Vasaritól hagyományozódott elemek módosulásával találkozunk: míg a reneszánsz festő és életrajzíró a fraskót a rajta lévő meztelen figurák miatt ért korabeli gáncsoskodást oktalannak tartja, Sándor István inkább az aretinói, dolcei hagyományokkal ért egyet, helytelenítve az „illetlen” jelenetek ábrázolását az egyházi művészetben, bár — mint más írásából kiderül — a meztelenség ábrázolásával kapcsolatban a világi művészetben és irodalomban jóval elfogadhatóbb, enyhébb nézeteket vallott.

mozdulatlan lebegett, mintha a 'természet' munkáját benne velünk együtt tsodálta volna... A természetnek ezen nagyságos munkáját nem győztük eleget szemlélni, 's hatásával meg nem telhattunk...' ¹³ Felfigyel az útjába kerülő kertekre, parkokra is: bár lelkesen ír néhány franciakertről — mindenekelőtt a műfaj klasszikusáról, Versailles-ról — legtöbbit mégis az új divattal, az angolkerttel foglalkozik. Részletesen leírja pl. az angolkert előzményét jelentő rokokó kerttípus egy jellegzetes példáját, a München melletti Nymphenburg kastély parkját, ahol az egzotikus építmények, a remetelak és a fürdőpavilon funkcióinak értelmezésekor már a felvilágosodásra jellemző etikai szempontokkal találkozunk. A kastély lakói — véli — miután jóllaktak a gyönyörűen díszített „Badeburg” élvezeteivel, átmentek a „puszta, szegény és szomorú” barlangba, „s ott a 'világ' mulandóságán elmélkedtek, vagy lelki gyakorlást ... tartottak.” ¹⁴ Erőteljesebb etikai megközelítéssel találkozunk az észak-walesi denbighi kert leírásánál, ahol a morális nevelő szándék nemcsak a fákra, bokrokra aggatott erkölcsi intelmek formájában, hanem a kertépítési koncepcióban rejlő allegóriaként is jelentkezik, pregnáns és végletes példáját adva a felvilágosodás didaktikus morálesztétikájának. A távolkeleti kertművészetnek az angolkert fejlődésére gyakorolt hatása miatt figyelmet érdemel a kínai kertek esztétikáját, elméletét adó hosszabb cikke: ¹⁵ a természetességre való törekvés; a középponti, centrális elrendezés helyett az esetleges, véletlenszerű nézőpontok kialakítása; a szorongató, félelmetes helyek, s szelíd, idillikus részletek tudatos keverése mindkét kerttípusnak fontos elemei. Több helyen találkozunk írásaiban a korban divatos, s az angolkert ideológiájában fontos szerepet betöltő romkultusz jelentkezésével. Egy régi, történelmi jelentőségű középkori vár romjainak elégikus, melankolikus leírásából — mely a megerősödő nemzeti tudat hatására a történelmi múlt építészeti emlékei felé forduló hazafias érdeklődés korai, 1808-ból való pregnáns példája — a hazai történelem, a dicső múlt tárgyi emlékeinek felfokozott tisztelete is kicsendül. Ebben az időszakban indult meg itthon a régi várak rendszeres topográfiai leírása, a 19. század elejének elméleti műemlékvédelmi kezdeményezései részeként. ¹⁶ Hogy a régi történelmi jelentőségű várak kultusza a korban általános kelet-európai jelenség volt, mutatja Sándor István egy német nyelvű könyvből vett leírása a dévényi vár egykori pogány templomának elképzelt rekonstrukciójáról. ¹⁷ A gótikának, mint szokatlannak, bizarrnak, fantáziadúsnak „felfedezése” részben szintén az angolkert elterjedésével függött össze: a gótizáló kerti építmények, romok, kápolnák az időben és térben

¹³ *Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei.* Győr 1793. 483.

¹⁴ i. m. 393.

¹⁵ „A' Sinai Kertekről.” Sokféle 1791. I. 127—130.

¹⁶ Ennek a mozgalomnak első eredményei a Visegrádról, mint a hazai történelem kiemelkedő jelentőségű helyéről szóló írások voltak: TÓTH Pál: *A' Visegrádi Vár* = Tudományos Gyűjtemény 1817. (XI) 89—94. BÁRÓ MEDNYÁNSZKY Lajos: *Visegrádi Emlék Írás* = Tudományos Gyűjtemény 1818. (XII) 26—30. A hazai várakról a korban megjelent írások közül ld. pl.: Joseph von HORMAYR és BÁRÓ MEDNYÁNSZKY Alajos: *Taschenbuch für die Vaterländische Geschichte.* Wien 1811—1857. és PERETSÉNYI NAGY László: *Arad Vármegyében lévő Ó, és Új Váraknak Statistikás Isméréte* = Tudományos Gyűjtemény 1817 (XII) 66—78. stb.

¹⁷ „Szvatoplugról 's Divin Váráról.” Sokféle 1799. IV. 19—24.

csapongó képzelet építészeti megnyilvánulásai voltak. Fontos lépést jelentett a gótizálás terjedésében a középkori művészet értékeinek, esztétikai sajátosságainak — még ha csak a tetszés szintjén történő, nem teoretikus elmélyültségű — befogadása is: Sándor István többször ír tetszéssel az utazása során megtekintett gótikus épületekről. A klasszicizmus gótikaellenessége hatására s St. Denis-i apátságról még szinte mentegetőzve írja, hogy a „Templom góthus munkájú ugyan, de még is szép. . .” míg a strasbourgi Münsternek már szinte goethei elismeréssel adózik: „. . . egy tsodálatra méltó régi épület. . .”¹⁸

Sok és szerteágazó művészeti ismeretet közöl útleírásában: városonként megemlíti a templomok, kolostorok, kórházak számát, röviden leírja a fontosabb középületeket, köztéri szobrokat, s tájékoztatja az olvasókat az érdekesebb gyűjtemények, múzeumok gyűjtőköréről és leghíresebb alkotásairól. A megtekintett művészeti emlékek értékelésekor gyakran alkalmazza az útikalauzokban hagyományozódott közhelyeket, toposzokat, de olvasható néhány egyéni, szubjektív ítélet is, melyek alapján képet alkothatunk képzőművészeti ízléséről.

A kor szokásának s érdeklődésének megfelelően sok — alapvetően nem képzőművészeti jellegű — írásában is közöl művészeti információkat. Művelődéstörténeti, történeti, természettudományos cikkekben konkrét képzőművészeti vonatkozásokat olvashatunk pl. a szabadkőművesek titkos avatási szertartásairól, az Athos-hegyi kolostorokról, V. Sixtus életéről, a drága- és féldrágakövekről, stb. Fontos szerepet játszottak a korban a művészettörténeti ismeretek terjesztésében a művészanekdoták is: ezek az ókor óta ráirányítják a figyelmet a híres alkotókra és alkotásokra, s a földrajzi és történelmi határokon keresztül könnyedén mozgó alapotívumok a mindenkori közönségnek a művészekkel és a művészettel kapcsolatos általános reakcióit is közvetítik. A Sándor István által közölt művészanekdoták között megtaláljuk a műfaj néhány fontosabb alaptípusát: pl. egy-egy technika, művészeti ág „feltalálóirol” (pl. Raffaello a majolikagyártást, stb.) vagy a művész és modellje közötti kapcsolatról szólókat. Ez utóbbinak végletes példáját említi a modelljét a nagyobb életszerűség kedvéért saját kezűleg halálra kényszerítő Michelangelóról szóló anekdotában. Több korszakon és országon átívelő vándormotívum jelentkezik az egyiptomi obeliszk európai felállításához kapcsolódó történetben: az eredetileg a konstantinápolyi ún. Atmeida obeliszkhez fűződő anekdóta nála — nyilván a korabeli forráskritika hiányosságai révén — már Domenico Fontana pápai építész római obeliszk-állítási tevékenységéhez kapcsolódott.

A távoli népek kultúrájával, művészetével foglalkozó írásai nemcsak utazásai során szerzett nyitottságában, hanem a kor szemléletében is gyökereznek. Már a rokokó szívesen alkalmazott kínai, japán, egyiptomi elemeket, bár inkább csak kuriózumjellegük miatt, játékos, könnyed díszítésként. A felvilágosodás eszmerendszerében az egyetemes, enciklopédikus tudás részévé válik az idegen népek szokásainak, életmódjának ismerete, míg a romantikában főleg az egzotikumok iránti vonzalom, s az érintetlen erkölcsű természeti népek közé való, rousseau-i értelemben vett kivonulás vágya jelenti az ideológiai alapot. Ez utóbbi Sándor

¹⁸ Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldett levelei, Győr 1793. 368.

István érdeklődését is motiválta: Ostendében a tengerjáró hajókat szemlélve így sóhajt fel: „Egy ilyen nap kelet felé való tengeri járást szeretnék még életemben próbálni, s azokat a’ déli tengernek szigetein tsupa természet’ világánál fel nevelt embereket meg látogatni.”¹⁹ Nemcsak hosszabb, Kínáról szóló írásában találunk elszórt képzőművészeti utalásokat, hanem a grönlandiakról, kalmukokról, dél-tengeri vademberekről szóló cikkeiben is.

A *Sokfelében* és útleírásában néhány olyan megjegyzést is találunk, melyek a „művészettörténeti gondolkodás” korai jelentkezésére utalnak. A szó modern értelmében vett tudományos művészettörténeti gondolkodásról ekkor természetesen még nem beszélhetünk: amit a korban e kategórián érthetünk, az a képzőművészetre és annak intézményeire (a meglévőkre és a hiányzókra) való fokozottabb figyelésben; a műalkotások rendszerezésében időnként megfigyelhető történeti szemléletben; külföldi művészettörténeti törekvések ismertetésében, és a később kikristályosodó tudományos művészettörténeti módszerek korai, többnyire ösztönös alkalmazásában jelentkezik. A művészettörténeti gondolkodás kialakulásának fontos elemét jelentő történeti szemlélet Sándor Istvánnál leginkább a művészettörténettel érintkező történeti segédtudományokkal foglalkozó írásaiban fedezhető fel. A 18. században a régi képek, épületek, a régészeti leletek a hagyományos értelemben vett segédtudományok által feldolgozott pénzekhez, címerábrázolásokhoz, pecsétekhez hasonlóan elsődleges tárgyi történeti forrássokként funkcionáltak a történettudomány számára. A régészet és a művészettörténet önálló tudománnyá szerveződése előtt a művészeti emlékek rendszerezése elsősorban történeti, s nem esztétikai szempontok szerint folyt. A történeti múlt tárgyi emlékeinek tudományos kutatása a 18. században — főleg a kelet-európai kis nemzeteknél — a nemzeti öntudatot erősíteni szándékozó hazafias szellemi mozgalmaknak éppúgy részévé vált, mint a népköltészet, a zene, az irodalom emlékeinek gyűjtése.²⁰ A tudósok figyelme a 18. század végén a pénzleletek, régi könyvek, pecsétek mellett a kiemelkedő esztétikai értékeket jelentő nemzeti ereklyék és értékes műtárgyegyüttesek — pl. a Lehel kürtje, a koronázási ékszerek, a nagyszentmiklósi és a szilágysomlyói kincsek felé is fordult.

Sándor István — történettudós és műgyűjtő lévén — figyelemmel kísérte a kortárs hazai és külföldi régészeti és numizmatikai kutatásokat. Schönvisner István 1801-ben megjelent éremtani összefoglaló munkájához pl. hosszú kommentárokat és kiegészítéseket fűz,²¹ s ezek egyikében kísérli meg forráskritikai, tipológiai és ikonográfiai módszerek kezdetleges alkalmazásával meghatározni a nagyszent-

¹⁹ i. m. 278.

²⁰ Lelkes vidéki levelezők számolnak be rendszeresen az újságokban a környékükön talált antik, „barbár” és keresztény kori emlékekről, a tudósok segítségét kérve a leletek meghatározásában. Bár ezt a törekvést hazánkban eleinte erőteljes nemesi, sőt feudális jelleg színezte — mint pl. a 18. század elejétől meginduló, a hazai őstörténetre vonatkozó latin nyelvű tudományos forrásfeltárást — az új, polgári értelmiség számára is egyre fontosabbá vált a múlt szellemi, kulturális értékeinek súlya, a megmaradt emlékek felkutatása és megmentése.

²¹ SCHOENVISNER, Stephanus: *Notitia Hungaricae rei nummariae ab origine ad praesens tempus*. Budae 1801.

miklósi kincs származási helyét és keletkezésének idejét.²² Az egyik edényen szereplő kentaur (valójában emberfejű oroszlán) ábrázolás alapján — melyet a Lehel kürtje egyik figurájával, illetve a Dnyeper mellett kiásott kurganokban talált, hasonló motívumokkal díszített tárgyakkal vet össze — a kincset keleti, ázsiai, hun eredetűnek tartja. Helyes intuíciójára utal, hogy a kincsen lévő „rovásírást” nemcsak ő vélte runáknak, hanem ez a nézet a későbbi szakirodalomban is sokáig tartotta magát, a kincs hun eredeztetésével együtt.

A Lehel kürtjén lévő motívumok analógiáit saját éremgyűjteményében lévő pénzek ábrázolásai között keresi, és történeti ikonográfiai érvekkel magyarázza a kürtnek Lehelhez történt kapcsolatát.²³

A régészet és a művészettörténet önállósodásának jele, hogy a kor tudósai már nemcsak történeti kutatásoknál alkalmazták forrásként a régészeti és művészeti emlékeket, hanem történeti ismeretek vagy a történeti segédtudományok (oklevéltan, epigráfia) tényei szolgáltak a régészeti, építészettörténeti ismeretek pontosításában is. Az okleveleket, krónikákat a jezsuitáknál folytatott tanulmányai és bibliográfusi érdeklődése révén jól ismerő Sándor István ezeket a forrásokat is alkalmazta Bécs korai építészeti periódusának rekonstruálásakor, valamint a hun és magyar fejedelmi szálláshelyekről, illetve királyi várakról szóló írásában. Ez utóbbiban monografikus szemlélettel és történeti igénnyel kísérli meg egy építészeti típus ismertetését. Időnként tudósít konkrét régészeti hírekről: pl. a herkuláneumi és pompeji ásatásokról, s útikönyvében is gyakran kitér a helyi régészeti ásatásokra és gyűjteményekre.

A történeti segédtudományok közül legképzettebb a numizmatikában volt. Nem egy tudóst, mint pl. Eckhelt, az európai hírű bécsi udvari numizmatát, személyesen is ismert. A hazai és külföldi szakmunkákból, katalógusokból szerzett²⁴ információkat saját és barátai pénzgyűjteményében lévő érmek alapján egészítette ki. Egy-egy pénzre, vagy a pénzeken megjelenő motívumra néha többször is visszatér folyóiratában, szükség esetén — újabb információk hatására — kiigazítva korábbi elképzeléseit. Monografikus feldolgozással találkozunk a IV. Béla rézpénzéről vagy Mátyás aranyairól szóló írásában.²⁵ Az elsőnél röviden tájékoztatja az olvasókat a kérdés kortárs „szakirodalmából”, majd a pénz aprólékos leírása után ikonográfiai és tipológiai érveléssel támasztja alá a pénz datálását illető nézeteit. A monografikus feldolgozások mellett találunk összefoglaló írásokat is: a régi magyar pénzeken feltűnő motívumok mellett a hazai és az európai pénzverés történetét is megkísérli

²² A kutatástörténet Schönvisner 1801-es említése után a legközelebbiként Jerney János 1847-ben megjelent könyvét tartja számon, míg Sándor István ismertetése 1808-ban látott napvilágot. Ld: LÁSZLÓ Gyula: *A nagyszentmiklósi kincs*. Bp. 1977. 19–41.

²³ Mivel a régi szövegek és ábrázolások Lehel mindig kürttel mutatták be, az idők folyamán az ún. Jászkürt összekapcsolódott Lehel személyével.

²⁴ Könyvtárában megvoltak a legfontosabb hazai és külföldi történeti segédtudományi publikációk: Gatterer *Wappenkundéja*, Palma Károly heraldikai munkája, Koller Józsefnek a koronáról írt könyve, valamint a fontosabb numizmatikai összefoglaló munkák: Schönvisner éremtana és a Nemzeti Múzeum éremkatalógusa, Köhler *Ducaten Cabinetje*, valamint cseh és német pénzekről szóló leírások.

²⁵ „IV Bélának réz Pénzéről.” Sokféle 1801. VII. 92—95. és „Mátyás Királynak Aranyjairól”. uo. 95—98.

végigkövetni.²⁶ Egyes motívumok, ikonográfiai elemek kialakulásában és elterjedésében — a szerves, autonóm stiláris fejlődés gondolatát érintve — az anyag és technika általi meghatározottságot tartja a döntőnek. „Úgy vélekedem” — írja — „hogy Országunknak mind a’ két Tzimere (eredetére ’s nagyobbodására nézve) többel tartozik a’ Pénz és Petsétvasmetszők szabad tevéseinek, hogy sem Királyink ’s Nemzetünk rendelkezésének.”²⁷ A történeti segédtudományok és a művészettörténet korabeli kapcsolatát mutatja, hogy a nemzeti címerben megjelenő hegymotívum eredetének kutatásánál képzőművészeti alkotást — a Nagy Lajos király korából származó ún. máriazelli fogadalmi Mária képet — hoz fel példaként, mint amelynek keretén régi címerábrázolások láthatók. Ismertet néhányat a tulajdonában lévő, vagy másoknál látott könyvekben található címerábrázolások közül, de könyvtörténeti érdeklődését mutatja a könyvnyomtatásról szóló cikke is, melyben részletesen ír pl. a fametszet, mint grafikai sokszorosító eljárás kialakulásáról és alkalmazásáról. Úttörő jelentőségűek a történeti ikonográfia módszerét érintő írásai: nemcsak szerzőnk korában, de még a 19. században sem nagyon törekedtek a történeti feldolgozások illusztrációinak összeválogatásánál a valóban korhű, autentikus képes források felkutatására. Sándor István a honfoglalás kori magyarok hajviseletének rekonstruálásakor emeli ki pl. hogy a középkori krónikákban, vagy a Nádasy-féle Mausoleumban látható fejedelmek képei éppúgy idealizált, képzeletszülte portrék, mint Krisztus ábrázolásai, ezért alkalmatlanok a honfoglalás kori viszonyok rekonstruálására. A tipológiai módszer csíráival találkozunk a korai keresztény templomokat rendszerező írásában: „... Sz. István ’s a’ Követői” — véli — „... ott rakatták a’ Keresztény Templomokat, hol egygykor vagy a’ Pogány Rómaiaknak Bálvány templomaik állottak, vagy pedig a’ Pogány Magyarok az Áldomásaikat szokták volt tartani. . . eme régi Templomok nálunk többire kettősök valának, az az al és fel Templomból állottak, a’ mint ezt megláthatni még most is a’ Sz. Mártonin, Pétsin, Veszprémin, ’s Tihanyin...”²⁸, míg szobrászattörténeti tanulmánya végén tipológiai és ikonográfiai módszerrel követi végig a svájci hindebanki templomban látott síremlék szobrászati motívumának vándorlását. A modern műemlékvédelem alapvető kérdését érintve buzdít néhány helyen a régi építészeti emlékek eredeti jellegének megőrzésére. Helyteleníti a baseli gótikus Münster modern átfestését: „Ez ilyen régi gyönyörű Templomokat semmi sem rutítja inkább, mint a’ meszelés vagy más akár mi bé festés, mert az által a’ szép ’s tiszteletre méltó régi képöket egészen elvesztik, ’s kortsosakké lesznek, az az sem új sem régi képet igazán nem mutathatnak. Ez leg inkább hazánkban igen gyakran történik, a’ mi is rossz igt ’s értetlenséget szokott jelenteni.”²⁹ A múzeumi szemlélet korai jelentkezésére utal, hogy a bécsi Belvedere képgyűjteményéről írva hangsúlyozza: a nagyközönség hetente egy nap ingyen látogathatja a képtárat, s ingyenes nyomtatott katalógust is kapnak az érdeklődők. Utazásai során gyakran ír a

²⁶ „A’ Magyar Pénzről és tzimerről.” 1796. IV. 111—114. „A’ mostani kelő Pénznek Neveiről ’s kezdeteiről.” Sokféle 1801. VII. 98—102.

²⁷ Sokféle 1808. IX. 116.

²⁸ Sokféle 1808. X. 166—167.

²⁹ Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei. Győr 1793. 536.

felkeresett múzeumokról, művészeti akadémiákról, vagy híres műkereskedésekről, érdeklődött tehát a művészeti közélet korabeli intézményei iránt.

Külön figyelmet fordít a képzőművészeti terminológiára. A kor szokásának megfelelően szinte minden fontosabb kifejezésnél megadja a francia, német, latin megfelelő valamelyikét, hogy az ismertebb idegen kifejezéssel magyarázza a bizonytalan magyar jelentést. A nyelvújítás szellemében megkísérli új magyar szavakkal helyettesíteni az idegen kifejezéseket: egyiptomi cikksorozatához pl. a fontosabb szakkifejezések általa ajánlott magyar megfelelőit tartalmazó szótárt mellékel. Igen korán használta mai értelmében a szobor szót, nem nyert azonban újításával elismerést, mert később visszalépett használatától. Nála találkozunk először itthon a művészet kifejezéssel, bár a maitól éppen eltérő, mesterség jelentésében: ez is jól mutatja a korabeli terminológiai bizonytalanságot. A nyelvtudomány állása szerint a stílus szónak egy időszak vagy személy művészi formanyelvét jelentő kifejezésként való feltűnése itthon 1805-re tehető, de — mint láttuk — Sándor István már 1795-ben, szobrászattörténeti írásában ebben az értelemben használta ezt a kifejezést.

Bár írásában nem találkozunk rendszeres, teoretikus esztétikai fejtegetésekkel, egyes megjegyzései fényt vetnek a kor képzőművészeti ízlésére, és a képzőművészet funkciójának korabeli értelmezésére. A ritka és a szép fogalmi elkülönítésénél pl. hangsúlyozza a középszerű műalkotások tömegéből kiemelkedő utánózatlan remekművek fontosságát, de a felvilágosodás morálesztétikájának hatására gyakrabban találkozunk nála a műalkotások elsődlegesen etikai szempontú vizsgálatával: a mű morális jelentése — talán mint a legkönnyebben megfeythető jelentésréteg — kerül előtérbe. A festészetben a barokkos lendületű, mozgalmasságot kifejező, élethű ábrázolásokat kedveli. Velencében Bassano, Tintoretto, Tiziano, Veronese azon képei nyerek el tetszését, melyeken a kifejezés elevevése, az érzelmekre gyakorolt erős hatás jelentkezik: a barokk empirizmusában és szenvedélyességében kiteljesedő, pátosszal teli, naturalista ábrázolást tartja a legfigyelemreméltóbbnak.³⁰ Az építészet és a városrendezés terén jobban befolyásolta kora ízlése: bár útja során a szép gótikus vagy barokk épületek is elnyerek tetszését (strasbourgi dóm, párizsi Notre Dame, vagy a melki apátsági együttes) leginkább mégis a nyugodt, klasszikus kompozíciójú, reneszánsz tagolású, preklasszicista vagy klasszicista épületek ragadják meg figyelmét: Palladio épületei, a londoni Szt. Pál katedrális, a párizsi Invalidusok temploma, a versailles-i Kis Trianon, a solothurni St. Ursus katedrális, a torinói Stupinigi palota, stb. A városrendezésben is a mértani szerkesztésű, egyenes utcákat, nagy tereket kedveli: Karlsruhe és Berlin elrendezését dicséri.

³⁰ Itt is számolhatunk természetesen a kor sajátosságaival: a természethű ábrázolást pl. a felvilágosodás magyar esztétikája is nagyra értékelte; a műalkotások által kiváltott érzelmi hatás, „lelki megilletődés” hangsúlyozása pedig már a preromantikára utalhat. Angliában és Franciaországban a racionalizmussal szemben fellépő szenzualizmus már korábban igyekezett érvényt szerezni a szubjektív, érzelmi és képzeleti mozzanatoknak a filozófiában és az esztétikában egyaránt, de a szemet és lelket megillető műalkotások nyerték el gyakran pl. annak a Kazinczynak tetszését is, aki a klasszicizmus művészetének leglelkesebb hazai propagátora volt.

Többarcúság jellemezte a képzőművészet funkcióját érintő gondolatait is. A képzőművészet számára — a felvilágosodás szellemében — része volt az egyetemes ismeretek gazdag tárházának, nem fontosabb és nem jelentéktlenebb része, mint pl. a természettudományi és a technikai ismeretek. Sajátos hangsúlyt a művészet a történeti szempontú vizsgálódás során kap: szobrászattörténeti, építészettörténeti, címertani fejtegetéseihez sorolhatjuk viselettörténeti írását is. Az enciklopédikus (ismereti) és történeti feldolgozáson kívül azonban szinte teljesen hiányzik nála a képzőművészet esztétikai szempontú vizsgálata. Sem képzettsége, sem affinitása nem volt ehhez, s nem is képezte magát tudatosan ezen a téren. A kortárs képzőművészet iránt sem érdeklődött, pedig ez éppúgy része lehetett volna a hazai művelődés fejlesztésére irányuló törekvéseinek, mint a nyelvújítás, bibliográfia, folyóiratszerkesztés iránt megnyilvánuló aktív érdeklődése. Önkéntelenül kínálkozik az összevetés a kortárs Kazinczy képzőművészethez való viszonyával. Kazinczy — elméleti tudatossággal a klasszicizmus talaján állva — ösztönösen a romantika művészetkultuszát, művészetközpontúságát éli át: lelki meghatottságként, különleges, áhítatos élményként ünnepli írásaiban a műalkotásokkal való találkozást, míg a kortárs képzőművészet fejlesztésére, s a befogadói rétegek ízlésének emelésére irányuló tevékenysége a művészetnek az emberi életet minőségileg átalakítani, befolyásolni tudó erejébe vetett hitet feltételezi. Kazinczy számára a képzőművészet esztétikai szemlélete és átélése kifinomult, magasabbrendű életvitelt biztosíthat. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy Kazinczy érzékenysége, korát sok tekintetben megelőző, a romantika művészeteszmenyét megelőlegező szemlélete volt a szokatlan, a kirívó a korban, s a képzőművészeti élményt az irodalmiakon átszűrő — mint a Sándor Istváné is — a tipikus, az általános. A képzőművészet közvetlen, elsődleges vizuális szemléletének elterjedésével a 18—19. század fordulóján még nem számolhatunk. A korban uralkodó irodalmias műveltség-eszmenyt nemcsak a művelt, felvilágosult értelmiség nagy része képviselte, hanem a képzőművészek is,³¹ s irodalmi áttételeken keresztül, elvont, gyakran tudálékos képmagyarázatokkal közelíti a képzőművészethez a korabeli folyóiratok, újságok nagy része is. A képzőművészet autonóm esztétikai és vizuális megítélésének nyelve és képessége nem alakult még ki: az intellektuális megközelítés a korban — s még később is sokáig — jóval erősebb, mint a vizuális, közvetlen befogadói. Sándor István a képzőművészetet az élet esetleges, járulékos elemeként értelmezte. Azzal, hogy elválasztotta a vallástól és a mindennapi élettől, a barokk művészetelmélet expanzív, agitatív szemléletéből szakadt el, nem jutott azonban el művészet és élet szerves egybefonódásának, magasabbrendű egységének romantikus gondolatáig. Egy-két írásában azonban a képzőművészet esztétikai autonómiája gondolatának ösztönös megsejtése fedezhető fel: a művészi alkotásban való gyönyörködés szerinte dísze, fűszerezője a mindennapi életnek, de nem a kényelmet szolgáló rokokó

³¹ Czifka Péter elemzése rámutat, hogy a korszaknak a kortársak szemében par excellence magyar képzőművésze, Ferenczy István is a természeti és művészeti valóság egy részét antik másolatokon átszűrve fogadta be. L. erről: Czifka Péter: *A pályakezdő Ferenczy István*. = Művészet és felvilágosodás Bp. 1978. 465—515.

tárgykultusz szintjén, hanem a „mázolások” ezreiből kiemelkedő zseniális műalkotások, remekművek ritkaságában és utánozhatatlanságában rejlő élvezet révén.³²

Sándor István ízlésére, érdeklődésére fényt vető könyvtára és műgyűjteménye a halálát követő jogi huzavonák során szétforgácsolódott. Könyvtárát több intézmény között osztották szét, műgyűjteménye pedig valószínűleg beolvadt közgyűjteményeinkbe. Útikönyvében több helyen ír az útközben vásárolt metszetekről, térképekről, *Sokféléjében* pedig gyakran hivatkozik — nézeteit alátámasztandó — birtokában lévő pénzekre, műtárgyakra, illusztrált könyvekre. Műgyűjteményének néhány darabja szerepel az 1825-ben kiadott, a Nemzeti Múzeum anyagát ismertető katalógusban³³ a hazai múzeumokban azonban nem sikerült ezek nyomára bukkannom.

PAPP, JÚLIA

Les connaissances de beaux-arts et les débuts „de la pensée d'histoire de l'art” dans les ouvrages d'István Sándor

Dans sa relation de voyage parue en 1793 et contenant ses impressions de voyage en Europe Occidentale, de même que dans sa revue encyclopédique intitulée *Sokféle* (Toute sorte de choses), parue entre 1791 et 1808, István Sándor communiquait des connaissances multilatérales du domaine des beaux-arts aussi. Outre son activité de vulgarisation, il enrichit par quelques traits concrets la préhistoire de l'histoire de l'art hongrois aussi. C'est chez lui qu'on se rencontre d'abord avec les mots statue, style, art, symbole, ligne, et c'est lui qui mentionne le premier en Hongrie la théorie de J. J. Winckelmann de l'évolution du style. En devançant la recherche de presque un demi siècle, ce fut lui qui fit pour la première fois une tentative en langue hongroise de déterminer l'origine du trésor de Nagyszentmiklós. Dans sa revue *Sokféle*, il rend compte, dans une étude détaillée, de l'histoire de la sculpture à partir de l'antiquité jusqu'à sa propre époque, mais il publie des écrits sur Raphaël, sur Michel-Ange, sur l'art des jardins, sur l'art égyptien, etc. Il essayait de suivre les traces des résultats des recherches scientifiques contemporaines dans ses publications s'occupant des monuments de la numismatique, de l'héraldique et de l'archéologie. Outre son intérêt pour la protection des monuments d'art et pour les musées, on peut observer dans ses écrits les germes instinctifs de la typologie et de l'iconographie et des efforts en vue de la recherche de la terminologie des beaux-arts et de l'esthétique.

³² „... hamarabb találhatni-fel tíz ezer Mázolást, mint egyetlen egy Remeket. Ha minden szép és jó volna, tehát minden bizonnyal semmin nem tsudálkoznánk” ám akkor vajon — gondolkodik el — „... az Élés mellett ... Örömet és Gyönyörködést ... éreznénk-e?” (*Sokféle* 1796. IV. 143.) A Cid, a Horatiusok egy-egy szép helye, a versailles-i kert, a Medici Vénus, stb. „a' szépségében egyetlen egy vala. -” (uo. 143.) stb.

³³ MILLER Jakab Ferdinánd: *Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici, sive Catalogus Historico-criticis Antiquitatum. Raritatum, et Pretiosorum cum Bibliotheca Antiquaria, et Numaria eiusdem Instituti.* Budae, 1825. 45. és 52. o.

A Szeged története (1920—1925)

„A jó újság a közönség hivatalos lapja.”
(Juhász Gyula)

Szeged város leghosszabb életű, bár törésekkel, visszalépésekkel tarkított történetű napilapja, a *Délmagyarország* — indult 1910-ben, tehát immár közel nyolc évtizede — történetének egy szakaszában *Szeged* címmel jelent meg.¹ Ez a szakasz nem volt hosszú, mindössze 1920-tól 1925-ig tartott, de még e rövid szakasz is tovább tagolódott; a Szeged önmagában is már-már több lapnak tekinthető. 1920-ban, kényszerhelyzetben, ha nem is jobboldali, de határozottan „lojális” újságként indult a „szünetelő” *Délmagyarország* helyén, utóbb azonban, de még hamarosan, visszatért régi liberális-baloldali hagyományaihoz, majd — újabb szerkesztőváltás után — a liberális-radikális *Világ* vidéki rokonlapja, a szegedi liberális polgárság és a szervezett munkásság orgánuma lett. Ez utóbbi szakasza, mely 1922—23-tól betiltásáig tartott, a lap fénykora, egyben, ahogy Péter László írta, a vidéki újságírás Horthy-korszakbeli történetének egyik csúcsa.² Történetének föltárását ez már önmagában is indokolja. De van ennél általánosabb érvényű indoka is a *Szegedről* való értekezésnek. A vidéki lapok mindenkor a *helyi társadalom* nyilvánosság teremtményei voltak, s így vizsgálatuk akkor is kíváncsú, ha nívójuk esetleg nem éri is el fővárosi társaiékat. A helyi társadalom, a helyi nyilvánosság viszonyaiba ugyanis ezek világítanak bele — anyagukkal is, színvonalukkal s esetleges színvonaltalanságukkal is. A *Szeged* pedig az ország akkori második legnagyobb városának viszonyait tükrözte és alakította, s így ismeretének hiánya az egységes magyar sajtótörténet megírását is akadályozza, vagy legalábbis egyoldalúvá, főváros-centrikussá teszi.

1. Az „előtörténet”; a Szeged megindulása és első szakasza

A *Szeged* létrejötté egy sajátos helyzet következménye volt. A város ugyanis, mely a trianoni Magyarország második legnagyobb lélekszámú városa lett, a háború végén különleges körülmények közé került. 1918 decemberében a Franchet d'Espéray tábornokkal megkötött belgrádi szerződés alapján, a franciák Szegedet

¹ *A Délmagyarország fél évszázada 1910—1960.* Jubileumi emlékkönyv. Szerk. LÓKÖS Zoltán, PÉTER László, [Sz.] SIMON István. Szeged, 1960. 6., 81. A Szegedről l. még PÉTER László: *József Attila Szegeden.* Szeged, 1955. 7—8., 10—11., JUHÁSZ Gyula *Összes Művei* 7. köt. Sajtó alá rend. ILIA Mihály. Bp. 1969. 334. (E kötet a továbbiakban: JGYÖM)

² PÉTER László: *József Attila Szegeden*, 8.

katonai megszállás alá vonták, s e helyzet egészen 1920. március 1-ig fönmarad. S bár az országban zajló események valamiképpen ide is beszűrődtek, igaza volt Tonelli Sándornak, aki szerint az akkori viszonyokat leginkább úgy lehet jellemezni, „hogy Szeged francia ellenőrzés alatt álló független városi köztársaság volt, melynek területe a sajátképpen városon kívül Dorozsma, Algyő és Tápé községekre terjedt ki”.³ E „köztársaság”, persze, telve volt francia csapatokkal, a szerveződő nemzeti hadsereg tisztjeivel, s az egész ország menekültjeivel. De belső életét, politikai küzdelmei élességét a franciák jelenléte letompította, így a város „szigetként emelkedett ki a legellentétesebb politikai érdekek összeütközésének középpontjából”,⁴ s „Szeged így jóformán egyetlen városa maradt az országnak, amely nagyjából és egészében intakt módon élte át az 1918–20. esztendőket”.⁵ Mire a franciák kivonultak a városból, addigra az atrocitások nagyja lezajlott, az ellenforradalom csöndesedőben volt.

A háború elvesztésének azonban így is súlyos következményei lettek: a város társadalmi szerkezete kedvezőtlenül változott meg. A lakosság (1920-ban: 120 ezer fő) harmada eleve tanyán élt, azaz nem-urbánus életmódot folytatott — a város karakterét lényegében már korábban is *paraszi* és *hivatalnoki* rétegei adták meg. Olyan, jellegzetesen városi rétegek pedig, mint a kereskedelem és hitelélet résztvevői, most a Szeged körül kialakult régió nagy részének elcsatolása miatt, elvesztették bázisukat. 1918 előtt a „Bácska és Torontál megye alimentálta legfőképpen Szeged kereskedelmét, malom- és kenderiparát, oda dolgoztak a szegedi iparosok, viszont ezeknek a területeknek a kereskedői főleg Szegeden fedezték textíliárukban és egyéb cikkekben a szükségletüket. Ezeknek a nyersanyagot szállító és a kereskedelmet tápláló piacoknak az elvesztése volt a legfőbb okozója annak a válságnak, amelyen Szeged gazdasági élete az utolsó esztendők folyamán [azaz a húszas évek első felében — L. A.] átment s ez a veszteség súlyosbította még lokális természetű módon azokat a bajokat, amelyek országszerte is jelentkeztek”.⁶ Társadalmi síkon pedig tovább gyöngítette a polgári rétegek súlyát, politikai erejét.

1920 márciusa után így sajátos kettősség rögzült. A város, az ideözönlő „idegenek” révén is, a „szegedi gondolat” szimbóluma lett,⁷ a kurzus törekvéseit az erősen „fejlett” hivatalnokgarnitúra szolgálai közvetítette, sőt „adoptálta” a város viszonyaira, a baloldali értelmiség pedig részben szétszórodott (az ország határain túlra is), részben defenzívába szorult, s csak kevesen maradtak megfélemlíthetlenség. De — hála az 1918 és 1920 közötti események „lefojtottságának” — a baloldaliságnak még mindig jelentős (igaz, részben csak potenciális) pozíciói maradtak.

A szegedi újságírás területén ez a kettősség úgy érvényesült, hogy a húszas évek első felében a város nyilvánosságkonstituáló fórumai radikálisan átrendeződtek. A háború utolsó éveiben még három jelentős, progresszívnek tekinthető lapja volt a városnak: a Móra Ferenc szerkesztette *Szegedi Napló*, a liberális-radikális ha-

³ TONELLI Sándor: *Szeged. Ismertető a város múltjáról és jelenéről, kultúrájáról és közgazdaságáról*. Szeged, 1926. 27.

⁴ TONELLI Sándor, i. m. 27.

⁵ TONELLI Sándor, i. m. 27.

⁶ TONELLI Sándor, i. m. 29.

⁷ PÉTER László: *József Attila Szegeden*, 5.

gyománnyú, de már fáradó *Szeged és Vidéke*, s a följöő *Délmagyarország*. E három lap azonban egymás után megszűnt; előbb a *Szeged és Vidéke* hallgatott el, majd a *Délmagyarország* s az (immár Móra nélküli) *Szegedi Napló*. Közben — még 1919-ben — megszületett a szélsőségesen ellenforradalmi *Szegedi Új Nemzedék*, amely azután egészen 1944-ig a szegedi sajtó egyik domináns vonulata tudott maradni. Ám — s ez éppen a *Szeged* történetének leírásával válik világossá — viszonylag hamar, már 1922/23 körül létrejött a másik pólus is a *Szeged* (majd: *Délmagyarország*) formájában, s a két világháború közötti időszakot már két lap szembenállása, a *Szegedi Új Nemzedék*, ill. a *Délmagyarország* dualizmusa határozta meg.

Ennek az átrendeződésnek egyik fontos láncszeme volt a politikailag „kompromitálódott” *Délmagyarország* megszűnése 1920. május 30-án.⁸ A lap tulajdonosa és főszerkesztője, Pásztor József (1884—1962) már 1919 nyarán vagy őszén — félve az ellenforradalomtól — elhagyta az országot, s Bécsben próbálta átvészelní a zavaros idóket.⁹ A lapot így — ideiglenes megbízással — helyettese, Frank József szerkesztette, s — Juhász Gyulával, valamint a kezdő Pór Tiborral — jórészt maga is írta. De a szegedi utcákön már a nemzeti hadsereg tisztjei randalírozta, s már pusztá jelenlétükkel, megismétlődő „kilengéseikkal” lehetetlenné tették a normális szerkesztést, a nyugodt lapcsinálást.¹⁰ A franciák kivonulása (1920. márc. 1.) után pedig atrocitásoktól is tartani kellett. (Ez volt az az idószak a város történetében, amikor Móra Ferencet, aki már a halálra is fölkészült, vidékre menekítette a „literátus rendőrfőkapitány”, Szalay József,¹¹ nehogy az író áldozatul essék a hisztériának). S bár a lap ezt követően még elvegetált pár hónapot, sorsa megpecsételődött, a megfélemlített tulajdonos nem mert szembefordulni az árral, s a félév vége felé haladva beszűntette a lap megjelenését.

A *Délmagyarország* munkatársai széjjelszóródtak. A tulajdonos-főszerkesztő visszavonult a közélettől, s csak nyomdájával törődött; Juhász Gyula és Pór Tibor átszerződött a szociáldemokrata párt akkoriban szerveződő lapjához, a *Munkához*, melyet az a Deák Dezső szerkesztett, akivel korábban együtt dolgoztak a *Délmagyarország* szerkesztőségében; Frank József pedig eltűnt a nyilvánosság elől.¹² Az 1918—19-es munkatársak egy része — sportnyelven szólva — már korábban „kipontozódott”.

A megszűnt *Délmagyarország* helyett — pontosabban fogalmazunk, ha azt mondjuk: helyén — pár hónap múlva új lap indult, a *Szeged*. Ez az új — e néven már a második szegedi — lap 1920. augusztus 15-én hagyta el először a nyomdát. Az impresszum adatai szerint dr. Szilassy Cäsar (1881—1927) és Vermes Ernő szerkesztette, a szerkesztésért Szilassy felelt. A laptulajdonos a „Szeged” lapkiadó vállalat lett, a felelős kiadó pedig dr. Szalay László (a későbbi népies író, ekkor

⁸ A *Délmagyarország* fél évszázada, 81.

⁹ Pásztor pályafutásáról I. LENGYEL András: *A laptulajdonos-főszerkesztő. Vázlat Pásztor Józsefről. Kézirat. Bécsi emigrációjáról*: SARLÓ Sándor: *A bátor költő*. In: *Juhász Gyula 1885—1937*. Szerk. PAKU Imre. Bp. 1962. 349. (E kötet a továbbiakban: JGYE)

¹⁰ SARLÓ Sándor, i. m. 349—350.

¹¹ Vö. *Móra Ferenc levelezéséből*. Sajtó alá rend. KÖHEGYI Mihály és LENGYEL András. Kecskemét, 1979. 90—97.

¹² Vö. ÚR György: *A szegedi újságírók körében*. In: JGYE, 343—344.

egyszerű tisztviselő).¹³ A lapot, jellemző módon, a mindig kormánypárti Endrényi Imre nyomdájában nyomták.

„A Szeged — ahogy Sarló Sándor (az egykori Pór Tibor) *Visszapergető* című emlékezése jellemzi — kezdetben a kormány által szubvencionált esti lap volt, amely a keresztény kurzus szélsőséges, jobboldali megnyilvánulásait letompítva, javarészt elhallgatva, helyt adott liberális megnyilatkozásoknak is, a jogrend megszilárdítását szorgalmazta. A lapnak két szerkesztőt is adott végzete: az egyik Szilassy Cäsar, mérsékelt jobboldali, a másik Vermes Ernő, mérsékelt baloldali irányzattal.”¹⁴ „Szilassy fehér kettős-keresztet hordott a gomblyukában. Hogy ez mit jelent, sose kérdeztük, csak tudomásul vettük, hogy ő a kurzusnak valami mérsékeltebb fajta embere, szélsőségtelen, békülékeny, aki hajlandó együttműködni a polgári-demokrata Vermes Ernővel.”¹⁵ Nekrológja, amelyet a *Délmagyarország* közölt,¹⁶ ugyanezt a képet erősíti meg róla, jöllehet már az ellenforradalmárok első szervezkedésében is részt vett.

Szilassynak ez a politikai hinterlandja lehetett az oka, hogy az induló *Szeged* irányának meghatározásában az övé volt a döntő szerep; szerkesztőtársa inkább a szerkesztési rutin képviselője, a napi gyakorlat alakítója volt. Egyikőjük sem sorolható azonban az igazán kvalitásos szerkesztők közé. S bár nyilvánvalóan igaza van Sarló Sándornak, aki a lap szűrkeségét a szerkesztők politikai kompromisszumából származtatta,¹⁷ azt is látni kell, újságírói képességeik is eleve gyöngék voltak. Később, más körülmények között sem csinált jó lapot egyikük sem.

A munkatársi gárda, amely jórészt színtelen és jellegtelen, névvel, sőt szignóval sem jegyzett anyaggal látta el a lapot, kezdetben maga is szürke volt. Egy részüket nem is ismerjük név szerint, kisebb részük pedig, mint pl. Vigh Jenő, aki az alapítástól 1922 tavaszáig volt a *Szeged* belső munkatársa, a szegedi újságírás harmadik-negyedik vonalába tartozott. A lap jellegéből, az esténkénti megjelenésből adódó „műfaji” kívánalmak (gyors, rövid tájékoztatás stb.) is olyan pályára állították a Szegedet, amely nem kedvezett a hosszabb, alaposabb cikkeknek, az elemző és kommentáló újságírásnak. A lap anyaga kezdetben zömmel rövid, elemzés és kommentárt nélkülöző tudósításokból, hírekből állt, s a legfőbb cél a viszonylag gyors helyi hírszolgálat volt. Ám ezt a szűkös, de korántsem lebecsülendő funkciót is csak jelentős korlátozással töltötte be. A szerkesztők, nyilván elsősorban Szilassy Cäsar politikai szűrője meglehetősen sikeresen sterilizálta a lapot, megkerülve így az élet produkálta „érdességeket”. Bár erős gúnnyal, de nem alaptalanul írhatta emlékezésében Sarló Sándor a kezdeti *Szeged*ről, hogy „képzeltető, milyen nemzőképtelen újságot hoztak létre [a szerkesztők — L. A.] a csendesnek egyáltalán nem mondható akkori időkben.”¹⁸ A lap legfőbb érdemének így az tekinthető, hogy — bár ellenforradalmi indíttatású szerkesztő legitimálta — a

¹³ A *Délmagyarország fél évszázada*, 81. Szilassyról l. *Délmagyarország* [a továbbiakban: Dm], 1927. febr. 22. 5.

¹⁴ SARLÓ Sándor: *Visszapergető* 21. = Dm, 1978. okt. 21.

¹⁵ SARLÓ Sándor: *Visszapergető* 15. = Dm, 1978. okt. 13.

¹⁶ *Szilassy Cézár halála*. = Dm, 1927. febr. 22. 5.

¹⁷ SARLÓ Sándor: *Visszapergető* 15. = Dm, 1978. okt. 13.

¹⁸ SARLÓ Sándor: *Visszapergető* 15. = Dm, 1978. okt. 13.

lap egésze a konszolidálatlan, legvéresebb szakaszán éppen csak túljutott ellenforradalom idején sem lett uszító lap; akkor is mértékletes maradt, amikor ez nem lehetett könnyű, amikor nehéz volt nem beállni a kurzuslapok sorába.

A Bethlen István miniszterelnökségével (1921) fölgyorsuló konszolidációs folyamat azonban fölelevenítette az igényt Szegeden is egy liberális újság iránt. S bár ennek az igénynek a lassú formálódását, közönségtörténeti vonatkozásait ma még nem tudjuk rekonstruálni, a változásnak a *Szegedben* megmutatkozó jeleire fölfigyelhetünk. Szalay Lászlónak a felelős kiadó posztjáról történő távozása (1921. jan. 16.) ugyan még nem bizonyos, hogy e változási-megújulási sorba illeszthető, ha következményei efelé mutatnak is. Az azonban már félreérthetetlenül a változást jelezte, hogy 1921 második felében, 1922 elején részben megnőtt a lapban a liberális olvasók érdeklődésének megfelelő közlemények száma, részben pedig — ezzel összefüggésben — új munkatársak is föltűntek a *Szegedben*. A *Szeged* munkatársa lett a *Délmagyarország* régi gárdájából, a *Munkából* kiváló Pór Tibor, aki bár még nem volt a kommunista párt tagja, a szociáldemokratákat már túl opportunistának találta. S rovatot kapott a *Szegedben* — *Jóestét*... címmel — Balassa Armin, a *Szeged és Vidéke* egykori tulajdonos-főszerkesztője is.¹⁹ Ő ugyan ekkor már régen túljutott pályája csúcán, s régi harcosága is megfáradt már, de elveit, liberális-radikális eszményeit nem adta teljesen föl. Még egyértelműbb jele volt a változásoknak, hogy az anyagilag gyöngye alapokon nyugvó *Szeged* lapkiadó vállalaton belül megindult a harc, amely azután döntő személycserékhez vezetett.

A *Szeged* 1922. március 14-i számában rövid hír adta tudtul, hogy a lap felelős szerkesztője, „dr. Szilassy Cäsar távollétében a lap szerkesztéséért Vermes Ernő szerkesztő felel”. (3.) Egy héttel később, 1922. március 21-én pedig már arról számolt be a lap (*Szerkesztőváltás* címmel), hogy: „Dr. Szilassy Cäsar, aki lapunknak fennállása óta felelős szerkesztője volt, nagy sajnálatunkra a mai napon a lap kötelékéből kilépett. A Szegednek a mai naptól kezdve Vermes Ernő a felelős szerkesztője.” (3.)

Mi történt? Miért borult föl a két szerkesztő sajátos koalíciója? Sarló Sándor emlékezéseiben erről is olvashatunk, tőle tudható meg, mi történt a háttérben. Az 1922. júniusi parlamenti választásokat megelőző hetekben, írja Sarló, „Szilassy Cäsar a székesfővárosba utazott, azzal a titkolt céllal, hogy a kormánypárti jelölt érdekében újabb anyagi támogatást járjon ki Eckhardt Tibor sajtófőnöknél a sajtópropaganda, vagyis a Szeged javára. S mialatt Cézárunk nagy ambícióval Pesten caplatott (nem tudni, milyen eredménnyel), ezalatt a szerkesztőség másik vezetője, Vermes Ernő egészen mást gondolt: az ellenzéki jelölt érdekében felajánlotta a lapot bizonyos helybeli liberálisoknak (Wimmer Fülöp, Ottovay Károly stb.) szanálás céljából.” Az „urak kaptak az alkalmon, annál is inkább, mivel a Szegedi Napló időközben történt betiltásával (ürügy: Terescsényi György «Krisztusgyalázó» nagypénteki cikke), a város teljesen ellenzéki újság nélkül

¹⁹ Pór Tiborról L. PÉTER László: *A háromnevű író. Sarló Sándorról*. In: P. L.: *A szerette város*. Bp. 1986. 461–464., PÉTER László: *Elhunyt Sarló Sándor*. = Dm, 1986. ápr. 18. Önéletrajzát, *Visszapergető* címmel a Dm közölte, 1978. szeptember 26-tól okt. 26-ig, majd 1979. szept. 11-től okt. 2-ig. — Balassáról mai földolgozás nincs, de egykori munkatársa, JUHÁSZ Gyula többször írt róla. Így pl: *Nefejejcek*. = Szeged [továbbiakban: Sz], 1924. jan. 20. = JGYÖM 7:71–74.

maradt. Megalakult tehát a Szeged RT, s mire Szilassy a városba visszaérkezett, addigra Vermesnek sikerült őt a szerkesztőségből kiakolbólintania.²⁰

A lap kiadásában és szerkesztésében tehát jelentős változás következett be. Ez azonban nem vége, hanem inkább kezdete lett az átalakulásnak. A lap mögött álló tőkés csoport komoly változásokra készült: át kívánták alakítani a munkatársi gárdát, s az addig esténként megjelenő *Szegedet* súlyosabb szavú reggeli lappá akarták átszervezni.

Az előkészületek 1922 áprilisában zajlottak le. Április 4-étől a *Szeged* nyomását az addigi nyomdától, amely Endrényi Imre kezében volt, Pásztor József nyomdája, a Délmagyarország Hírlap- és Nyomdavidálat vette át. Április 22-én egy szerkesztőségi hír arról számolt be, hogy „Vigh Jenő kollegánk, aki lapunknak megalapítása óta értékes és becsületes munkása volt, szerkesztőségünkől a mai napon kilépett”. (3.) Április 27-én pedig *Olvasóinkhoz* című közleményünkben — kiemelt helyen, az 1. oldalon — bejelentették, „vasárnaptól” reggeli lap lesz a Szeged. (E közleményüket másnap megismételték.) Április 29-én — a változások jeleként — újra *Olvasóinkhoz* címmel tettek közzé közleményt, s ebben bejelentették, a Szeged új munkatársi gárdát alakít. Másnap, április 30-án pedig az 1. oldalon hozott, *Határkő* című cikkben tudatták az olvasókkal, hogy „ma”, azaz 30-án jelenik meg utoljára délutáni lapként a Szeged. S itt azt is leszögezték, „újjászervezett szerkesztőségünk garanciát nyújt arra, hogy lapunk azoknak a követelményeknek is megfelel majd, amelyeket egy reggeli lap szerkesztése megkíván.”

A háttérben zajló eseményekről, így pl. Juhász Gyulának a Szegedhez szerződéséről, a megújulásban részes Pásztor József később, ha röviden is, maga is beszámolt. Ebből a megújulás belső problémáira is következtethetünk.

„A Szegedet alapítói — írta Pásztor Juhászra emlékezve — szűkmarkúan látták el pénzzel; két évi kínos vergődés után kénytelenek voltak átengedni egy konzorciumnak, amely a baloldali politika szolgálatára készítette elő. A megalakuláskor az igazgatóság mellett öttagú lapbizottságot is választottak. Első ülését az igazgatóság a megalakulás napján, a lapbizottság néhány nap múlva tartotta. Mindjárt a tárgyalás elején Wimmer Fülöp lapbizottsági tag kérdéssel fordult a szerkesztőhöz:

— Igaz, hogy a szerkesztő úr foglalkoztatja Juhász Gyulát?

— Igaz.

— Ilyen fölényes rövidséggel nem lehet napirendre térni e fölött a kérdés fölött. Juhász szélsőbaloldali volt. A lapbizottság nem nézheti szótlanul, hogy most beüljön a liberális újság egyik munkatársi székébe. Az ellen meg külön tiltakozom, hogy ilyen exponált politikai zsurnalisztát a lapbizottság megkérdezése és engedélye nélkül foglalkoztasson.

A szerkesztő válasza:

— Tévedés, mintha engedélyt kellene kérnem, ha valakit szerződötteni akarok. Alapszabályunk úgy intézkedik, hogy a szerkesztőt az igazgatóság, a munkatársakat a szerkesztő szerződötte. De most mindez eltörpül. Juhász nagy költő. Nem neki van szüksége a Szegedre, hanem a Szegednek van szüksége őrá.”²¹

Nem tudjuk, mennyire hiteles Pásztor József e kései emlékezése, de a lényegyet kimondja: valóban a Szegednek volt szüksége Juhászra.

A „premier” május 3-án volt. A szerkesztőség ekkor *Az olvasókhöz* forduló hírben adta tudtul, hogy aznaptól reggeli lap lett a Szeged, s az újjászervezett újságba

²⁰ SARLÓ Sándor: *Visszapergető* 21–22. = Dm, 1978. okt. 21. és 22.

²¹ PÁSZTOR József: *Az újságíróról*. In: JGYE, 361.

dolgozni fog Juhász Gyula is. Ugyanaznap, ugyanazon az oldalon jelent meg *A szerkesztőségéből* című hír (3.) is, amely tudtul adta: „Frank József a mai nappal a Szeged kötelékébe lépett, mint a lapnak helyettes szerkesztője. Új munkatársra lapunknak Magyar László hírlapíró.”²²

Ezzel az új „csapat” összeállt s a háttérben ügyködő Pásztor József, bár *Szeged* néven, de lényegében restaurálta az 1920-ban megszüntetett *Délmagyarországot*. A *Szeged* így gyakorlatilag újjászületett, s a város egyetlen ellenzéki — liberális — napilapja lett. S bár a szerkesztő formailag még Vermes Ernő maradt, a szerkesztés tényleges munkáját már a nagy rutinú Frank József végezte, aki mind a *Szeged és Vidékénél*, majd a *Délmagyarországnál* szerzett tapasztalatait, mind az évtizedek során megszilárdult ellenzéki irányultságát következetesen érvényesítette.

Az új szerkesztőség, első teendői egyikeként, átszervezte a lap hírszolgálatát: élénkebbé, frissebbé, s mindenekelőtt szélesebb körűvé tette azt. (Erről *A „Szeged” hírszolgálat*a címmel már május 10-én hírt adtak.) Ennél is fontosabb volt azonban az, hogy a lap — ellenzéki „státuszának” s az adott politikai helyzetnek megfelelően — törekvései középpontjába emelte a liberális irányzat valamennyi árnyalatának tömörítését. A lapot kiadó Szeged Rt a *Szeged* 1922. május 25-i számában felhívást tett közzé „Szeged minden liberálisán gondolkodó polgárához” (3.), s ebben így írtak:

„A kormány, különböző szervei útján, megszerezni igyekezett a vidéki nagyvárosok hírlapjait. Itthon sikerült a Szeged kapujánál megtorpanásra kényszeríteni ezt a vásárlási kedvet és most, az első kapavágások eredménnyel kecsegtető megtétele után, azzal a felhívással fordulunk Szeged minden liberálisán és demokratikusan gondolkodó polgárához, hogy tartsa legelemibb kötelességének egyetlen sajtóorgánumunk megerősítésének munkájában közreműködni.

Vegyünk példát a helyzetét és a tömörülésben rejlő erőt helyesen felismerő szociáldemokrata munkásságtól. Ne legyen közénk tartozó polgára ennek a városnak, aki a »Szeged«-re elő nem fizet. Álljon be azonkívül mindenki agitátorunknak és szerezzen a néhány nap alatt, mely 1-ig még eltelik, mindenki csak egy-egy előfizetést.

Vállvetett munkával könnyedén leszünk képesek egy soha nem ismert virágzású sajtóvállalat alapjait lerakni, amivel megadjuk a pénzügyi föltételeit annak, hogy lapunk, a »Szeged«, nivóban, hírszolgálatban, tartalomban, terjedelemben, kiállításban folyton tökéletesedhessék.

Egyetlen fillér áldozatot sem kérünk. Csak azt, hogy aki újságot olvas, a »Szeged«-et olvassa. Aki vesz, vagy előfizet újságot, a »Szeged«-et vegye vagy fizesse elő. Aki hírt vagy eseményt tud, a »Szeged«-del közölje. Akinek hirdetni valója van, a »Szeged«-ben hirdessen.

A mi legfőbb erőnk, igazságunk mellett, a tömörülés.”

A föllendülés azonban hamar, ha ideiglenesen is, de megtört, az újjászervezett Szeged léket kapott: szüneteltetni kényszerült megjelenését. Okát pontosan nem ismerjük, az események a háttérben zajlottak. Sarló Sándor, már idézett emlékezésében a válságot Pásztor József számlájára írja: „... hamarosan Vermes Ernő szekere rúdja is kifelé állott. Pásztor Józsefben farkasára akadt. Pásztor berágta magát az igazgatóságba, s addig vicсорította a fogát, míg a lapot (1922. augusztus 6-ával) meg

²² Frankról l. nekrológiáját: Frank József = Dm, 1929. márc. 27. 5., valamint: LENGYEL András: *Frank József emlékezete*. Kézirat. — Magyarról: PÉTER László: *Magyar László idézése*. = Dm, 1980. jún. 12., valamint: *Magyar Életrajzi Lexikon* 3. köt. Főszerk. KENYERES Ágnes. Bp. 1981. 492.

nem szüntették. Vermes karrierje kettétört”, Makóra került újságírónak.²³ Sajnos, ez a helyzetjellemzés nemcsak elfogult (Pásztornak aligha lehetett érdeke a szünet), de túlzottan metaforikus és homályos is; nehéz dekódolni. Igazából az sem derül ki belőle pontosan, miért következett be a szünet a lap kiadásában. Valószínű azonban — s erre utal az újrainduló *Szeged* bevezető cikke is —, hogy Vermes Ernő „kiszorításánál” fontosabb okok játszottak benne közre. Aligha tévedhetünk nagyot, ha arra gondolunk, hogy a lap átállítása, ellenzékivé tétele sikerült „túl jól”, s ezt a fordulatot nem akarta tolerálni az akkori kormányzat, mely mindig is igyekezett jól kézben tartani a sajtót.

Akárhogy is történt, annyi bizonyos: a *Szeged* történetének első nagy szakasza, mely elvezetett a *Délmagyarország* részleges restaurálásához, 1922. augusztus 6-ával lezárult.

2. A Világ vonzaskörében: a Lovik Károly-„korszak”

Pár hónapos szünet után, 1922. október 22-én jelent meg ismét a *Szeged*. A beköszöntő cikket — *Első személyben*... címmel — az új főszerkesztő Lovik Károly (kb. 1900—?) írta. Ő a folytonosságot hangsúlyozta:

„Első személyben szólunk ma kivételesen, pedig első személyben újság nem igen szól olvasóihoz, de most, hogy kéthónapnyi kényszerű szünet után újból megindul a *Szeged*, hogy a kezéből erőszakosan kiűtött lobogót ismét magasra emelje, első személyben kell olvasóinkhoz szólnunk. Egyesek nyilván azt remélték, hogy ez a kéthónapos némaság meg fogja változtatni irányunkat, megtanít arra, hogy keressük a hatalom kegyét és meghajtja derekunkat, de éppen az ellenkezőt érték el vele, mindez csak megerősíti magunkat, megacélozza hitünket. A *Szeged* nem ismert eddig sem más parancsot, más utat, más irányt, mint amit meggyőződése írt elébe és csak erre fogunk hallgatni a jövőben is.”

S kétségtelen: a *folytatás* szándékához nem férhet kétség, az újraindult lap az 1922 tavaszán megkezdetteket folytatta. De nem egy az egyben; külsejében is, munkatársi gárdájában is, irányultságában is bekövetkeztek bizonyos változások. Joggal írhatta róla Sarló Sándor: „ez már megint egy másik *Szeged* volt.”²⁴

Külsejében a lap a *Világ*ot utánozta; címfeje, tördelése, a lap egész beosztása a budapesti lapra emlékeztetett.²⁵ A korábbi négy hasábos laptükröt egy nyugodtabb hatású, lassúbb ritmusú, háromhasábos váltotta föl. Beosztása, „szerkezete” módosult: vezércikk, belső cikk, kül- és belpolitikai tudósítások és hírértelmezések, hírek, közgazdaság, tőzsde, sport, színház és művészet, hirdetések — e képlet szerint rendeződtek el a lap anyagai. (A vasárnapi számba még egy tárca és egy nagyobb, zömmel kulturális vonatkozású cikk is beletartozott.)

A munkatársi gárda is fölfrissült, átalakult. Vermes Ernő távozott a szerkesztői székéből. Helyére a neves író, Lovik Károly azonos nevű fia került felelős szerkesztőnek, aki — bár csak húszegynéhány éves volt még akkor — a szakmát a *Világ* szerkesztőségében tanulta, s az ott tanultakat igyekezett képviselni a

²³ SARLÓ Sándor: *Visszapergető* 22. = Dm, 1978. okt. 22.

²⁴ SARLÓ Sándor: *Visszapergető* 22. = Dm, 1978. okt. 22.

²⁵ SARLÓ Sándor: *Visszapergető* 22. = Dm, 1978. okt. 22.

Szegedben is. Jellemzését — igaz, némi karikaturisztikus elrajzolásokkal — Sarló Sándornak köszönhetjük. „A kis termetű Lovik — írta róla Sarló — óriási, kopaszodó fejet tartott a nyakán egyensúlyban, ami nem volt éppen könnyű dolog. Jobb szemére csiptetett csillogó monoklijával, kemény kalapjával, keményített ingmellével, fehér kesztyűs, sétabotos, lakkeipős eleganciájával vonta magára a Belváros hölgyeinek lankadatlan figyelmét.” Szellemi karakterére sajnos, csak egy mondattal utalt: „Lovik egy angol nyelvű, vastag kézikönyvet rakott maga elé, midőn felekigézés vezércikkeit és glosszáit írta.”²⁶

A legnagyobb változást azonban mégsem ez a szerkesztőcsere jelentette — új munkatársak is tagjai lettek a szerkesztőségnek. Segédszerkesztőnek szerződtették Budapestről Korvin Ottó és Kelen József szegedi születésű, de akkoriban Az Estnél dolgozó unokaöccsét, a 18 éves Vér Györgyöt (1904–1943),²⁷ aki azután hosszú időre teljesen egygyéforrt a lappal. Tárcáírónak s vezércikkírára szerződtették a Világban éppen akkoriban országos hírre jutó Móra Ferencet, aki ettől kezdve a Szeged (majd a Délmagyarország) egyik legfőbb vonzereje lett. Alkalmaztak több budapesti tudósítót is; ezek — így pl. Bálint Imre, Rab Gusztáv — a Világ munkatársai közül kerültek ki.²⁸ A szerkesztőség összetétele e változások után így alakult: felelős szerkesztő Lovik Károly, éjjeli szerkesztő (csökkenő hatáskörrel) Frank József, tárcá- és vezércikkíró Móra Ferenc, belső munkatársak: Magyar László, Pór Tibor, Vér György. Alkalmilag írt a lapba Pásztor József is, aki a lapot kiadó részvénytársaság vezetője volt, s Balla Jenő, aki a kiadóhivatalt vezette, de akkor már hosszú újságírói — elsősorban színikritikusi — múlt állt mögötte. (Juhász Gyula nem dolgozott tovább a lapba.)

A lap iránya is, szükségszerűen, módosult; a Szeged a Világ szerényebb lehetőségű, lokális érdekeltségeket is kielégítő szegedi társlapja lett.

Politikai programjukat az induláskor két cikk is kijelölte. Lovik Károly summázata ennyi volt:

„Politikánkat nem kötjük le egyetlen párt mellé sem: előttünk csak a nagy cél lebeg: az integer, liberális és demokrata Magyarország megteremtése, és ettől a célunktól semmi sem fog eltántorítani minket.”²⁹

Ezt a szerkesztői beköszöntést és iránykijelölést egy Kinek írjuk a lapot? című szerkesztőségi cikk részletezte. Ez is meglehetősen tágasan fogalmazott programot adott azonban; a címben megfogalmazott kérdésre válaszuk ez volt:

„Nem írjuk [a lapot] azoknak, akik a magyar sors elkerülhetetlen nyomorúságát egy lelki polgárháború irgalmatlanságával tetőzik. Nem írjuk azoknak, akik égési sebeket tűzzel akarnak gyógyítani és azt hiszik, hogy amit földrengések elpusztítottak, azt tűz- és iszapvulkánok kirobbanása

²⁶ SARLÓ Sándor: *Visszapergető* 22. = Dm, 1978. okt. 22.

²⁷ Vérről I. APRÓ Ferenc: *Vér György ébresztése*. = Dm, 1980. aug. 10., CSANYI Piroska: *Budapesti levél*. = Dm, 1980. aug. 31., MAGYAR László: *Vér György (1904–1944)*. In: *A Délmagyarország fél évszázada*, 20. (Magyar emlékezésében téves Vér halálozási dátuma; helyesen: 1943)

²⁸ Vö. pl. Sz, 1922. nov. 5.4. és 1922. dec. 24.3.

²⁹ LOVIK Károly: *Első személyben...* = Sz, 1922. okt. 22.1.

fölépítheti. Nem írjuk azoknak, akik karajt akarnak szegni, amikor kenyérünk sincs, de nem írjuk azoknak sem, akik verejtékes munka helyett ördögöt idéznek a keresztúton. Hát kinek írjuk? Kimondjuk világosan: nem politikai pártembereknek, hanem a rettentő fürgetegek után szivárványt, békét, rendet kívánó, dolgozó embereknek, akik minden embert emberi értéke és munkája szerint becsülnek és tudatosan, vagy ösztönszerűleg egy politikai programot követnek, amelyiknek ez a foglalat: távoltartani a magyarságtól minden elkerülhető szenvedést és egymás támogatásával elviselhetőbbé tenni azt a martíriumot, ami balvégzetből, ellenségek gonoszságából és a magunk botlásából ránk méretett; összefogni e föld minden fiának minden erejét, hogy vezekelvén a bűnökért, melyektől senki se mentes a ma élő nemzedékekben, minden áldozat meghozásával megmentjük a magyar rögökből, ami még megmaradt belőlük". „Ez a mi liberalizmusunk, nem mint politikai pártprogram, hanem mint nemzeti életprincípium, mint a maradék Magyarország egyetlen életlehetősége.”³⁰

A konszolidációt sürgető, önkorlátozó liberalizmus programja ez, mely — ha képes beszédben is — elhatárolja magát a kurzustól s (hangsúlytalanabban) a kommunista törekvésektől, s a „szó súlyára” s a „nyugodt és józan tájékoztatásra” épít. Sezt a liberalizmust, melyet egyébként változatlanul „sarkcsillagának” tekint, „nem agresszív harci fegyverekkel, hanem érvek és ellenérvek tárgyilagos felsorakoztatásával” akarja szolgálni.³¹

Reálisan mérlegelve az akkori helyzetet, ennél radikálisabb törekvésnek aligha lehetett volna helye Szegeden. A liberális (alap)elvek eszményként való, meg-megújuló rögzítése s a tárgyas tájékoztatás így is oppozíciónak bizonyult, mely minduntalan kiváltotta a bírálatot, sőt a hatósági beavatkozást is.

A Szeged természetesen közleményeinek csak egyik, kisebbik hányadában „politizált”: a vezércikkben, a belső politikai cikkben, a kül- és belpolitikai tudósításokban, esetleg bizonyos hírek értelmezésében. A tárcarovat írásai, vagy a Hírek zöme, a Közgazdaság rovat közleményei stb. legfőljebb áttételes politizálást tettek lehetővé. A megújult *Szeged* pozitívumának kell tartanunk, hogy „politikus” és „nem-politikus” jellegű közleményei mégis egységes szemlélet szerint sorakoztak föl, s a vezércikk összhangban volt, mondjuk, a közgazdaság rovattal vagy a hírekkel. A lap egésze a liberális politika szolgálatában állott.

Egészében véve a Szeged nem eszményeket rögzítő, ún. eszmehirdető újság volt; erre csak viszonylag ritkán s különleges alkalmakkor kerített sort. Inkább úgy jellemezhetjük, mint a polgárság közhangulatának liberális elvekkel színezett, liberális nézőpontból való kifejezőjét, egy liberális közmentális megszólaltatóját. Az alaptörekvés — az adott helyzetben érthetően — a konszolidáció vágya volt. Jellemző, hogy e váagnak, e mélyről fakadó s központi igénynek egyik legpregnansabb megfogalmazását nem vezércikkben, hanem a közgazdasági rovat programadó cikkében olvashatjuk: „Nyugalmat, békét és belső biztonságot akarunk, mert ez a gazdasági munkának az előfeltétele.”³² S az is jellemző, hogy ez az alapigény még tárcában is hangot kapott. A *magyar béka* című tárcáját — finom, de félreérthetetlen iróniával — Móra Ferenc így zárta: „Mit csinálunk, Pajtás? Megesszük őket [mármint a békákat — L. A.]. 1914 óta egyebet se teszünk, mint megesszük a

³⁰ *Kinek írjuk a lapot?* = Sz., 1922. okt. 22.1.

³¹ Uo.

³² Sz., 1922. okt. 22.5.

békákat.”³³ S az sem idegen e közmentalitástól, hogy a *Kétféle irredenta* című vezércikk (1922. okt. 24.) pl. ilyen, közvetlenül a magyar helyzetre is vonatkoztató utalásokkal tarkított: „... a világpolitikai helyzet tehát látszólag visszatolódott a két hónap előtti szituációba, *csupán csak néhány százezer görög hagyta el régi lakóhelyét Kisáziában és Tráciában és néhány tízezer bolgár menekült át Keletáziából Bulgária területére.*” Az emberi kiszolgáltatottság élménye, érezhető ez, közlésmény volt ekkor, s ezt a lap — lett légyen bármiről szó — ki is akarta fejezni. Volt persze konkrét gazdasági programja, irányultsága is a Szegednek. „Az állam — írták — ne akarja magára vállalni az iparos és a kereskedő munkáját és ne teremtsen monopóliumokat és privilégiumokat, hanem hagyja, hogy minden polgára az egyenlő érvényesülés elvének megfelelően boldoguljon.”³⁴ De a napi gyakorlatban az ilyen törekvések is mint az élet menete kínálta, de liberális elvek szerint megválogatott hírek, tudósítások jelentkeztek. Általában: az ezidőbeli Szegednek egyik jellegzetessége a gazdaságnak, a gazdasági élet eseményeinek, viszonyainak kiemelt fontosságú és gyakoriságú tárgyalása, vagy legalábbis szem előtt tartása. (A másik ilyen jellegzetesség — nyilván Lovik érdeklődése révén — a világpolitika, ezen belül is elsősorban Anglia politikai életének figyelemmel kísérése. Ez utóbbi gyakorlat természetesen nem a világpolitika befolyásolásának szándékával és lehetőségével valósult meg; inkább mint megközelítendő eszmény és ösztönzésre alkalmas alap volt — kontrollterület a magyarországi viszonyok mérlegeléséhez.)

Aktuálpolitikai vonzalmak így is félreérthetetlenül kivilágítottak. 1922 novemberében Vér György leplezetlen szimpátiával írt az őszirózsás forradalomról. S bár cikke, kényszerűségből, óvatos megszorításokat is tartalmaz, a bírálatot azonnal kihívta maga ellen. Így november 30-án, *Október* című hírfejlében már mentegetőzni volt kénytelen:

„Vasárnap óta immár kétszer ébredtünk reggelre, kétszer készültek el ismét az újságok és kétszer szóltak támadva rólunk laptársaink. ... Két laptársunk kétszer kiáltott reánk, hogy októbristák vagyunk, hogy hazaárulók vagyunk és dicsérjük az őszi forradalmat. Két laptársunk, úgy hisszük, el sem olvasta vasárnapi vezetőcikkünket, mert akkor másképpen vélekedne rólunk, — rosszakarattal, vagy féltékenységgel és kenyérrigységgel írtak az *Október* cikkről, amelyben nem írtam egy szóval sem mást, minthogy akkor minden ember szolgált a forradalomnak, legtöbben azok közül, akik most leghangosabban kiáltják a feszítést meg-et.”

Ám hogy ez a magyarázkodás nem volt igazi visszavonulás, legföljebb taktikai engedmény, mutatja, e hírfej mellett, a következő hasámban Károlyi Mihályt védte meg a lap, idézve Buza Barnát, aki — a hír szövegezője szerint —: „Felszólít mindenkit, mondjon csak egy becstelenséget, amit Károlyi elkövetett, egy fillérnyi hasznót, amit közéleti pályáján szerzett. Károlyi, a vagyonszerző, a hazaáruló nagy szegénységben él távol hazájától. Károlyi Mihály becsülete három esztendő óta közpréda Magyarországon, a legalávalóbb rágalmakkal illetik, de amikor a nyilvánosság előtt kellene ezeket bizonyítani, nem tudják megtenni.”³⁵

³³ MÓRA Ferenc: *A magyar béka*. = Sz., 1922. okt. 22.

³⁴ Sz., 1922. okt. 22.5.

³⁵ *Károlyi Mihály vagyoneklobzási póre*. = Sz., 1922. nov. 30.4.

Nem véletlen tehát, hogy e megújult *Szeged* ellen hamar megindult a támadás. Sőt, 1922. december 6-án már vezércikkben volt kénytelen tudtul adni a lap, hogy megvonták utcai árusításának jogát.

„A polgármester tegnap kijelentette — olvashatjuk a *Kolportázs nélkül* című vezércikkben —, hogy a Szeged utcai terjesztésének és árusításának jogát, amit közönségesen kolportázsjognak szoktak nevezni, megszüntnek tekinti, miután ő azt csak feltételeesen két hónapra adta meg és ez a terminus már lejárt. Arról a mellékkörülményről, hogy ebbe a két hónapba beleszámítanak öt olyan hetet is, amikor a Szeged meg sem jelent, persze most nincsen szó, pedig talán valamennyit ez is nyomna a latba. A polgármester úr szigorúan tartotta magát rendelete betűihez, melyek azt mondják ki, hogy a Szeged kolportázsjoga nem attól a naptól számítódik, amikor először tünt fel a szegedi utcán lapunk azóta annyira megszokott feje. hanem az engedély megadásának napjától. Hogy azután az engedély megadásának napja és a lap megjelenése között még öt hét, most nekünk annyira drága öt hét telt el, amikor nem éltünk, hiszen nem is élhettünk ezzel az amúgy is a lehető legkurtábbra szabott joggal, az úgy látszik teljesen mellékes most, hiszen ezzel a szerencsétlen véletlennel alkalom adódott arra, hogy megkíséreljék lapunk megfajtását.”³⁶

A *Szeged* ezzel különleges helyzetbe került. „Csak két hónapra szóló kolportázsjoga rajtunk kívül egyetlen laptársunknak volt — írták — és most, hogy még ezt is megvonták tőlünk, egészen egyedül állunk a magyar zszurnalisztikában.”³⁷

Az utcai terjesztés megtöltése nagy veszélyeket rejtett magában a Szeged számára; csökkentette a lap hatását s anyagilag tönkre is tehetné volna. De a végzet akkor még elkerülte a lapot, a polgármester hamarost újra lehetővé tette a *Szeged* utcai árusítását.³⁸

Ám alighogy elmúlt a külső veszély a lap fölül, belső válság fenyegetett. A *Szeged* anyagi bázisa ugyanis vagy szűkös volt, vagy fölhasználását szabályozták rosszul: az újságírói fizetések nem tartottak lépést az inflációval. A rosszul fizetett újságírók pedig erre 1923. január 4-én sztrájkba kezdtek.³⁹ A sztrájk szervezője és mozgatója Pór Tibor (Sarló Sándor) utóbb megírta erre vonatkozó emlékeit, így okát és lefolyását első kézből ismerjük:

„Az újságírósztrájk — vallotta meg Sarló — elkeseredett, bátor kiállás volt részünkről. Havi fizetésünk 8000 inflációs korona volt, ami a táplálkozásunkra sem volt elég. A kurzuslap (Szegedi Új Nemzedék) munkatársai felényivel többet kaptak. A rendezés iránti előbbi kérelmünket az igazgatóság válasz nélkül hagyta. Most 24 órás határidőt adtunk, kértük fizetésünk kétszeresére emelését. Balla Jenő, a kiadóhivatal akkori vezetője (egyébként zenekritikus) megpróbált bennünket lebeszélni a végzetes lépésről, de mi nem voltunk hajlandók megvárni, »amíg az igazgatóság összeül, és megtárgyalja követelésünket«. A sztrájkot azonnali hatállyal határoztuk el, rajtam kívül Magyar László, Vér György. Beszüntette a munkát Juhász Gyula [itt Sarló rosszul emlékezik, a költő ekkor már nem dolgozott a Szegednek⁴⁰ — L. A.] és Móra Ferenc. A sztrájkon kívül maradt Lovik Károly, Frank József éjjeli szerkesztő, Balla és Pásztor. A Szeged továbbra is megjelent — helyi híryanag nélkül.”⁴¹

³⁶ *Kolportázs nélkül*. = Sz, 1922. dec. 6.1.

³⁷ Uo.

³⁸ PÉTER László: *József Attila Szegeden*, 8.

³⁹ *Újságírósztrájk*. = Sz, 1923. jan.5.

⁴⁰ Vö. JGYÜM 7:360.

⁴¹ SARLÓ Sándor: *Visszapergető* 22. = Dm, 1978. okt. 22.

A lap másnap, 1923. január 5-én adott hírt a fejleményekről, *Újságíró sztrájk* címmel.

Az ellentét, a dolgok logikája szerint, hamarosan kiéleződött, a sztrájkolók elszánták magukat a „végső harcra”.

„Kiáltványt fogalmaztunk a lap olvasóihoz — számolt be a folytatásról Sarló Sándor —, aznap éjjel kiszeddettük és kinyomattuk a Koroknay-nyomdában, majd a Pollák-féle nyomdában,⁴² ahol a *Szeged* készült, a tbc-ben szenvedő tördelő, Zsiga elvtárs hozzájárulásával a hajtogatólányok belerakták a lap minden egyes példányába. Kiáltványunkat így a lap összes olvasói megkapták. A bőszi igazgatóság erre levélileg hozta tudomásunkra, hogy kizártnak, vagyis elbocsátottnak nyilvánít bennünket. Nem ijedtünk meg. Jogi képviselőnkül felkértük dr. Balassa Armin volt főszerkesztőt, ügyvédet. [...] Kizárásunk után jogi képviselőnk javaslatára dr. Bottka Sándor rendőrfőtanácsos, főkapitány egyeztető tárgyalásokat kezdeményezett. Itt valóságos drámai kitörést rendeztem. Megmutattam rongyos ruházatomat, kabátom szertefoszlott bélését, nadragom agyonfoltozott ülepét. Részletességgel elemeztem, mit jelent, ha egy újságíró ilyen kopott állapotban jelenik meg a hivatalos helyeken. Ez a város szégyene, a polgármesteré, a főispáné, az országé, a lapé, melyet képvisel. [...] Dr. Bottka [...] az újságírók mellé állt. Szerinte a jelenlegi gazdasági adottságokban szembeszökően megfelelően a Szeged munkatársainak fizetése. Javasolta, hogy az igazgatóság tekintse indokoltnak az újságírók elkeseredett lépését, és hozzon megfelelő határozatot a fizetések kielégítő rendezésére. Az igazgató urak végül is kénytelenek voltak meghátrálni. Másnap Balla Jenő közölte velünk, hogy az igazgatóság fizetésünket ötven százalékkal megemelte. Ezt elfogadtuk, a munkát felvettük.”⁴³

A válság ezzel, legalábbis a felületen, elcsitult. Erről január 9-én Lovik Károly számolt be a lap olvasóinak, *Véget ért a »Szeged« munkatársainak sztrájkja* címmel. A szerkesztőség munkája visszatért eredeti rendjébe. A konfliktus azonban nem múlt el nyomtalanul. 1923 márciusában a sztrájkot szervező Pór Tibornak fölmondtak, s ő azután 1923 májusában meg is vált a laptól. (Ajánlóleveleit Móra és Juhász írta.)⁴⁴ Kivált a szerkesztőségből — nem tudjuk, milyen megfontolásból s milyen körülmények között — Frank József is, aki 1923 elején a *Friss Hírek* szerkesztője lett.⁴⁵

A lap, persze e változások ellenére is folytatta útját. Sőt. Egyik vezércikke, mely, mint utóbb kiderült, Móra Ferenc tolla alól került ki, rendszerkritikája révén újabb konfliktust idézett föl. 1923. február 20-án Budapesten sikertelen bombamerényletet kíséreltek meg Rassay Károly ellenzéki képviselő ellen. Az ügyből nagy botrány lett, s más lapok mellett foglalkozott vele a *Szeged* is. Február 22-én a lap *Konstrukció bombával és ököllel* címmel vezércikket közölt róla, s ebben erős íroniával kommentálta az eseményeket. S bár a cikk „tulajdonképpen csak a nemzetgyűlési vitában elhangzottakat” idézte föl,⁴⁶ az ironia célba talált:

„A kurzus urai tavaly ilyenkor azt mondták — írta Móra —, hogy azért nem lehet a képviselőválasztásoknál fenntartani a titkos szavazást, mert a magyar nép természete nem bírja el a titkolódzást. A kurzus urai nagyszerű politikusok, de úgy látszik, a magyar nép természetét rosszul ismerik. Mert a magyar nép

⁴² Pásztor József eredeti családi neve Pollák volt; nyomdáját Sarló itt még e régi néven emlegeti.

⁴³ SARLÓ Sándor: *Visszapergető* 22. és 23. = Dm, 1978. okt. 22. és 24.

⁴⁴ PÉTER László: *A háromnévű író*, 461—462.

⁴⁵ LENGYEL András: *Frank József emlékezete*. Kézirat.

⁴⁶ RUSZOLY József: *Móra Ferenc sajtópöre. 1923.* = Somogyi-könyvtári Műhely, 1979. 88.

igenis szereti a titkolódzást, és bizonyos titkokat példátlanul meg tud őrizni. Íme, az orgoványi gyilkosok máig nincsenek meg, pedig az akkori kormány mindent elkövetett a kézrekerítésükre. A Somogyi Béla gyilkosainak kilétét is sűrű homály takarja, pedig az akkori miniszterelnök szent fogadást tett a parlamentben, hogy az igazságszolgáltatás keze lesújtja őket. A nyomdarombolóknak egész különítményét nyomtalanul elvitte a markoláb. Az erzsébetvárosi bombamerénylők kézrekerítésére hiába tűztek ki hatalmas összegű pályadíjakat, senki sem vezetett nyomukra. Pedig nem valószínű, hogy az Isten tüzes szekerén az égbe ragadta volna őket, se az, hogy visszasüllyedtek volna a pokolba, amely kiköpte őket magából. Hát hová lettek? Nincs megmondhatója. Se kormánynak, se rendőrségnek, se semmiféle hivatalos hatalomnak nincs róla fogalma.”⁴⁷ Majd e gondolatsort így folytatta: „Az ösztönünk azt súgja, hogy a tegnapi bombamerénylet kitervelőivel is a kurzus magyar titkainak száma fog szaporodni.”

S bár mint utólag kiderült, e passzusok inkrimináció tárgyai lettek, Móra még tovább is ment, az egész kurzust bírálta. Cikke ellen azonnal megindult a bűnvádi eljárás, őt magát pedig emellett még fegyelmi eljárás is fenyegette.⁴⁸

Az ügy, mely végül 1923. december 20-án zárult le s mely addig meglehetősen megviselte az író, végül elaludt. A konszolidációt akaró erők lassú és részleges térnyerése, kedvezően befolyásolta az eseményeket. De a *Konstrukció bombával és ököllel* ügye így is jelezte, a *Szeged*, ha csak egyes cikkeivel is, de radikalizálódott, irányultsága tisztult.

Mindez azonban legfőlőbb a lap szellemi súlyát növelte, gondjaik csak fokozódtak. S míg ellenzéki szerepe egyre nyíltabb és félreérthetlenebb lett, anyagi alapja labilizálódott. Az infláció miatt a *Szeged* kiadói újabb s újabb lapáremelésre kényszerültek. 1923. február 28-án a lap arról volt kénytelen beszámolni olvasóinak, hogy ára emelkedik: „Húsz korona elsejétől a Szeged.” Május 30-án azután újabb közleményt kellett kiadniuk, e — beszédes — címmel: „Elsejétől drágább lesz a Szeged.” A június 24-én megjelent hír arról szólt, hogy másnaptól már 50 korona lesz a lap ára. Augusztus 1-étől pedig — jelentették be július 26-án — nyolcvan korona lett a *Szeged*. S még nem volt vége: a vásárlók szeptember 1-étől 200, október elsejétől pedig 250 koronáért vehették meg a lapot. Az emelkedés mértéke — alig több mint fél év alatt több mint tízszeres drágulás! — félreérthetetlenül jelzi, a *Szeged* anyagi bázisa meggyengült, a lapcsinálás föltételei jelentékenyen megromlottak.

Sajnos, sem a kiadóhivatal, sem a lap mögött álló részvénytársaság iratai nem maradtak meg ez időből. A *Szeged* anyagi viszonyairól így részleteket illetően nem tudunk szólni. Még azt sem lehet megállapítani, eltartotta-e önmagát a lap, avagy deficitessé vállalkozássá süllyedt. A *Szeged* kiadásában 1923 őszén bekövetkezett nagy jelentőségű változások azonban jelzik, mind a politikai élet alakulása, mind a lap pénzügyi háttere változtatásokat igényelt.

⁴⁷ [Móra Ferenc]: *Konstrukció bombával és ököllel*. = Sz., 1923. febr. 22.1.

⁴⁸ RUSZOLY József, i. m. 88—91.

KÖZLEMÉNYEK

Passiószöveg töredéke a 16. század közepéről. 1964-ben az Országos Széchényi Könyvtár egy 15. századi Missaléból származó pergamenlevelet vásárolt. A virágvasárnapi liturgiát tartalmazó kódexlevél ismeretlen quart alakú kötet borítója volt. A levél egyik oldalának alsó, felső és bal oldali margójára a virágvasárnapi evangéliumi perikopa (azaz Szent Máté szerinti szenvedéstörténet) magyar nyelvű szövegének első verseit (Mt 26: 1– 20) írta egy 16. század közepére datálható kéz. A szakemberek Keszler Borbála híradásából értesültek a töredékről (*Sylvester-másolat a XVI. század közepéről*, in: MNy 1965, 367– 368). A rövidke ismertetésben Keszler jellemezte az Újszigeten 1541-ben kiadott fordítás és töredékünk szövege közti azonosságot, felsorolta az alaktani, hangtani és helyesírási eltéréseket. A jellemzett töredék szövegének közzétételére sem akkor, sem azóta nem került sor, nyilván annak nehezen olvasható, vízfoltos és kopott volta miatt. 1987-ben a Bűnügyi Technikai Intézet munkatársa, Juhász László alapos részletfelvételeket készített a töredék magyar nyelvű sorairól. E felvételeket felhasználva közülük most a Sylvester-fordítás kiadott szövegével párhuzamosan a margóra írt sorokat (az utóbbiakat kurzíval).

...at wrv... ...zent mathe megh irta. Es mikoron elvegezte volna az Jesus
Es mikoronn eluighezte volna az Jesus
...d az nitvaninak. Tuggiatok hogj ket nap vtan hwsuet naia le...
mind ez beszideket | monda az ű tanrtuáninak. Tuggátok hoğ ket nap vtán Husit napia liszen |
es az em... ...attik hog meg fezzetesik akkoron egbe gilekoznek az papok
es az embernek fia kézbe adatik hoğ meg feszítessik. Akkoron egğbe ülekezinak az papoknak
feiedelmi az nepeknek veni es az papoknak feiedelminek hazaba ki
feiedelmi | es az irástudok | es az nipeknek vini az papoknak feiedelminek házába | ki
Kaifhasnak m... ... tanachot tartanak hog a Jesost alnaksagaval meg fognak
Kaifhasnak mondatik vala | es tanácsot tartának hoğ az Jesust álknakságuval megfognak |

es meg ölnek ...
 es megölnek | Es ezt
 mongak vala ne ...
 mongak vala | Ne ez údnepen |
 hog az nepen indu...
 hog az nipben indulas ne
 legen. Mikoron ked...
 legen. Mikoronn kediglen az
 Jესos betaniaban volna ...
 Jესus Bethaniaban volna az
 pokklos Simonnak haz...
 poklos Simonnak házaban |

eggy azonjállatth ű hozza
eggy asszonjállat ű hozzâ
mene. kinek eggy pohár
mene | kinél eggy pohár
draga kenethe vala es
draga kenet vala | es
feiere ötte azth űneky kj
feire ötté azt űneki ki
letelepedett vala. Mikoro...
letelepedett vala. Mikoron
kediglen ez latatik vala
kediglen ezt lattak volna

az ű tanytuánai meg
 az tánűtuánok | meg-
 indulanak mint egy mil-
 indulának mint egğ mil-
 tatlan dolgon es mon-
 tatlan dolgoñ | es mon-
 danak. Mire len ez a
 danak. Mire lűn ez
 veztes? Mert ez kenetet
 vesztis? Mert ez kenetet
 nagğ arron adhatak
 nagğ árroñ adhattak
 volna el: es az zegenek
 volna el | es az szeghiének-
 nek adhatat volna:
 nek adhattak volna.
 mikoris ez ieszos ezt ...
 Mikoronn az Jesus ezt meg-
 erttete volna monda ...
 erttete volna | monda ű-
 nekik: mert vattok ban-
 nekiek: Műrt vattok bān-
 tassára ez azonyaltnak
 tasara ez asszoniállatnak?
 Mert io dolgot miuelke
 Mert io dolgot műelke-
 dek en velem. Mert
 dek en velem. Mert
 az zegenek mind ...
 az szeghiének mindenkoroñ
 veletek vadnak ...
 veletek vadnak: en
 kedeglen nem minden
 kedigleñ nem minden-

koron veletek vagok.
 koroñ vagok tú veletek.
 Merth az kenetet ez azony
 Mert hoğ ez kenetet ez asszoni-
 alat az en testemre bo-
 állat az en testemre bo-
 c.atta ezt az en elteme
 czáta | ezt az en elteme-
 tesemre tette: Bizon
 tisemre tiuğ. Bizon
ktek vala
 mondom tűnektek | vala-
 holot predikaltatik
 holott predikaltatik
 ez euangelium ...
 ez euangelium ez eghissz
 ... gon ... az mit
 világoñ | ez es az mit
 velem hird
 ez en velem tűn kihirdet-

 tetik iövendőre
 az ű nevinek emleke
 az ű nevinek emleke-

 zetire. Legottan elme-
 ne az papoknak feie
 ne az papoknak feie-
 delmekhez ...
 delmihez az tizenket-
 ... nek eggğj ki Judas
 tőnek eggğj | ki Judas

Iskariotnak ... tetik vala es monda ű nekiek. Mit akartok ennekem adni? es en tinektek
 Iskariotnak neuztetik es monda űnekiek. Mit akartok ennekem adni | es en tűnektek
 kezetekbe adom azt? es azok elvegeztek hoğ harmich ezűst pinzt adanak nekğ: es az űdűtűk[!]
 kezetekbe adom azt? Es azok eluighezek hoğ harmincz ezűst pinzt adnának űneki. Es az űdűtűl
 f. ... gva alkolmotossagot keres vala, hoğj kezibe adhattna őttet az űdnepek kediglen első napiāñ |
 fogua alkolmatossagot keres vala | hoğj kézbe adhatná űttet az űdnepek kedigleñ első napiāñ |
 mellen pogachakval ilnek vala, az tanğtuānok az ieszoshoz Jarvlnak es mondanak űneki,
 melleñ pogáčzakual ilnek vala | az tanğtuānok az Jesushoz iárlulanak | es mondanak űneki |
 holott akarod hoğ meg kizichğj te neked az hvsuetj vochorad enned? es az ieszos: monda:
 Holott akarod hoğ megkisznğzűk teneked az Husiti vaczorat enned? Es az Jesus monda.
 Me... tekkal ba egğ emberhez es mongiatok ezt unekj az mester azt mongia: Az ev
 Menűetel az varosba egğ emberhez | es mongatok ezt űneki | Az mester azt monga | Az en
 ű... k.zzel v... ..e nalad teze az hvsuetj vocharat az ev tanğtuānival. es azonkepen
 űdűm kűzle vağon | te nālād tiszem az Husiti vaczorat az en tanğtuāñmual. Es azonkippeñ

t...ek az ő tanítványok miképen az Jesus meghatta vala únekiek: es meg kizitek az tunek az tanítványok mikippen az Jesus meghatta vala únekiek | es megkiszittek az husvetj v.chorath. Mikoron kediglen immaron estve leth volna letelepedet vala az Husiti vaczorát. Mikoron kediglen immarañ estue lútt volna letelepedett vala az

A párhuzamos közlés jól mutatja a két szöveg közti kapcsolatot. Válaszolnunk kellene azonban arra a kérdésre, hogy miből adódhatnak a nem nyelvjárási, vagy helyesírási különbségek. Pl. 6. vers: *kinek egy pohar draga kenethe vala* (Sylvester: kinél égg pohár draga kenet vala); 18. vers: *Az ev ű... k.zzel v... e nalad teze az husvetj vocharat az ev tanítványival* (Sylvester: Az en údóm közel vagón te nálad tiszem az Husiti vaczorát az en tanítványimual). A kérdésre válaszolni nem tudunk, ám néhány megjegyzést, a megjelentetett ismertetésben irtakhoz is, talán megengedhetünk magunknak. Az evangéliumi perikopák nemzeti nyelven történő felolvasását már a középkorban is hallgatta a köznép. Azaz: az adott ünnepre eső szakaszt magyarul is fel kellett olvasnia a papnak. Nem kell tehát e virágvasárnap szöveg esetében feltétlenül a reformáció népnyelvi törekvését látnunk, s főleg nem kell a katolikusokat azon az alapon kizárni, hogy a passió népnyelvi éneklésére gondolunk (Keszler, i. m. 367), mert töredékünk erre nem ad semmi alapot. A bejegyzés Sylvester-féle fordítással való egyezésének és eltéréseinek okát csak találgatni tudjuk. Lehetséges, hogy a másoló (lejegyző?) nem is közhasználatra írta lapszélre a passiót. Az is előfordulhat, hogy nem nyomtatott változatot használt, hanem kéziratos forrás állt rendelkezésére. A nagyfokú szövegegyezés szövegünk másolat volta mellett szól. Az eltéréseknek magyarázata lehet az is, hogy az evangéliumi perikopákat kívülről tudhatták az idősebb és képzetebb papok. A már korábban rögzült szövegfordulatokat felhasználhatta Sylvester is, sőt akár ő, akár töredékünk írója, tudatosan megváltoztathatta azt. A lehetőségek mérlegelésekor nem zárhatjuk ki a protestánsoknak a liturgiában alkalmazott, tudatos népnyelvi törekvését sem.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Egy ismeretlen kolozsvári nyomtatvány 1601-ből. Az RMNy I. 779. sz. nyomtatványból (Historia melyben az felséges Bathori Sigmondnac erdélyi fejedelemnac 1595 esztendőben viselt hadai irattattanac megh... Kolozsvár 1596) két csonka példány ismeretes. Az egyiket a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban őrzik. Erről már régóta van fénykép az OSzK-ban, s ennek alapján közölhettem a verses história hiányos, körülbelül a mű felét tartalmazó szövegét. (RMKT XVII/1. 11. sz.) Az RMNy I. kötetének megjelenése után — amint erre Borsa Gedeon szíves volt figyelmeztetni — a másik csonka példánynak („Cluj Acad III”, vagyis a kolozsvári volt unitárius kollégium példányának) is megszerezték a mikrofilmjét. (OSzK FM 2/3538) Az RMKT hiányának pótlását gyűjtögetve megnéztem ezt is, hátha tartalmaz a históriából olyan szövegrészeket, amelyek a kolozsvári EK példányában nincsenek meg. Ilyeneket ugyan nem találtam, mert ez a példány még a másiknál is csonkább, viszont a felvételen a Historia után egy eddig ismeretlen nyomtatvány töredékei láthatók. Valószínű, hogy ugyanabból a könyvtárlából áztatták ki mindkét töredéket, s ezért van ez az ismeretlen, ugyancsak verseket tartalmazó nyomtatvány külön cím és jelzet nélkül, mintegy a História folytatásaként, ugyanazon a felvételen. A töredék meghatározásához, de meg azért is, mert két eddig ismeretlen világi versről van szó, közöljük teljes szövegét. A rekonstrukciónál az egyetlen megmaradt ívjelzésből („B”) indultunk ki. Azt is figyelembe vettük, hogy egy oldal 26 sort tartalmaz, s hogy a második, Balassi-strófában írt vers 9 sorosra van tördelve. Amit tudunk, kiegészítettük; a vesszorokat megszámoztuk.

[A1a: Címlap.]

[A1b: Címer? Embléma? Latin vers?]

[A2a — b: Az alábbi akrosztichonos vers eleje.]

[A3a:]

D Eréc ideye napnac m...

Synaetas az mondot...

E Lé jöuen ottan Király...

Synaetasnac ot mi...

- 5 L Átuán azért s ertuén nagy...
Kic naponként hiuen ...
- M Vtattyác körösként ...
s Keduesen vészi Felség...
- É N-is töb hiuec közt szeg...
Oh kegyelmes Vram...
- 10 N Em tuttam im hoztam...
Ismerye Felséged élte...
- E Nnél nagyob dolgokban ...
Czak vegye keduébe ...
- 15 K I után foglallya óltalmáb...
Had tisztúlyon búva...
- K Olosuár hazámat mint...
Kiben
- N E feleicz.....
Kiért
- 20 É Ly
- Kiben
- M
- 25
- [A3b:] NITATI DE-
.....CANTIONIS
.....ATIO
[CHRISTVSNA] C nagy hiue
.....[Es szentel]t Vitéze
.....[Kegyelmes] Fejedelmünc:
.....últa
5 ólta
.....segedelmünc
.....nem feltünc
.....el eltünc
.....volt örömmünc.
10 ról
.....zadról
.....dé
.....merült
.....ból terült
15
.....
.....
.....
20
.....
[A4a:] Személlyed meg...
Vigadoua tötte
El hagyot bús ...

- 25 Kin már ugy ö...
 Czak nem szár....
 s Örültünkben ...
 Immár szemmel látt[yue]
 Szüböl-is mond[hattyue]
 30 Fel támadot Cz[illagunc]
 Ki volt el reitöz[ve]
 s Homályban öl[tözve]
 Világot fogot [Napunk]
 s Még az Egh-is ...
 35 Örültében ker....
 Löt hogy Isten....
 Mert mint Atya n[élkül]
 Fái, s Nyái Pász[tor nélkül]
 Voltunc oly áru.....
 40 Rosszaktól meg ...
 Szenueduén soc
 Türtünc Vénec ...
 Éltünc háboruy ...
 s Egymás niauualy...
 45 Czac néztünc aty....
 s Noha így rettegtü[nc]
 Búkbán éltü[nc]...
 [n]agy károkat,
 lt elég,
 50 llenség
 yü átkokat:
 [I]stenünc
 [ellen]ségünc
 fogokat
 55 látta
 [me]g szánta
 [sz]ent lelkét
 n légyen,
 c tégyen
 60 c oly elmét,
 módot,
 ok gondot,
 kegyelmét.
 ac,
 65 [h]allottuc
 t ád Isten
 egéssel
 kézzel
 minden
 70 [kö]nyörgésben
 ében
 tlen.

Mert

- [B1a:] 75 Mert Vr változást tön
Mi roszt ellenségünkön:
Soc Hadát meg veré,
Személyét meg veté,
Szám kiuetetté teué.
Éltünc szabadula,
80 Országa pusztula,
Tisztessége rutula.
Ki után fiait
Minket mint tagyait
Reménységgel lágyita,
85 Sullyas inségünkben
Káros s bús ügyünkben
Szent oruosunc gyógyita:
Meg igit iauáual
s Aldo hatalmáual
90 Meg uyobban nagyita.
Hiszem ió az Isten
Bár el hidgye minden
Czelekszic ezuda képpen
Büntet mikor ha kit
95 Czak uyittya hütít
Személyét tarttya éppen:
s Mihelt ki hozzá [tér]
Ottan kegielmet [nyér]
Sebébül gyógyul szépen.
B Min
- [B1b:] 100 Minket-is így gyógyít,
s Niavallyánkól épít
Az mi kegyes Istenünc:
Mert miként vétkezt bän,
Iót szinten így kíván,
105 Tanít, s uyittya hitünc,
s Ez az ielensége
Hogy szán ő felsége
Tarttya éppen személyünc.
Téryünc azért Vrhoz
110 Mint kegyes Kalauzhoz
Diczirýünc ő szentségét:
Hogy így szeret, tanít,
Dorgál, s io keduet nyit
Ismérteti személyét:
115 Legyünc csak állandóc
Kic vagyunc halandóc
Nem hágy, adgya bö keduet.
Vgy vagyon hogy vesztünc,
Senkire ne vessünc
120 Volt oka mert nagy vétkünc:
Vigan öttünc étkünc,

- Ki volt Feyedelmünc
 Nem szerettünc mást kertünc:
 Esztaragot nyertünc,
 125 Ki bút adott nékünc,
- [B2a:] s Roszszà töue iö ügyünc.
 Ha ęrdemünc nézné,
 Szemellyünc el vetné
 Az mi teremő Vrunc:
 130 Iele, nem nézte azt,
 Imè megint támaszt
 Ki iöl viseli gondunc:
 Legyünc ehöz hiuec,
 Lellyenec iö hirec,
 135 Ideye ha tanulunc.
 Légy azért sokáig
 Élő, s ęltedben vigh,
 Kegyes, s kegyelmes Vrunc:
 Hála Istenünknek
 140 Ki atta ęltünknek,
 Megint vagy fő Hadnagyunc,
 Soc iókban részesüly
 Szerenczékben ępüly
 Lehessen nyugodalmunc.
 145 Imè ki.....
 Már elődben
 Panaszockal igyünk
 Isten ez,
 Iob életre ez,
 150

 [B2b:] Kesergette s bánta
 Niomorodot ęltünket.
 Miolta mert töllünc
 155 Táuozał mellölünc
 Fogyatkoztunc s pusztultunc
 Forgattac soc felé,
 Vettenec bük mellé,
 Neuekedet siralmunc:
 160 Oly rosz is paranczolt,
 Ki régen meg satzolt
 Hogy el foglallya iauunc.
 Hogy penig ne légyen
 165 Töb but raitunc tégyen
 Ez után ellenségünc:
 Szükség kegyességgel
 Nagy szép egygyességgel
 Hazánc nem csak szeretnünc:
 Söt meg óltalmaznunc,

s Roszszà

- 170 Erte elnűnc, halnunc,
Kiért ... tisztességűnc.
s Eszt-is ha uc,
Bizonynal el hidgyűc
Iót ád Isten éltünkben:
- 175 Ha arúltatásnac
Az vissza vonásnac
[Nincs több.]

Minthogy kötetstáblák töltelékanyagául általában ugyanabból a nyomdából származó s nagyjából egyidős lapok szolgálnak, feltételezhetjük, hogy az első vers főiből megmaradt (FEIE)DELMÉNEK szó Báthori Zsigmondra vonatkozik. (A versfőszöveg ilyen kiemelésére egy 1635-i kolozsvári nyomtatványban találunk analógiát: RMKT XVII/1. 12. sz.) A vers első, hosszabb feléből mindössze négy félsor maradt meg. Talán valami allegorikus történet volt itt versbe szedve. A Synaetas névvel máshol nem találkoztak legtudósabb kollégáim sem; lexikonokban, szótárakban sem akadtunk nyomára. Az első versnek az előzményektől egy üres sorral elválasztott második része ajánló vers a fejedelemhez; itt található az a fontos információ, hogy a szerző hazája Kolozsvár volt. (17. sor.)

A Balassi-strófás vers fennmaradt törmelékeiből a következőket olvashatjuk ki. A fejedelem visszatért (141. sor: „megint vagy fő hadnagyunk”); távolléte alatt „fogyatkoztunk s pusztultunk... nevedett siralmunk” (154–155. sor); mert ezalatt „oly rossz is parancsolt, ki régen megsaccolt, hogy elfoglalja javunk.” (Uo.) Mindennek mi is okai voltunk, mert (121. sk. sor:) „vigan öttük étkünk, ki volt fejedelmünk, nem szerettük, mást kértünk, esztarágot nyertünk, ki bút adott nekünk, s rosszra tövé jó ügyünk.” Itt, amint erre Szabó Géza figyelmeztetett, az ismert esopusi mesére történik utalás (Heltainál a XVIII. fabula): a békák Jupitertől királyt kértek, aki először egy régi reves tőkét adott nekik. Nem szerették, mást kértek, s egy isztrágot kaptak, aki „a békák közül a nagyát és kevését kezd az orrával vágni és megenni.”

Isten azonban könyörületes volt, és (74. sk. sor:) „változást tőn mi rossz ellenségünkön, sok hadát megveré, számkivetetté tevé.”

Az erdélyi fejedelmek között csak Báthori Zsigmond hagyta el többször is trónját, majd visszatért. Az 1594-i események nem jöhetnek szóba; az ellenzéknek nem voltak hadaik, s nem az Úr tette őket számkivetetté, hanem Zsigmond koncoltatta fel őket. Zsigmond 1598 áprilisa és augusztusa között is távol volt, távolléte alatt azonban a két királyi biztos és a fejedelemasszony békésen kormányozták Erdélyt. Kizárhatjuk Zsigmond utolsó. 1601. szept. 11-i visszatérését is. Ekkor a fejedelem Erdélyi déli részén szerencsétlenkedett, majd megpróbálta Kolozsvárt ostrommal bevenni, végül távozott Erdélyből.

A versben elmondottak jól harmonizálnak Zsigmond 1599. márciusa és 1601. márciusa közötti távollétével. Mihály vajdát az erdélyi rendek jelentős része először támogatta, majd csalódott benne, tehát az esopusi gólyamese illik a helyzetre. Mihály hadai 1600. szept. 18-án Mirislónál szenvedtek vereséget, s ezután Mihály Prágába ment, tehát számkivetetté lett. Ezután Básta csapatai is kivonultak Erdélyből, s az országgyűlés követsége Zsigmondot visszahívta Moldvából. Kolozsvárra március 21-én vonult be, majd fényes ünnepségek közepette ápr. 3-án ismét fejedelemmé választották. Erre az alkalomra készülhetett a fejedelmet a rendek nevében köszöntő verses kiadvány.

A vers beleilleszkedik azoknak a politikai propagandaverseknek a sorába, melyeknek elseje éppen Báthori Zsigmond 1594-i akcióját: ellenzéke lemeszárlását indokolja és dicséri. (RMKT XVII/1. 9. sz.) Ennek a politikai költészetnek legnagyobb hatású művelője Debreczeni S. János. Az ő Bocskait dicsérő verse (RMKT XVII/1. 63. sz.) szintén Balassi-strófákban van írva, s nem lenne csodálatos, ha egyszer kiderülne, hogy a Báthori Zsigmondot dicsérő költemény is az ő szerzeménye.

Az elmondottak alapján az RMNy II. kötetében az alábbi kiegészítés tehető:

RMNy S 878A

[Dicsőítő versek Báthori Zsigmondhoz. Kolozsvár 1601 typ. Heltai]

[A – B + ?] = [8 + ?] fol. 4°

Budapest Nat phot. (Cluj-Napoca) – Cluj-Napoca Acad III 4

STOLL BÉLA

Torkos Jakab püspök kanonika-vizitációjának könyv- és eszmetörténeti tanulságai. A cikkünk tárgyát képező egyházlátogatási jegyzőkönyv („Processus Visitationis Extra-ordinariae in Nomine Domini Anno 1747 die 26 Maji...”) eredeti kéziratát a Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára őrzi.¹ A címet, valamint az egyházvizsgálat alapját képező kérdéseket kivéve a kézirat magyar nyelvű, a szokásos latin citációkkal, betoldásokkal.² Torkos Jakab, dunántúli református szuperintendens, Nagybányai István kéttornyúlaki és Komáromi Pál győri lelkészek (utóbbi a tatai traktus esperese, valamint egyházkerületi főjegyző) társaságában a veszprémi, peremartoni és belsősomogyi egyházmegyékben 1747. május 26. és június 12. között tartott egyházlátogatást. A 27 levélből álló, 32 × 20 cm. nagyságú kézirat zömmel Torkos Jakab kézírását tartalmazza, kisebb részben Nagybányai Istvánét, illetve Komáromi Pálét.³

A püspöki-esperesi egyházkormányzás legfőbb eszköze a református egyházban is a rendszeresen végzett egyházlátogatás (canonica visitatio) volt.⁴ Sőt legrégibb zsinati kánonaink szerint ez nem csupán joga, hanem egyenesen kötelessége volt az espereseknek és püspököknek. Számadással tartoztak a traktus (egyházmegye) és a szuperintendencia (egyházkerület) legfőbb hatóságának a provinciális, illetve generális zsinatnak.⁵ A püspöki (generalis) kanonika vizitációt főbb zsinataink szintén törvénybe iktatták, ám azt utóbb a püspökök jobbra elhanyagolták, az esperesekre hagyva az egyházlátogatás teljesítését. Így a püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek sokkal kisebb számban maradtak fenn, mint az esperesiek.

Torkos Jakab 1711. február 13-án Pápán született. Alsóbb iskoláit Pápán végezhette. A prédikátori hivatalra a sárospataki kollégiumban készült, mivel felsőbb tanulmányok folytatására Pápán akkor nem volt lehetőség. Miután Sárospatakon befejezte tanulmányait, külföldre ment. 1733–34-ben Zürichben, 1735-ben rövid ideig Utrechtben tanult. Hazatérően 1735 őszén Pápán (rövid rektorkodás után) lett másodlelkész Komáromy József mellett. Ekkor 24 éves. 1752. május 8-ig pápai prédikátor, amikor is a pápai eklézsia vallásgyakorlatát királyi rendelettel betiltották. Pápáról elűzetvén, 1752-ben Peremartonban, majd 1758-ban Adásztevelen foglalt el lelkészi állást. 1745-ben (34 évesen) Kenessey István

¹ A Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára (A továbbiakban: DREK), Kézirattár. O. 669.

² BECK Gergely: *A Belsősomogyi Ref. Egyházmegye története. I. rész.* (Csurgói Könyvtár II. kötet.) Kaposvár, 1935. 87–107. Beck a belsősomogyi traktusra vonatkozó rész mellett, közli a latin nyelvű egyházvizsgálati kérdéseket is.

³ Nagybányai (Felsőbányai) Istvánhoz L.: *Felsőbányai István ref. lelkész önéletírása versekben 1740. Cursus vitae Stephani Felsőbányai predicantis ecclesiae H. C. addictae K(ét) T(ornyú) Lakiensis.* Közli SZINYEI Gerzson. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1877. I. füzet. 289–294. Komáromi Pál (Komáromi István egykori győri ref. prédikátor gályarab fia) 1683-ban született Ácson. Debrecenben subscribált 1700. február 5-én. Győri lelkész 1732–1749 között, 1735. nov. 18-tól a tatai egyházmegye esperese, ill. 1736. május 1-től a dunántúli ref. egyházkerület főjegyzője, püspökhelyettese. 1749. június elején halt meg Pápára való utaztában Takácsiban. L. még: PATAKY László: *A győri református egyház története.* Bp. 1985. 95, 101, 346. A Dunántúli Ref. Egyházkerület Levéltárában (DREL) Pápán található Komáromi Pál vizitációs naplója. Fonszáma: 70/a. 80 ff. (ebből 31 ff. a vizitáció!)

⁴ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* 3. kiadás. Szerk. LADÁNYI Sándor. Bp. 1977. 167. RÉVÉSZ Imre: *Egyháztörténelem. II. könyv. Az ellenreformációtól napjainkig.* Debrecen, 1926. 21. SZUHAY Benedek: *Az egyházlátogatás (Canonica visitatio.)* Miskolc, 1900. 22–30. KUR Géza: *A Komáromi Ref. Egyházmegye. I. k.* Komárom, 1937. 111–113. BALÁZS László: *Vértesaljai Református Egyházmegye története.* Bp. 1986. 111. SZÖNYI György: *Az egyházlátogatás.* Református Egyház, 1959. szept. 15. 385–390.

⁵ ZOVÁNYI i. m. 167. RÉVÉSZ Imre i. m. 21. KUR Géza i. m. 111–113. Balázs: *Vértesaljai Ref. Egyházmegye.* 111. THURY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története I. k.* Pápa, 1908. 149, 393, 434.

dunántúli főkurátor hathatós közreműködésével választották püspökké, mely tisztségét 40 esztendőn át, egészen 1785-ben bekövetkezett haláláig viselte.⁶ Már nem aktív lelkészként, de megérhette a pápai gyülekezet, valamint a kollégium Pápra való visszatérését. Egyébiránt nagybátyja volt Torkos Jakab (II.) csöglei, majd pápai lelkésznek, aki 1795-től 1813-ig volt az egyházkerület püspöke. A Torkosról szóló életrajzi méltatások, illetve biográfiai kézikönyveink nem tudnak nyomtatásban megjelent munkájáról. Pedig van, mégpedig egy halotti prédikáció, melyet Kenessey István főgondnok felett mondott el Pápan 1750-ben, s még ebben az évben ki is nyomtatták *Istenfélő hívekhez méltó halotti sírás ...* címmel, feltételezhetően Veszprém-ben. A nyomtatvány Torkosé mellett, tartalmazza Hevesi Sámuel és Kun János emlékbeszédét is.⁷ Két vaskos kötetben a Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára őrzi magyar nyelvű prédikációit, melyeket Pápan 1735–1752 között mondott el.⁸ Respondens volt az 1734-ben Zürichben tartott disputáción (*De divina hominum vocatione...*), melyet Hottinger János Jakab zürichi professzor elnökletével tartottak. Feltételezhetően ő a szerzője annak a könyörgésgyűjteménynek, mely a „A Papai Nemes árva Ecclesianak siralmas éneke...” címet viseli. A három prózai, illetve verses könyörgést Torkos a pápai egyház és kollégium száműzetésének időszakában, illetve a Pápra való visszatérés után írhatta meg.⁹ A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárában (Pápa) találjuk meg Járdánházy Gábor pápai professzor, 1785. december 1-én Torkos felett elmondott halotti orációját, mely életrajzához is nélkülözhetetlen adalékokkal szolgál.¹⁰

Torkos Jakab püspöksége a dunántúli református egyházkerület történetének legnehezebb időszakára esett, mely a lassú haldoklás, az elsorvadás időszaka volt. Csak szemléltetésül jegyzem meg, hogy a „csendes ellenreformáció” időszakában mintegy 150 templomot vettek el a reformátusoktól az egyházkerület területén.¹¹ Tudjuk, hogy az első Carolina Resolutio (1731. március 21.) óta a református egyházban is a katolikus főesperesek végezték a kanonika vizitációt. A dunántúli református egyházkerületben is folytak ezek a megszégyenítő eljárások. Egyedül Padányi Bíró Márton veszprémi katolikus püspök-főispán 46 protestáns templomot záratott be Somogyban, egy vizitációja után.¹² Az aggasztó külső körülmények ellenére a legtöbb helyen mégis tovább folytató a gyülekezeti élet. Ezeket a még „virágzó” gyülekezeteket akarta Torkos erősíteni, amikor is 1747-ben az egyházkerület három egyházmegyéjének gyülekezeteit látogatta végig. Ennek megmaradt, becses dokumentuma a tanulmányunk tárgyát képező egyházlátogatási jegyzőkönyv.¹³ Egyházlátogatása azonban nagy szálla volt a

⁶ TÓTH Endre: *Torkos Jakab dunántúli ref. püspök (1711–1785), mint igehirdető*. Bp. 1937. 4–7. ZOVÁNYI i. m. 650. Elsőként Komáromi Pált választották püspökké, de ő a győri eklézsia tiltakozása miatt nem vállalta a püspöki tisztelet.

⁷ (TORKOS Jakab): *Istenfélő hívekhez méltó halotti sírás...* — HEVESI Sámuel: *Emlékezetnek oszlopa... a pápai coemeteriumban...* — (KUN János): *Néhaj jó emlékezetű Kenesei István... utolsó tisztességtétele...* (Veszprém), 1750. Nyomda megjelölés nélkül. 4-rét. Torkos prédikációja ebből 26 lap. L.: *Magyarország bibliographiája 1712–1860. V. Pótlások Petrik Géza művének I–IV. kötetéhez*. Bp. 1971. 524.

⁸ „Varii sermones ecclesiastici, olly elmélkedések...” DREK, Kézirattár. O. 670.

⁹ DREK, Kézirattár. O. 988. L. még: SZABÓ György: *Adalékok a pápai református egyház és kollégium történetéhez. Torkos Jakab (I.) szuperintendens ismeretlen könyörgései*. Tanulmány megjelenés alatt. Hozzá kapcsolódik a két verses és egy prózai könyörgés forráshú szövege is.

¹⁰ A pápai evang. reform. egyház levéltára 1510–1811. Ismerteti Liskay József. Pápa, 1875. (Liskay Okmánytár, DREL), 501. számú irat. (Fénymásolatban: DREK, Kézirattár. O. 1076.)

¹¹ BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Budapest, 1985. 148.

¹² Uo. 148.

¹³ Torkos vizitációjával eddig érdemben kevesen foglalkoztak. A belsősomogyi református ekléziákra vonatkozó részt, valamint az egyházvizsgálat tárgyát képező latin nyelvű kérdéseket rövid magyarázattal közzétette Beck Gergely. L.: i. m. 87–107. Bellai Zoltán kisebb közleményben – kizárólag Beck munkájára építve – foglalkozott a vizitációk s a somogyi egyházmegye viszonylatában az istentiszteleti élet 18. századi jellegzetességeivel. BELLAI Zoltán: *Az istentiszteleti élet szabályozása a 18. században*. Református Egyház, 1982. 37–38. Torkos vizitációira több utalás történik a következő munkákban:

katolikusok, s az aulikus vármegye szemében, melynek főispánja Padányi Bíró Márton, veszprémi katolikus püspök volt. A vármegye 1748. február 11-én kelt levelében megtiltja Torkosnak az egyházlátogatást, s törvénytelenésre hivatkozva, püspöki jogainak felfüggesztése céljából felír a kancelláriához.¹⁴ A szuperintendens válaszában törvényes megválasztására, valamint az 1734. október 20-án megjelent második Carolina Resolutio-ra (5. pont) hivatkozott, mely megengedte a protestánsoknak, hogy négy-négy püspököt válasszanak, s hogy azok zavartalanul végezhessek a vizitációt.¹⁵ Torkos válasza azonban nem elégítette ki a vármegyét, ismét figyelmeztették, s követelték tőle a püspöki cím azonnali letételét. A szuperintendens tulajdonképpen ezt panaszolja el a Mária Teréziához írt kérvényében, kérve a megye rendreutasítását.¹⁶ A Bécsben, 1749. október 9-én kelt, s a kancellária útján közölt leiratában az uralkodó részletes tájékoztatást kért a vármegyétől Torkos Jakab ügyében, de már ekkor helyeselte annak minden láрма és pompa nélkül végzett egyházlátogatását.¹⁷ A vármegye meghallgatása után, 1750-ben kelt leiratában a Helytartótanács Torkost törvényes szuperintendensnek ismerte el, s megengedte neki az egyházlátogatások folytatását is.¹⁸

Torkos összesen 52 gyülekezetet vizitált a jelzett, s aránylag rövidnek nevezhető időszakban. A kanonika vizitációs jegyzőkönyvben a „De Auditoribus Minister inquirendus?” című vizsgálati rész 7. és 8. pontja tartalmazza a használt könyvekre (dominikák, ágendák) vonatkozó kérdéseket: 7. „An praeter Dominicales Textus concionetur?” 8. „Agendarum formulam quam habeat?”¹⁹ A kérdések jellegéből adódóan természetesen nem nyerhetünk teljes képet a század református prédikátori könyvkultúrájáról, sem könyveik, sem olvasottságuk vonatkozásában. Mindenesetre 21 lelkészről tudjuk, hogy vannak „orationalis könyvei”, 20 lelkészről, hogy valamilyen ágendával rendelkezik.²⁰ A nyomtatott könyvek mellett még jelentős a szerepe a kéziratos másolatoknak is. Az imádságoskönyvek nélkülözhetetlenek a lelkipásztor számára. A zselickisfaludi Tihanyi Istvánnak „nyomatásban vagyon három imádságos könyve”. Az igehirdetések alapját legtöbb esetben a perikóparend szerinti „dominikák” képezték. A prédikációk, imádságok, a kultuszi és kegyességi irodalom egyéb produktumai alapvető dokumentumai a teológia által is még nem eléggé kutatott kegyességtörténetnek. Itt elsőrenden a puritanizmus távolságokat áthidaló, s könyveken át megnyilatkozó egyházmegtartó- és építő hatását kell kiemelni. A puritán eszmeiségről írja Esze Tamás: „Kovácsként munkáló lelki hatása felmérhetetlenül nagy volt, széles körben hatott és hosszú ideig tartott...”²¹ Különösen is így volt ez a „csendes ellenreformáció”

BENEDEK Sándor: *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja*. Órsziget, 1971. 35—37. etc.
TÓTH Endre: *Az úrvacsoraszentség a Dunántúli a reformációtól a 18. század végéig*. Debrecen, 1934. 4.
TÓTH Endre: *A belsősomogyi református egyházmegye Mária Terézia korában*. Kaposvár, 1940. 195. etc. (Ez utóbbi a somogyi eklézsiák történetének taglalásánál hasznosítja Torkos leírásait!)

¹⁴ TÓTH Endre: *Torkos Jakab dunántúli ref. püspök*... 7. Liskay Okmánytár (DREL), 282. számú irat. TÓTH Ferenc: A helvétizai vallástételt tartó túl a dunai... superintendenciában élt superintendensek vagy református püspökök élete. Győr, 1808. 178—179. (Ebben Torkos Jakabról: 169—189.)

¹⁵ Liskay Okmánytár (DREL), 283. számú irat.

¹⁶ Uo. 284. számú irat. TÓTH Ferenc i. m. 178—181.

¹⁷ Liskay Okmánytár (DREL), 293. számú irat.

¹⁸ TÓTH Ferenc i. m. 181—183. TÓTH Endre: *Torkos Jakab dunántúli ref. püspök*... 7.

¹⁹ BECK Gergely i. m. 94.

²⁰ L. még TÓTH Endre: *Úrvacsoraszentség a Dunántúli*... 4.

²¹ ESZE Tamás: *A magyar református kegyesség múltja*. Református Egyház, 1957. 178, 180. Uo.: *A magyar református egyház útja a reformációtól napjainkig*. Református Egyház. 1959. október 1—15. 402—403. RÉVÉSZ Imre: *A szatmárnémeti nemzeti zsinat és az első magyar református ébredés*. Bp. 1947. (Theológia, 5.) 43. Részletesen elemzi a magyar puritanizmus szerepét a református egyház és a magyar művelődés történetében. Kiemelten foglalkozik William Ames, Lewis Bayly, William Perkins szerepével stb. A puritanizmus kálvini alapon akarta a református egyház alkotmányát átalakítani. A presbitériumok felállításával a mellett az egyházi hierarchia (püspöki-esperesi kormányzás) megszüntetését

korszakában, amikor református gyülekezetek százai szűntek meg, jutottak árvaságra. A terézianus állam egyházpolitikája a református egyháznak is jelentős károkat okozott. Ez megmutatkozott a lelkészek képzettségében, művelődésében is. Az oly jelentős protestáns peregrinációt visszaszorítják, az iskolák állandó létbizonytalanságban élnek, a református nyomdák száma minimális. A református kegyesség legszebb megnyilvánulásai éppen a 18. századból ismertek, s ebben az „árva eklézsiák” jártak elől, melyek templomuktól, lelkészüktől megfosztattak. A „pásztor nélkül maradt nyáj” pedig Bibliát olvas, zsoltárokat énekel, s közösen imádkozik, így őrizve a „református szellemiséget”.

A vizitált 52 gyülekezetben csak négy lelkésznek volt az ágendán, illetve a kézírásos vagy nyomtatott könyörgéseken kívül más könyve. Ezek is jobbára prédikációskötetek, tehát a homiletikai irodalom körébe tartozó munkák. Sajnos Bibliáról, énekeskönyvről, kátékról, egyéb teológiai diszciplínák körébe eső könyvekről, s a kimondottan világi kiadványtípusokról, műfajokról (történeti munkák, széphistóriák, kalendáriumok stb.) nem szól az egyházlátogató. Ám az említett két kérdésre adott válaszok így is hasznos impulzusokat adnak a korszak lelkipásztorainak teológiai felkészültségét, eszmei alapállását vizsgáló kutató számára. Kétségtelen azonban, hogy a prédikátorok tudományos képzettségének, műveltségének felügyeletére a 18. század kanonika vizitációi nem tudnak olyan súlyt helyezni, ahogy azt a 16–17. századi református zsinatok végzései előírták.²²

Mindenesetre a kisasszondi levitáról, Arácsi Gergelyről ezt olvashatjuk:

„... Tiszteletes Decsi Pál Uramtul taníttatott a Declinatio-ra, nem tanult tovább... (tehát egyetlen latin osztállyal levíta lehetett!)... Most könyv nélkül prédikáll, az előtt könyvből, vagynak némelly könyvecskéi. Németi Uram dominicája. Via salutis, Uti társ, Halotti centuria, Arany temjenező, Mennyei tárház kulcsa, Lelki áldozat...”

tűzte ki célul, azaz a „minden lelkipásztor egyenlő”-elvét. A puritanizmus nagy súlyt helyezett a Szentíráásra. A református egyházat belülről akarta megújítani, azt kegyességgel megtölteni. A hollandiai magyar peregrinusokra elementáris hatással volt a groningeni majd leydeni professzor, Johannes Coccejus (Koch) tanítása. A Szentírás egyedülvaló tekintélye volt központi tanítása (Sola Scriptura), s nagy súlyt helyezett az élő, biblikus kegyességre, a „praxis pietatis”-ra. Descartes is nagy mértékben befolyásolta a kor református teológiai gondolkodását, hatása a 17. században különösen is nagy volt Erdélyben. A coccejanizmus ill. a cartesianizmus tehát együtt hatott a puritanizmussal. S. SZABÓ József: *A protestantizmus Magyarországon. I. rész.* Bp. 1928. 54. SZABÓ Géza: *A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma.* Bp. 1943. (A Középdunai Protestantizmus Könyvtára, 5. k.) 148. (A puritanizmusról külön is L.: 31–54.) MAKKA László: *A magyar puritanusok harca a feudálizmus ellen.* Budapest, 1952. 190. FEST Sándor: *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig.* Bp. 1917. 4–12. BERG Pál: *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban.* Bp. 1946. 248. BODONHELYI József: *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai.* Debrecen, 1942. 197. KVACSALA János: *Az angol–magyar érintkezések történetéhez (1620–1670.) I. közlemény.* Századok, 1892. 709–719. TRÓCSÁNYI Berta: *Református theologusok Angliában a XVI. és XVII. században.* In: Yolland emlékkönyv. (Angol filológiai tanulmányok V–VI.) Budapest, 115–146. ZOVÁNYI Jenő: *Puritanus mozgalmak a magyar református egyházban.* Bp. 1911. 390. A főleg amerikai ill. angolszász puritanizmusra ill. a kálvini puritanizmus gyökereire és hatására L. még PERRY BARTON, Ralph: *Puritanism and Democracy.* New York, 1944. 688. L. még RÉVÉSZ Imre: *Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban.* (Akadémiai rendes tagsági székfoglaló.) Theologiai Szemle, 1948. 4–18. TÓTH Béla: *Debrecen és a puritanizmus.* Református Egyház, 1974. 272–274. L. még a Református Egyház Doktorok Kollégiuma II. tudományos ülésszakának előadásait (Makkai László, Barcza József, Tóth Béla, Fekete Csaba, Balázs László, Márkus Mihály, Kormos László, ifj. Szabó Endre) Theologiai Szemle, 1978. 11–12. szám. 342–353, 357–382.

²² RÉVÉSZ Imre: *Biblia és suba.* (A parókiális könyvtárak legrégibb történetéből.) Igazság és Élet, 1937. (III. évf.) 9. szám. 358–360.

Sorrendben tehát a következő könyvekről van szó, jelezve a Szabó Károly szerinti RMK-számot is:²³

1. Szatmárnémeti Mihály: *A négy evangelisták szerint való dominica*. (Kolozsvár, 1675. RMK I. 1179.)
Lehet szintén tőle: *Dominica catechetica, sive conciones catecheticae secundum Catechesin Palatinam*... (Kolozsvár, 1677. RMK II. 1402.)²⁴ Kisebb eséllyel, de lehet még: *Dominicalis praedikatioz toldaléka*. (Kolozsvár, 1686. RMK I. 1353.)²⁵

2. Drégelypalánki János: *Via salutis secundum Catechesin Palatinam*... (Debrecen, 1682. RMK I. 1277.)²⁶ A könyv az amesianus teológia jellegzetes terméke, s a Heidelbergi Káté alapján elhangzott prédikációkat, tehát kátémagyarázatokat tartalmaz. Ez a kötet második, javított és bővített kiadása a *Contiones in Catechesin Palatinam*... címmel Kassán, 1667-ben megjelent műnek (RMK I. 1055.), melyben — Szabó Géza szerint — szembefordul a coccejánizmussal.²⁷ Drégelypalánki említett művének mindkét kiadásában, az alcímbe foglaltan is az alapforrások között szerepel a puritán Amesius. A Heidelbergi Káté magyarázóit közül Kálvin után mindjárt másodikiként Amesius jön, mégpedig annak a *Christianae Catechesos Sciagraphia* (Amszterdam, 1650.) c. munkájára építve. A Drégelypalánki utóbbi művéhez csatolt *Catena salutis* — *Üdvösség lánc* — pedig Amesius *Medullája* első könyvének fordítását tartalmazza.²⁸ Drégelypalánki megjelentette rövidített, s összevont kiadásban, új átdolgozásban a puritánizmus egyik alapművét, Lewis Bayly *Praxis pietatis* című munkáját, melynek magyarra ültetése Medgyesi Pál nevéhez fűződik. (*Praxis pietatis contracta*... Debrecen, 1692. RMK I. 1420. A *Praxis pietatis* első kiadása Kolozsvárott jelent meg 1677-ben — RMK I. 1215. —) A szerző tanításait a „kegyesség gyakorlására” adja közzé, a könyve végén lévő könyörgéseket pedig „közönséges lelki épületre”.²⁹

3. Sélyei Balog István: *Üti társ* (Várad, 1657. RMK I. 928.) Sélyei (1653-tól a fejedelem udvari prédikátora, majd annak halála után — ahogy udvari papsága előtt is — huszti pap, s máramarosi

²³ SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár. Az 1531–1711 között megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. I. Budapest, 1879.

²⁴ Az evangéliumi perikópák alapján készített prédikációgyűjtemény, melyben (nyilván a puritánokkal szemben) védelmébe veszi a perikópákat. L. még BENEDEK Sándor i. m. 143–144.

²⁵ Szat(h)márnémeti Mihály, I. (1638–1689). Az ortodoxia meggyőződéses híve. Támadja Coccejus tanait. L. még SZABÓ Géza i. m. 114–118. BARCSA József: *A társadalmi és politikai felelősségvállalás kérdése a XVII. század magyar református teológiai irodalmában*. Theologiai Szemle, 1978. 347–348. BALÁZS László: *A gyászévtized puritán vigasztaló irodalma*. Theologiai Szemle, 1978. 365–366. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. II. k. Bp. 1893. 460–461. ZOVÁNYI Jenő: *A coccejánizmus története*. Budapest, 1890. 129. BALOGH Ferenc: *A magyar protestáns egyháztörténet irodalma*. Debrecen, 1879. 11. Szatmárnémeti művét Felsőbányai István már idézett verses önéletrása is felsorolja nevezetes olvasmányai között: „Olvastam Pázmány Péter érsek Úr Dominicáját, Némethi Mihály ugyanaz munkáját, Kikből Dominicam bírja darab tagját.” 291.

²⁶ A címlapon és az indexen kívül a könyv magyar nyelvű, a végén „Ala Seraphina” címen könyörgések vannak.

²⁷ SZABÓ Géza, I. m. 88. BODONHELYI i. m. 47.

²⁸ William AMES (1576–1633) L. még ZOVÁNYI Jenő: *Theologiai ismeretek tára*. I. k. (A–F.) 37–38. Mezőtúr, 1894. 37–38. SZABÓ Géza i. m. 32. BODONHELYI, I. m. 47–49, 120.

²⁹ SZINNYEI József, I. m. II. k. 1084–1085. BERG i. m. 94–95, 114–117. TRÓCSÁNYI Berta, I. m. 113. TÓTH Béla: *Debrecen és a puritánizmus* 275. Zoványi egyébként tagadja Drégelypalánki losonci papságát, elsősorban Debreceni Ember Pál (Lampe–Ember) egyháztörténetére hivatkozva. L. ZOVÁNYI Jenő: *Tévedések a Drégelypalánki Jánosról szóló adatokban*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1941. 391. L. még SZABÓ Géza, I. m. 88. BODONHELYI, I. m. 47–49, 120.

esperes) a mérsékeltabb puritánok közé tartozott.³⁰ Szinnyei József biográfiai munkája személyét összekeveri Sellyei M. Istvánéval, a gályarabságot is szenvedő dunántúli püspökével.³¹ Várad az egyik legjelentősebb puritán szellemi központ még a szatmárnémeti zsinat (1646) után is. Eleste után (1660) szerepét a hazai puritánizmus történetében kezdettől fogva jelentős szereppel bíró Debrecen vette át, ahol Drégelypalánki Bayly-kiadása is megjelent.³²

4. Szatmárnémeti Mihály: *Halotti centuria, az az száz halotti praedicatio*... (Kolozsvár, 1683. RMK I. 1301.) 1684-ben Kolozsvárott újra kiadták változatlan szöveggel, ám új címlappal és ajánlólevéllel (Sztipszky 2114.)³³

5. *Arany temjenező*. (Imádságos könyv. Hely nélkül, 1701. RMK I. 1641.) Ezt az egyetlen kiadást ismerjük. Balázs László szerint Kanizsai Pálfi János dunántúli református szuperintendens *Arany temjenező*. *Thuribulum Aureum* (Pápa, 1632. RMK I. 625., RMNy 1553.) című munkájáról van szó, melynek ma már egyetlen példányát sem ismerjük.³⁴ Eszerint egyazon könyv különböző edícióival állnánk szemben. Balázs László még latin nyelvű kiadást is feltételez, s megemlíti, hogy a mű magyar nyelvű szövegéből (ezt az 1701-es kiadással azonosítja!) imádkoztak a gályarabok is.³⁵ Az RMNy Kanizsai Pálfi János könyvének leírásánál csupán csak megemlíti, hogy „... *Arany tömjenező* címen ... más imádságoskönyvek is jelentek meg (pl. RMK I. 1641.) ...”³⁶

6. Szatmárnémeti Mihály: *Mennyei tárház kulcsa*... (első kiadása: Kolozsvár, 1673. RMK I. 1149.) A Göneről kiűzött szerző egy évi debreceni tartózkodás után, már a kolozsvári eklézsia egyik prédikátoraként írja meg imakönyvét, melynek 2. kiadása 1676-ban jelent meg, s azután még számos kiadást ért meg egészen a 18. század végéig, s a nyomtatott kiadások mellett még kéziratok másolataiban is tovább terjedt, s nagy népszerűsége tett szert.³⁷ Zoványi Jenő egyháztörténeti lexikona, valamint Sztipszky Hiador Adalékok... c. műve szerint Szatmárnémeti Mihály művének 1710-ig 10 kiadása jelent meg.³⁸ Ám tudjuk, hogy még 1710 után is több.³⁹

7. Váradi Belényesi Ferenc: *Isten eleibe felbocsátandó Lelki áldozatok, az az: Könyörgések és hálaadások*. (Kolozsvár, 1670. RMK I. 1104.) Ám ez lehet Csuzi Cseh János görög református lelkész és orvos (Csuzi

³⁰ SELLYEI BALOG István. In: Apáczai és kortársai – Herepei János cikkei – Budapest – Szeged, 1966. (*Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.*) 187–193. MAKKAJ László: *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*, 177–178.

³¹ SZINNYEI József, *I. m. I. k.* (Budapest, 1891.) 460–461. BARCZA József, *I. m.* 349.

³² TÓTH Béla: *Debrecen és a puritánizmus* 272–277. BENDA Kálmán – IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)* Budapest, 1961. 49–51. MAKKAJ László: *A magyar puritánusok harca*... 141–143, 171–178.

³³ SZTRIPSZKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár című munkájának I–II. kötetéhez 1472–1711.* Bp. 1967.

³⁴ *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) II. k. 1601–1635. Budapest, 1983. 548–549. BALÁZS László: *Vértessaljai Református Egyházmegye* 318. *Üö.*: *A gyászévtized puritán vigasztaló irodalma*. Theológiai Szemle, 1978. 363, 369.

³⁵ L. BALÁZS János előbb idézett műveit.

³⁶ RMNy 1553. (548–549.)

³⁷ BALÁZS László: *A gyászévtized puritán vigasztaló irodalma* 365–366.

³⁸ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* 578. Ezt erősíti meg SZTRIPSZKY, *I. m.* is (257.) Kiadások: 1. Kolozsvár, 1673. – RMK I. 1149. 2. Kolozsvár, 1676. – RMK I. 1194. 3. Lőcse, 1679. – RMK I. 1239. 4. Kolozsvár, 1681. – RMK I. 1262. 5. Debrecen, 1685. – RMK I. 1332. 6. 17. sz.-i ismeretlen kiadás – Sztipszky 2172. 7. Kolozsvár, 1702. – Sztipszky 2198. 8. Debrecen, 1703. – RMK I. 1666. 9. Lőcse, 1706. – RMK I. 1716. 10. Bártfa, 1708. – RMK I. 1743.

³⁹ BENDA – IRINYI, *I. m.* (336–357.) nyomdajegyzéke szerint Debrecenben a már közölt két debreceni kiadáson kívül (1685, 1703.) még hat ízben jelent meg, utolsó kiadása 1790-ben. (Pontosan: 1729, 1751, 1757, 1763, 1777, 1790.) Felsőbányai István a *Mennyei tárház kulcsát* szintén felsorolja a *Praxis pietatis* és a *Lelki hódoltság* társaságában, olvasmányai között. (291.)

Cseh Jakab gályarab prédikátor, majd dunántúli szuperintendens fia) *Isten eleibe felvitetett lelki áldozat avagy: Áhítatos könyörgések* (Győr, 1736.) című műve is.⁴⁰

Újlaki Sámuel szennai lelkész „Dominicális Textusokat prédikáll és a Csipkés Komáromi Uram Igaz hitit, vagynak irott prédikátziói is, melyeket prédikáll, vagyon Ágendája, vagynak imádságai írásban és nyomtatásban, a melyekkel szokott élni.” Komáromi Csipkés György: *Igaz hit...* című prédikációsköte-e ez a munka (Nagyszeben, 1666. RMK I. 1042.) Komáromi bár sohasem konfrontálódott az ortodoxiával, ám egyházszerkezeti kérdésekben határozottan presbiteriánus, s a keresztyén életgyakorlatról vallott felfogása alapján is a puritánok közé sorolható.⁴¹ Szabó Géza jeles munkájában (*A magyar református orthodoxia*. Bp. 1943.) ugyan az ortodoxok táborába sorolja, ám az igazság az, hogy a debreceni puritánizmus erőteljes kibontakozásához éppen Komáromi debreceni kollégiumi tanársága (1653-tól) adta az egyik legjelentősebb lökést.⁴² Komáromi Debrecenben 1662-ben újra kiadta saját fordításában Amesius *Angliai puritanizmus* című alapművét (RMK I. 988.), melynek 8 évvel korábbi fordítása Telkibányai István nevéhez fűződik, ez utóbbinak azonban egy példánya sem maradt fenn.⁴³

A gigei prédikátor „Gelei Uram praeconiumából tanit néha”. Geleji Katona István erdélyi püspök (a puritánok legfőbb ellenlábas, az ortodoxia vezéralakja) Gyulafehérvárott 1638-ban és 1640-ben, két kötetben megjelent *Praeconium evangelicum* című prédikációs kötetét (RMK II. 521 és 552.) használta tehát a gigei lelképásztor.⁴⁴ Komáromi Sámuel szentbenedeki lelkész „különb különbféle könyvekből él, a dominiciával is. Catechizál. Vagynak orationaissai”, tehát könyörgéses könyvei. Tihanyi István szilváskisfaludi lelkész „a ... dominicális Textusokkal másokat is prédikáll. Vagyon ágendája. Nyomatásban vagyon 3 imádságos könyve.” Marosi Sámuel csokonyai lelkész „a dominicából prédikáll, más könyvből is néha. Ágendája vagyon, de nem tudja kié, a dominicát sem tudja, a Káldiénak mondotta. Imádságos könyv vagyon, Lelki áldozatnak vallja. Igazságnak Áldozattya is vagyon...” Itt a katolikus Káldi György: *Vasárnapi predikációk I. része* című művéről lehet szó, ami Pozsonyban jelent meg 1631-ben (RMK I. 601.), bár lehet ugyanőtőle az *Innepi predikációk I. része* is. (Pozsony, 1631. RMK I. 602.) A „lelki áldozat” azonosítását az előzőekben már közöltük, Váradi Belényesi Ferenc vagy Csuzi Cseh János a szerző. Az *Igazságnak áldozattja* című munka Kolozsvárott jelent meg 1666-ban. (RMK I. 1036.)

Nincs egységes és kötelező agenda, s így nyilvánvalóan liturgiai egység sem a református egyházban a 18. században.⁴⁵ A legelterjedtebb agenda a református egyházban, így Dunántúlon is ebben a században Milotai Nyilas István tiszántúli püspöké, munkája a 17–18. században is számos, részben átdolgozott kiadást ért meg, miután az erdélyi egyház a maga számára — a puritanizmus hatására — 1680-ban átdolgoztatta (Kolozsvár, 1680. RMK I. 1243.).⁴⁶

⁴⁰ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* 673. (Váradi Belényesi Ferenc református nemes, Apafi Mihály fejedelem jószágkormányzója.) Uo. 131. (Csuzi Cseh Jánosról)

⁴¹ GYÖRI János: *Orthodoxia, puritanizmus és enciklopédizmus Komáromi Csipkés György prédikációiban*. In: A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának évkönyve az 1982/83–1983/84. iskolai évről. 91–116. (A tanulmány egyébként az „Igaz hit...” c. kötetet veszi vizsgálat alá.) ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi prot. egyháztörténeti lexikon* 331–332. Felsőbányai István verses „olvasónaplójában” ugyancsak megemlíti „Csipkés Komáromi drága Igaz hitit.” (291.)

⁴² SZABÓ Géza, *I. m.* 46–47. TÓTH Béla: *Debrecen és a puritánizmus* 272. TRÓCSÁNYI Berta, *I. m.* 131. BODONHELYI, *I. m.* 53–54. L. még BERG Pál i. művének Komáromira s angol kapcsolataira, ill. műveltségének, felfogásának angliai gyökereire vonatkozó bő utalásait! TÓTH Béla: *A puritánizmus és a természettudományok Magyarországon*. Theologiai Szemle, 1978. 352.

⁴³ TÓTH Béla: *Debrecen és a puritanizmus* 272. TRÓCSÁNYI Berta, *I. m.* 131. BODONHELYI József, *I. m.* 53–54. FEST Sándor, *I. m.* 6.

⁴⁴ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarország prot. egyháztörténeti lexikon*. 213–214. SZABÓ Géza, *i. m.* 35–45.

⁴⁵ BENEDEK Sándor, *i. m.* 34–35, 215–216.

⁴⁶ BENEDEK Sándor, *i. m.* 32, 36, 215–216. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* 14. KORMOS László: *A magyar puritánok istentisztelete*. Theologiai Szemle, 1978. 377. Milotai

A legtöbb lelkipásztor Milotai Nyilas ágendájának valamelyik kiadásával rendelkezik (pl. Tác, Hedrahely, Gige stb.). Az egységes és kötelező agenda bevezetése egyelőre kivitelezhetetlen volt, ezért a dunántúli református szuperintendenciában arra törekedtek, hogy a leggyakrabban használt Milotai-féle ágendát tegyék általánossá. A peremartoni (1745), majd a pápai (1747) egyházkerületi közgyűlés is kimondta, hogy „azon egy ágendával vagy liturgiával”, ... valamint „egyforma ágendával” éljenek a prédikátorok.⁴⁷ A szomajomi lelkipásztor „Erdélyi” ágendával rendelkezik. Ez Milotai ágendájának kivonatos kiadása lehet, ami a *Confessio Helvetivá*val egy kötetben együtt jelent meg Kolozsvárott 1679-ben (RMK I. 1232.) Milotai ágendájának rövidített kiadása megjelent 1713-ban is, szintén Kolozsvárott, majd újabb kiadásban ugyanott 1755-ben.⁴⁸ Nagyon kicsi annak a valószínűsége, hogy az említett agenda Heltai Gáspáré lenne, ami 1550-ben és 1559-ben ugyancsak Kolozsvárott jelent meg. (RMK I. 344, RMNy 85; RMK I. 37, RMNy 154.)

A csóri prédikátornak „Debreceni Ágendája vagyon”. Ez megint csak Milotai Nyilas 1634-ben Debrecenben, Fodorik Menyhért által kinyomtatott ágendája lehet. (RMK I. 633, RMNy 1576.) Tehát minden út Milotaihoz vezet. Benedek Sándor többször is idézett művében ezt írja: „A csóri lelkész többek között azt felelte, hogy: „*Rimaszombati Mihály debreceni ágendájával él*, tehát azzal az ágendával, ami akkor Debrecenben gyakorlatban volt.”⁴⁹ Az idézett (és kiemelt) mondat azonban tévedés eredménye, hisz a csóri lelkipásztort hívják Rimaszombati Mihálynak, s neki, ismétlem: „Debreceni Ágendája vagyon”. Rimaszombati Mihály az, aki tehát debreceni ágendával él, mint csóri lelkész. A Benedek Sándor által idézett rész azonban nem is fordul elő az eredeti szövegben.⁵⁰ Másutt pedig Tatai Csirke Ferenc (†1765) debreceni prédikátor, tiszántúli püspök nyomtatásban soha meg nem jelent, de Debrecenben gyakorlatban is használt ágendáját jelenti számára a „debreceni agenda”.⁵¹ Korábban pedig azt írja: „... a debreceni agenda az egervölgyi Méliusz—Szeneci Molnár-féle agenda lehetett, amely semmi esetre sem azonos az idegen hatású Melotai-féle ágendával”.⁵² Benedek Sándor előtt azonban már Tóth Endre is feltételezte — éppen Torkos vizitációja alapján — hogy a több helyen is használt debreceni agenda azonos Milotaiéval.⁵³

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy mégis a könyvek jelentették a legnagyobb megtartó erőt az egyház számára, hisz még a kisebb végzettséggel bíró leviták sem nélkülözhetik a könyveket, melyek közül több a puritánizmus szellemi terméke. Regisztrálhatjuk a puritán szellemiség évtizedeket áthidaló, könyveken át ható szerepét. Szinyei Gerzson a *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* hasábjain (1877. I. füzet) közzétette a Torkos Jakabot kísérő Felsőbányai (Nagybányai) István kéttornyúlaki lelkésznek, a pápai egyházmegye assessorának verses önéletírását 1740-ből. A szerző olvasmányélményei között felsorolja a kanonika vizitáció által regisztrált, s általunk vizsgált könyvek egy részét is, mintegy bizonyítva azok nagy népszerűségét (Komáromi Csipkés György: *Igaz hit*... Szatmárnémeti Mihály: *Menyei tárház kulcsa*, ugyancsak tőle: *Dominica*..., valamint Geleji Katona István: *Praeconium evangelicum*...) ⁵⁴ Olvasmányai között persze ott vannak a puritánizmus alapművei (pl. *Praxis pietatis*)

ágendájának első edíciója: Kolozsvár, 1621. – RMK I. 515., RMNy 1251. A továbbiak: (Kolozsvár), 1622. RMK I. 525., Sztripszky 1895.a., RMNy 1270. Debrecen, 1634. – RMK I. 633., RMNy 1576. Váradi, 1653. – RMK I. 881. L. még KATHONA Géza: *A római kath. confessio generalistól a Milotai-ágenda gyónóimádjáig*. Debrecen, 1941. (Különlenyomat a Csikesz Sándor Emlékkönyv 2. kötetéből.) 122.

⁴⁷ A Dunántúli Ref.-Egyházkerület jegyzőkönyve 1745. 8. pont, 1747. 8. pont. (DREL)

⁴⁸ *Agenda*, az az: *Az Anyaszentegyházbéli szolgálat szerint való tselekedet*... *Melly szedegetett a Milotai István ágendájából*. Kolozsvár, 1713. Uaz. Uo., 1755. Magyarország bibliographiája 1712–1860. Összeáll. PETRIK Géza. I. k. Budapest, 1888. 27, 437.

⁴⁹ BENEDEK Sándor, *I. m.* 35, 217.

⁵⁰ Uo. 37, 217.

⁵¹ Uo. 37, 216–217.

⁵² Uo. 37, 215.

⁵³ TÓTH Endre: *Az úrvacsoraszta Dunántúl*... 4.

⁵⁴ *Felsőbányai István verses önéletírása* 290–291.

is. A puritánizmus tehát, ha egyházkormányzati szinten nem is, de a hívő ill. lelkipásztori életgyakorlatban tovább él. A puritánizmus eszméi, mégha szelídebb formában is, de a 17. sz. végére meghódítják a református egyház közösségeit. Az ortodoxia kora 'lejár, s nem tudja útját állni a coccejanizmusnak és a cartesianizmusnak'.⁵⁵ Az ortodoxia szerepe mégis jelentős mind művelődéstörténeti, mind teológiai szempontból. Szabó Géza írja: „Kálvin teológiája a XVII. század folyamán, az ortodoxia korában válik döntő tekintéllyé a magyar református teológiai gondolkodásban.”⁵⁶ Az ortodoxiából és a puritánizmusból mindaz ami életképesnek és hasznosnak bizonyult, beépült az egyházba. Sőt megfigyelhető a két irányzat egymáshoz való közeledése ill. összeolvadása is, a két irány között közvetítők (pl. Pápai Páriz Imre: *Keskeny út...*) érdemeként.⁵⁷ A 18. századra a pietizmus eleveníti meg a puritán tradíciókat. A gyülekezeti élet szerves részét képezi a közös igeolvasás, imádkozás és éneklés, s nem utolsósorban a protestáns népi kegyesség termékeinek olvasása.⁵⁸ A kanonika vizitációs jegyzőkönyvben említett könyvek számbavétele, de Felsőbányai István verses olvasónaplója is megerősíti, hogy a korszak református szellemi arculatára (úgy kifelé, mint befelé) a tolerancia jellemző. A puritánus szerzők művei mellett jól megférnek az ortodoxia (pl. Geleji Katona, Milotai) termékei. Sőt a katolikus teológia produktumai is.

Ám azt is leszögezhetjük, hogy időszakunkban a távoli Erdély (Kolozsvár—Várad), valamint Debrecen református könyvkultúrája volt Dunántúl reformátusságának szellemi táplálója, identitásának megőrzője. A debreceni nyomda 18. századi könyvjegyzékeit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy 17. századi könyvek egész sorát adják ki újra, változatlan impresszummal, így védekezve az ugrásra kész, klerikális cenzúra ellen.⁵⁹ Szigeti Jenő kimutatta, hogy a paraszti ecclesiolák kialakulására is a puritán-pietista kegyesség gyakorolta a legnagyobb hatást, egészen a 19. század végéig. De az ún. szabadegyházak gyökerei is ide nyúlnak vissza. A baptisták a 19. században újra kiadják több puritán-pietista szerző művét (Milton: *Elveszett paradicsom*, Bunyan: *A zarándok útja*, Pápai Páriz Imre: *Keskeny út...* stb.).⁶⁰

SZABÓ GYÖRGY

Bessenyei György Der Amerikaner-ének utóélete. Bessenyei első műveinek egyike, amely négy évvel később könyv alakban is megjelent, az 1770-ben írt *Der Amerikaner* volt.¹ A könyvecske névtelenül jelent meg, ezért sokáig — Kazinczy Ferenc fordítása és nyilatkozata alapján — az irodalomtudománynak csak közvetett tudomása volt róla.² Ezek alapján még az sem volt bizonyos, hogy Bessenyei munkája megjelent-e egyáltalán nyomtatásban. Szinnyi József például kéziratossá műnek gondolta, mert megjelenéséről nem volt tudomása.³ Csak amikor 1914-ben Weber Arthurnak sikerült e ritkaságszámba menő mű egy példányát megtalálnia a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday-Könyvtárában, vált bizonyossá, hogy Kazinczy fordítása Bessenyeinek egy 1774-ben Bécsben kiadott könyve alapján készült.⁴

A mű 1774-ben jelent meg, de bizonyosnak látszik, hogy az író már néhány évvel korábban elkészült vele. Erre vall mindenekelőtt az Előszó, amelyben Bessenyei Mária Terézia harmincéves uralkodását dicsőíti. („A trónon kinyílik ez arany folyamnak tiszta és soha el nem apadó forrása, a szív, amely kellemes

⁵⁵ SZABÓ Géza i. m. 133—138.

⁵⁶ Uo. 139.

⁵⁷ Uo. 51. SZIGETI Jenő: *A baptista „Keskeny út”*. In: *Uő.: Megemlékezéssel az útról...* Budapest, 1981. 95.

⁵⁸ SZIGETI Jenő: *A XVIII. század első felének magyar protestáns imádságirodalma*. In: *A Magyarországi Ref. Egyház Teológiai doktori Kollégiumának évkönyve* (1983.) Bp. 1984. 263.

⁵⁹ BENDA Kálmán—IRINYI Károly, *I. m.* 49—51, 72—80, 109—112, 322—407.

⁶⁰ SZIGETI Jenő: *Megemlékezéssel az útról...* 91—105, 119—120.

¹ *Der Amerikaner*. Wien, 1774, Leopold Kaliwoda, 48 p.

² KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. Kiad. ABAFI Lajos. Bp. [é. n.] 32—33.

³ SZINNYEI József: *Magyar írók I.* Bp. 1891. 1001. h.

⁴ KAZINCZY Ferenc: *Az amerikai Podocz és Kazimir keresztény vallásra való megtérése*. Kiad. és bev. WEBER Arthur. Bp. 1914.

partjait, a világot és számtalan növényét még soha nem árasztotta el annyi dicsőséggel, fénnel, méltósággal, hatalommal és jótétéménnyel, mint az elmúlt 30 évben.”). E szerint tehát 1770-re tehetjük a munka megírásának idejét.

De más is valószínűsíti e feltevést. Szakirodalmunkban általános az a nézet, amely szerint Bessenyei bizonyára a német nyelv gyakorlása céljából írta e művet németül. A szöveg még tele van elemi nyelvtani hibákkal, mondatfűzése is nehézkes, kezdetleges. Pedig az író Bécsbe érkezésétől kezdve nagy súlyt helyezett a német nyelv tanulására, és későbbi munkái bizonyossága szerint, nem is eredménytelenül. Maga írja a nyelvtanulásról egy valószínűleg 1775-ben kelt francia nyelvű levelében, amelyet a *Die Geschäfte der Einsamkeit*-ben közzé is tett:

„P. S. Bocsássa meg gyengeségemet ebben a csodálatos nyelvben. Minthogy Ön francia, mindig azt kívánja, hogy franciául írjak Önnek, és nem veszi figyelembe, hogy 23 éves koromban még egy szót sem tudtam az Önök nyelvén és 19 éves koromban németül sem tudtam; kénytelen voltam majdnem egész időmet arra használni, hogy egy kissé megismerkedjem ezzel a nyelvvel; ez uralkodóm nyelve.”

Vagyis Bessenyei Bécsbe kerülésekor még nem tudott németül, és nagy lendülettel kezdett bele a tanulásába. 23 éves korára már annyira tudott, hogy hozzáfogott a francia nyelv tanulásához is. Mindez szintén valószínűsíti, hogy az író a könyv megjelenése előtt néhány évvel, valószínűleg 1770-ben készült el e művével.

Jóllehet a német nyelv gyakorlása lehetett az író gyakorlati célja e munkájával, mégis mind az előszóból, mind pedig magából a műből egyéb indítékok is kiviláglanak. A fiatal Bessenyei e nyelv- és tollgyakorlatot szolgáló írása már ézékeltet valamit a későbbi folytatásból. Kiindulás, melynek gondolatai később mélyülni, változni, radikalizálódni fognak, de amelyek között több olyan jellegzetesség is felfedezhető már, ami jellemző lesz Bessenyei későbbi publicisztikai írásaira is

Az Előszó Bécs és Mária Terézia három évtizedes uralkodásának a dicsőítése ugyan, de az is kiderül belőle, hogy erre nyilvánvalóan éppen a hatvanas években bekövetkezett kedvező változások: mindenekelőtt a felvilágosodás szellemének elterjedése adott alkalmat. Az író személyes háláérzete is ennek a Bécsnek és nem kizárólag az őt ért uralkodói kegynek szól. A fiatal Bessenyei e korai írásában már aláhúzza azokat a törekvéseket, amelyekért — miként a magyar felvilágosodás előharcosa — egész életében küzdött: a közjóért, az ésszerű törvényekért és a tudományért folyó buzgalkodást. A hatvanas évek második felének bécsi légkörében, amikor Van Swieten és Sonnenfels tevékenysége nyomán a felvilágosodásnak legalábbis egy mérsékeltabb irányzata már uralkodóvá vált, joggal és a hízkelkedés vádja nélkül írhatta Bessenyei:

„Egyre nagyobb buzgalommal dolgoznak a lelkek a közjó érdekében; a gondolkodó szellemek egyre mélyebben és egyre nagyobb mértékben alakítják ki vallásból és emberieségből az erkölcsök ésszerű törvényeit; az elmúlt évszázadok sötét előítéletei semmivé válnak, nagyság, fény, pompa, dicsőség ékesíti a várost, amely magára vonja a világ pillantásait és aranykorában ragyog a szemünk előtt; tudomány ifjú erejük teljében állnak itt...”

Igaz, hogy annak az elismerésnek, amit a bécsi főnemességről ír, már sokkal kevésbé volt meg a reális alapja — de ekkor mégis őszintén gondolta. „Ilyeneknek láttam őket Bécsben és így ébredt bennem örök tiszteltet irántuk.” Ez a „tiszteltet” idővel erősen módosult, és nem igaz, hogy e nemesi felfogáshoz haláláig ragaszkodott volna. Ami mindvégig jellemezte Bessenyei nemesi felfogását, az annak a szerepnek az ismételt hangsúlyozása volt, amelyet a köznemességnek az uralkodó hatalom korlátozása érdekében be kell hogy töltsön. De már itt felbukkant annak a későbbi éles kritikának a magva is, amely a következő műveiben jelent meg. E kritika itt még nem Lockera, Rousseau-ra és Helvetiusra, hanem a keresztényi szeretetre hivatkozott:

„Ahhoz, hogy szeressenek, előbb nekünk kell szeretni: ezért aztán örökre barbár marad az, aki megveti vagy üldözi azokat, akiket a vak sors neki alárendelt. A nagylelkűek szidalmazni, az igazak és ártatlanok, akiket megsértett, átkozni fogják, s a világban nem ember, hanem szörnyeteg lesz a neve.”

Az ösztönös keresztény humanizmusa mellett bizonyára hatással voltak rá azok a reformeszmék is, amelyek – miként pl. Muratori törekvései – a keresztény vallások megújításán fáradoztak, és ekkor Bécsben is visszhangra találtak. Nem annyira gyermeki alázat, mint a kezdő író szerénységgel átitatott öntudata: a véleménynyilvánítás jogával való élés öröme mondatja Bessenyeivel: „... Tudom, hogy ez a nagy világ nagy és magasztos hangot követel, Isten azonban a gyermekeknek is megengedte, hogy szóljanak.” Reméli, hogy legalább olyan a hangja mint a gyermekeké a tudományban, amiben a továbbfejlődés: a férfivá érés igénye is benne foglaltatik.

Ami magát az *Amerikaner* című elbeszélés témáját illeti, szintén jellemző Bessenyeire. A korai felvilágosodásnak – és a hatvanas évektől lényegében ez az irányzat jutott Bécsben hatalomra – lényeges és alapvető problémája volt a vallási türelmességnek, a toleranciának a kérdése. A protestáns családból származó Bessenyeinek számos emléke volt a hazai vallási türelmetlenségről és az erőszakos térítésekről. Az elbeszélés hőseit, Podoczot és fiát, Kazimirt Ázsiában börtönnel, verésekkel, erőszakkal akarják téríteni. És amikor Kazimir tömlőcéből kiszabadult, elragadtatással öleli át a fényt... E fény a század szimboluma, amely 1770-re elérkezett a Habsburg birodalom fővárosába is. Bizonyára úgy érezte a 23 esztendő író, hogy nem csak az elbeszélés Kazimirja szabadult meg az éjszaka sötétségétől, hanem Bécs valamint az egész birodalom – és benne talán az író hazája is.

Bessenyei elbeszélésének a mintája már Beöthy Zsolt szerint Voltaire lehetett. Ő *A hihető Mahomet* visszhangjának gondolta. Beöthy szerint Voltaire regényhőse, Ingénu is az író szeme előtt lebegett, mert ő is amerikai volt „aki Európába kerülve, a természetes érzés és gondolkodás felsőbbbségét példázza a kultúra mesterkéeltségével és erőszakosságával szemben.”⁵ Marton József Montesquieu-hatást érzett inkább az elbeszélésen, hiszen az író már ekkor sokat foglalkozott a francia szerző műveivel is. Ha nem is közvetlenül a *Perzsa Levelek* hatására gondolt, de Marton szerint a francia mesés utazások szolgálhattak Bessenyei számára mintául.⁶ Kont Ignác, Beöthyhez hasonlóan, úgy vélte, hogy Bessenyei mintája Voltaire művei lehettek. Podocz szerinte *A hihető Mahomet*-ből merítette a törökök prófétája elleni támadásainak ötletét. Kont szintén kapcsolatba hozza Bessenyei elbeszélését az Ingénu-vel is; kiemelve, hogy az *Amerikaner* főhősei (miként az Ingénué is) kanadaiak.⁷ Rácz Lajos még arra is rámutatott, hogy a *Der Amerikaner*-ben kétségtávol Rousseau-ra valló kifejezések is találhatók és így a mű a magyarországi Rousseau-irodalom legrégebbi termékei közé is sorozható. Például ilyen Rousseau-i kifejezésekre gondolt: „Unschuldige Natur”, „In Amerika fand sich eine einsame Insel, wo die Einwohner ohne ausgekünstelte Wissenschaften, nur nach den Instincten der Natur gelebt haben.”⁸ Vértés O. András cáfolta a Beöthy és Kont, valamint a Marton által képviselt véleményeket: szerinte sem Mahomet, sem az Ingénu sem Montesquieu nem hatottak lényegesen Bessenyei elbeszélésére: a törökök vakbuzgósága általánosan ismert téma volt; a Montesquieu-vel való kapcsolat legfeljebb csak műfaji hatásra korlátozható. Vértés szerint Bessenyei igazi mintája Voltaire *Alzire ou les Américains* című műve volt: már az elbeszélés címe is emlékeztet Voltaire e munkájára. Hasonlóság van a főhősök neve (az *Alzire*-ban: Potoze, Bessenyeinél: Podocz) valamint vallása és származása között. Podocz és Kazimir éppúgy napimádó mint Zamore és környezete. Hazájuk Vértés szerint szintén azonos lehet Zamore szülőföldjével: Peru vidékével. De cselekménybeli hasonlatosságokra is utal. Ilyen az ősi valláshoz való ragaszkodás és a lázadás gondolata. (De érdekes módon, míg Voltaire-nél e lázadás nem következik be, Bessenyei elbeszélésében valóban föllázadnak az amerikaiak.) Végül: Podocz és Kazimir egyaránt a keresztény szeretetnek köszönhetik

⁵ BEÖTHY Zsolt: *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*. I. Bp. 1886. 302.

⁶ MARTON József: *Magyar Voltaire, magyar enciklopedisták*. Nagyszombat, 1900. 140.

⁷ KONT I.: *Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie*. Bp. 1902. 98.

⁸ RÁ CZ Lajos: *A magyar Rousseau-irodalom legrégebbi terméke*. EPhK 1928. 169–175.

szabadságukat. Mindezek ellenére Vértés O. András sem tekinti az *Amerikaner*-t egyszerűen az Alzire kivonatanak: de szerinte Bessenyei elbeszélésének számos mozzanata az Alzire-ra vezethető vissza.⁹

Gálos Rezső szerint mindez az elbeszélés keretére vonatkozó megállapítás; Bessenyei e keretet saját mondanivalójával töltötte ki. Igazi jelentőségét abban a párhuzamban látja, amely a hivatását megtaláló író és Kazimir között kimutatható; a faluról jött Bessenyei is elkáprázva fürdik Bécs felvilágosultságában, akárcsak a gyermek Kazimir, aki tömlőcéből szabadulva, elragadtatással öleli meg a világosságot.¹⁰

A magyar irodalomtörténet 1965-ben megjelent kézikönyvében Szauder József Bessenyei e munkáját útkeresésének, „írói tapogatódzásának” minősítette, de azt is hangsúlyozta, hogy általa a szerző már a felvilágosodás eszméi, főként a tolerancia iránti érdeklődéséről tett bizonyosságot. „Fennmaradt — írja Szauder Bessenyeiről szóló fejezetben — az 1770-ben készült s 1774-ben megjelent *Der Amerikaner*, melynek gyatra németisége azonban elárulja, hogy ez csak írói tapogatódzás. De már a felvilágosodás eszméi, főleg toleranciája iránti bensőséges érdeklődése vezeti tollát, amikor az erőszakosan térítő mohamedánok közé került Podocz és Kazimir, a két napimádó. „a jó vadember” históriáját meséli el. A voltaire-i elbeszélést majd a tizenhét éves Kazinczy fordítja le magyarra, először írva le magának Bessenyei szövegéből a *világosság* szót.”¹¹

Bessenyei művét, amely megírását követően, néhány évvel később, 1774-ben névtelenül jelent meg, jórészt a még ifjabb Kazinczy fordítása őrizte meg az utókor számára. Nem csak a mű magyar változatát köszönhetjük Kazinczynak, hanem azt is, hogy a mindössze egy ismert példányban fennmaradt eredeti művet Kazinczy fordítása és feljegyzései alapján sikerült felfedezni.

A *Pályám emlékezetéből* tudjuk: a 17 esztendő Kazinczyt édesanyja, hogy fiában az irodalmi érdeklődést minél inkább kifejllessze, ismételten fordítói feladat elvégzésére bízta.

„Házunk barátjai ostromolák anyámat, — írja Kazinczy — dolgoztasson ismét, ami ezt (ti. az első mű kellemetlenségeit) felejtse, s mindinkább látám magam is, hogy azzal magamnak, s az atyám kedves árnyékának ezzel tartozom. Egy társamnál megpillantám a Bessenyei György *Americanusait* német nyelven, s lefordítám azt. Bemutatám anyámnak, s ez megengedé, hogy dolgozásomat tekintsem meg a superintendens Szilágyi fiának, ki Gyürky által neki bemutatott rajzolataimért szerete, és akinél bizhatok, hogy annak fia, ki tavaly a geographia kiosztásakor az auctori koszorú keresésére tüzelt vala, nem fog úgy elrettenteni, mint a Gellert értekezéséért veje. Nem csala meg reményem. Prof. Szilágyi Márton kegyesen fogad el kérésemet, fordításomat megtekintette, megigazította, sőt vékony levén, amit adni akarok, tüzelt, irassak magasztaló verseket, mint az akademikusok szokták, midőn vékony értekezéseiket akarják megvastagítani. Megjelene a fordítás 1776-ban s ez is Kassán, e cím alatt: „Az amerikai Podoc és Kazimir keresztény vallásra való megtérése.”¹²

Vagyis Kazinczy a sárospataki kollégium tanulója, miután „társánál” — talán Szathmáry Mózes könyvtárodnál — megpillantotta Bessenyei német nyelvű munkáját, ezt választotta fordításra. (Az író bizonyára megküldte a kollégium számára az *Amerikaner* egy példányát, mint ahogy Ráday Gedeonnak is juttatott belőle egy tiszteletpéldányt.) A fordítást Szilágyi Márton sárospataki tanár átnézte, megigazította, és 1776-ban Kassán meg is jelent a könyv.¹³

A könyv, édesanyjához írt ajánló levéllel kezdődik, majd Kazinczy Elől-járó beszéde olvasható. Ebben a lefordított mű eredetijéről, illetve annak szerzőjéről a következőket közli olvasóinak:

⁹ VÉRTES O. András: *Bessenyei „Amerikaner”-jének mintája*. EPhK 1935. 401—403.

¹⁰ GÁLOS Rezső: *Bessenyei*. Bp. 1951. 48—49.

¹¹ *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Szerk. PÁNDI Pál, SÓTER István. Bp. 1965. 25.

¹² KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. Id. kiad. 32—33.

¹³ *Az amerikai Podocz és Kazimir keresztény vallásra való meg-térése*. Németből magyarra fordítottat kazinczi KAZINCZY Ferenc által. Kassa, 1776. Landerer.

„Ez a' Könyvecske Bécsben született még pedig egy fő Magyar Cavallier szüleménye, ki nevét, nem tudom mi okból, munkájának olvasói elől el-akarta titkolni. De ha nevét munkácskájának levelei ki nem jelentették-is, azt mindazonáltal a' mint avagy csak ebből-is meg-tetszik, nyilván valová tették, hogy nem a' nevem 's hiren-való kapdosás, hanem a' közjóra, és kivált az Isten dicsőségére célozó buzgóság vót itt egyedül a' vég.”

Kazinczy tehát tudta, ki volt az elbeszélés szerzője, de a bevezetőben csak egy bécsi „fő Magyar Cavallier”-nek nevezte. Nem tudta miért titkolta a nevét, de ő sem fedte fel a szerző kilétét.

Az Előljáró-beszédet azok a magasztaló versek követik, amelyeket Szilágyi Márton tanácsára iktatott be — az „academikusok példájára a vékonyka mű megvastagítása” céljából. E hat szerző tollából származó verset követi maga a fordítás.

Kazinczy, a kis kötet megjelenése után, rokonainak és ismerőseinek küldött egy-egy példányt. De megküldte művét Bessenyei Györgynek is, akit 1776. december 10-én, a fordításhoz mellélt levelével is felkeresett. Bessenyei meleg hangú válaszában köszönte meg Kazinczynak küldeményét. A fordítás és annak magyarsága megnyerte tetszését; ígéri, hogy kérésének megfelelően, a jövőben közölni fogja vele munkáit. A levél szövege így hangzik:

Bizodalmas drága Nagy Jó Uram!

Sáros Patakról 10^a Decembr. 1776 hozzám felküldeni méltóztatott Levelét épen ma 11^a Febr. vészem. Fájjalom, hogy annak minden sorjában hozzám megmutatott valóságos emberi szívének nemes indulataira, bár ártatlanul is, ily későn felelhetek. Az olyan különös kedvezésre méltó tulajdonságok, melyeket az Urnak inkább Isteni Gondviselés 's természet adtak, mint kevés esztendeiben még elkövetett szorgalmatossága által azokat meg-szerezhetne volna, nem tsak engemet, kit az emberiség mindenkoron megilletődésre hoz, de a vad természetű embereket is, magokhoz vonzó szeretetre kényszerítik. Tehát az olyan Ifjak mint az Ur, nemes munkáiknak elő mozdítására Isten és természet által szabadokká tétetvén, szabadságot azokra egy oly gyenge halandó társaktól, mint én vagyok, önnön elsőségek vagy Praerogatívájoknak sérelme nélkül nem kérhetnek. Valamint az Ur munkáinak fordításában el-követett, igen-igen helyben hagyom, és attól sem tartok, hogy magyarsága kellemetes ne lenne, mit előttem hozzám küldött Levele bizonyít. Hiv tiszteletét, mellyel, mint írja, munkámhoz viseltetik, egész indulattal köszönöm, és kesergem aztat, hogy ily nemes tiszteletnek azokban oly érdemtelen és tsekély tárgya találtatott; még is azon személyéhez való szeretetre kér az Ur, hogy véle minden munkáimat közölni ne terheltessem; mely eránta való kötelességemet minden magát arra elő adandó alkalmatosságban annyiaval serényebb indulattal fogok elkövetni, hogy erre az Urat, mint annak okát, valósággal érdemesnek lenni itélem, kinek Levelében minden sorját a' betsület, tisztesség, s felső dolgokra való nemesi vágyódások rajzolták. Ilyen meg esmertető jelei szoktak az igaz emberiségnek lenni, mellyek a' gyenge ifjúságot is erkölcsi tulajdonságaikra való nézve közöttünk tanácsos és kellemetes öregséggé tészik. Ne szünnyön meg az Ur szívének hajlandóságai után menni, és az emberi viselt dolgoknak ahoz a ditsősségéhez közelíteni, melyre szemeit tsak nem böltsőiből láttatik vetni. Erre törekedjen, bátor szívvel meg kívánván minden viszontagságokat haladni, valamellyek magokat Nemes igyekezetének ellene szeghetik, hogy magát az ily férjfiúi hartz által is azon tiszteletre s szeretetre mindenkor érdemesebbé tehesse, mellyel maradok

Béts 11^a Febr. 1777.

az Urnak

Igaz köteles szolgálja

Bessenyei György

P. S. A számomra fel ajánlott Exemplárokból, bővebb szívességet az Urnak köszönnvén, tsak egyet kérek ki magamnak.

Szilágyi Márton Tiszteletes Professor Uramat, több T. előljáróival együtt az Urnak igaz hozzájuk hajlandó szívességgel köszöntöm.¹⁴

¹⁴ Kazinczy *Levelezése* I. 6—9.

Kazinczy még ugyanebben az évben mikor nagybátyjával Bécsben járt, felkereste Bessenyeit, de nem találta otthon; így csak egy levelet írt számára, melyet az íróasztalán hagyott.

A magyar felvilágosodás két nagy írójának kapcsolata tehát Bessenyei *Der Amerikaner* című művével, illetve annak fordításával vette kezdetét. Maga az eredeti mű azonban — mint utaltunk már rá — sokáig ismeretlen volt irodalomtörténetírásunk és bibliográfiánk számára.

KÓKAY GYÖRGY

Pápai István levelei Aranka Györgyhöz. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság széles körű visszhangot váltott ki Erdélyben és szinte folyamatosan jelentkeznek munkatársnak vagy támogatónak azok, akiket a társaság főtítoknoka, Aranka György hívó levelével felkeresett. 1794 tragikus őszén válaszol Pápai István, szebeni református pap is, akinek életrajzi adatait sem ismerjük, csak azt tudjuk róla, hogy írástudó volt, más nyelvekben is jártas és néhány kisebb fordítása (főleg pedagógiai célzatú vagy moralizáló írások) már eljutottak a megjelenésig, ez időben pedig éppen egy franciából készülő fordítással foglalatoskodik (Popénak az az Emberről szóló levelei — végülis 1796-ban hagyják el a nagyszebeni sajtót.) Fordításaival, költeményeivel is a társaságot akarta segíteni munkájában. Világi hírnévre nem törekedett (írásainak egy része névtelenül jelent meg). — Tudós volt-e, vagy szépíró, vagy csupán írástudó — erre ma még nem lehet teljes és pontos választ adni, hiszen Arankával és a társasággal folytatott gazdag levelezéséből mindössze az itt közölt 4 levél ismeretes, noha a társaság jegyzőkönyvének tanulságai szerint¹ még évekig, Aranka lemondása után is — a társasággal élénk levelezésben állt. Művei mellett a helyszínen, Nagyszebenben részt vesz a társaság első kollektív művének² a kiadásában, segít Hochmeister nyomdásznak a korrektúrák elkészítésében. Talán ha egyszer teljes lesz a társaság levelezése — bizonyára jobban kirajzolódik majd Pápai István református pap írástudói munkássága. A társaság nyomásra előkészített, megszerkesztett második kötetében³ név nélkül tőle is szerepelt írás („Néhai Apafi György almakeréki koporsókönek leírása”) de erről már a szélesebb közönség nem vehetett tudomást, mert az engedély hiánya miatt a kötet kiadatlan maradt.

1. Pápai István levele Aranka Györgyhöz⁴

Méltóságos Ur!

Régen kellett volna felelnem *M[é]lt[o]s[s]á[g]o* Urnak azon levelére, melybe tsekély tehetségemnek felettébb nagy Betsületet ád, midőm egy oly Társaságba hiva, melybe igasság szerint csak azok mehetnek, kiknek tudomány beli tehetségek tündöklnek: de akadályoztatott engemet elsőben a Méltóságos Urnak othon nem léte, azután az a szándék, mely szerint több Dolgokat kívántam közleni a Méltóságos Urnal, különösen pedig egy kis Munkátskával akartam kedveskedni a Nemes Társaságnak.

Rég ohajtottam én ezt az időt, melybe a Hazai Nyelv s azon Tudományok virágozzanak: örvendek már most látván hogy ezen oly Hazafiak munkálódnak, kiknek igyekezetektől minden jot várhatunk. Ezer örömmel közibe állanék én azoknak, ha biztathatnám magamat, hogy leg kissebb Hasznótis tehetek a köz Jóra. Tanultabb s tapasztaltabb Emberek kívátnak azon munkára. Én pedig tehetségeimnek gyengeségét magam esmérem, meg vallani nemis szégyellem: kívánnám ha azok meg felelhetnének azon

¹ JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Akadémiai Kiadó, Bukarest, 1955. 210, 218, 262, 269, 290, 348, 351.

² *A Magyar Nyelvmívelő Társaság első darabja*, Nagyszeben, 1796.

³ *A Nyelvmívelő Társaság munkái II. darabjának cikkelei*. (tartalomjegyzékét lásd JANCsó i. m. 245—346. l.)

⁴ Mind a négy itt közölt levél másolatban az OSZK levelestárában található.

buzgó igyekezetnek, mellyel én is kívánok törekedni a köz Jónak elő mozdíttására. Ugyantsak ily magam meg eszmérése mellett is fel ajánlom magamat *N[e]m[e]s* Társaság hasznára; s a Méltóságos Urnak ezen tiszteletét, mellyel engem abba hiva, háládatos szívvvel vészem.

Egy kitsiny fordított Munkátskám vagyon most Sajto alatt ily tizim alatt: a Természetről való beszélgetések a Gyermekek számára; ugy gondolom kevés idő alatt el végeződik: ezen nyomtatványok közül vagy 80at szentelek a Társaság hasznára; akár ajándékba adja azokat a Társaság, akár pénzé tégye, hatalméba fog állani. Tsak tudósíttassam hova küldjem a nyomtatványokat.

Az Ország Gyűlése alkalmatosságával magamis szándékozom Kolosváron meg jelenni, akkor leszen szerentsém a Méltóságos Urral egyéb Dolgok irántis beszélleni. Addig magamat grátiájába ajánlván, különös tisztelettel vagyok a

Méltóságos Urnak

alázatos szolgálja
Pápai István

Szeben lodik 8bris [október] 1794.

2. Pápai István levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur! Különös Jo Uram!

Nagy későre meg kapám Mühlsteptent,⁵ és ki fizetém a mint tulajdon recepisséje bizonyíttya. A Ládát, melybe vagyon a Papiros magam meg néztem, jól láttatik állani, nints is fel bontva. Az égettek fel segítettése mondjával való jegyzéseimet kevés idő mulva el fogom küldeni. Már talán ki jó egyszer az a kis Munkámis a Sajto alól, melyből a Társaságnak szentelek egy sereg Exemplart, most szedik az utolso Arkust. Magamat a Méltóságos Ur szives indulatjába ajánlván, maradtam a Méltóságos Urnak

igen tisztelő szolgálja
Pápai István

Szeben 19dik Mart. 1795.

3. Pápai István levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur! Különös Jo Uram!

Hochmeister Ur a nyomtatást fogadása szerint el kezdette, közelebb a H. Betüt corrigáltam: a Correctiot bajossá teszi nékem rész szerint a kéz írásának egyenetlensége; rész szerint a Betü-szedőnek a Magyar Nyelvben való járatlansága; mindenek felett pedig Szemeimnek fájdalma. Tsak ugyan igyekezem azt a leg jobb módon véghöz vinni.

⁵ Feltehetően utalás egy Pápai által megrendelt és Arankától elküldött mű címére

A papirossat még el nem hozattam azért, hogy Házaimat kívántam elsőben ki fejéritetni, akkor akadály lett volna: ma vagy holnap el hozatom.

Magamat ajánlván a M[éltóságos] Urnak tapasztalt gratziájába, örökös tisztelettel maradtam a Méltóságos Urnak

alázatos szolgája
Pápai István

Szebenbe 22dik Aug 1796.

Címzés: Szebenből
Méltóságos Zágoni Aranka György Urnak
a F[elséges] Királyi Törvényes Tábla rend
szerint való érdemes Birájának, különös
jó Uramnak tisztelettel
M[áros] Vásárhelyre

4. Pápai István levele Aranka Györgyhez

Méltóságos Ur! Különös Jó Uram!

A minap hozzám küldött kedves Levelére mentől későbbre válaszokok: annál többet írok.

A német Mercuriust 4 aranyon adták el a G. Rall Kotyavetyéjén: azt mondják sok hujja volt. A 49 Darab Weltgeschichtet meg vettem 11 Rf [Rhénusforint] 20 xf. [krajcár]. Ha jó modját találom elis küldöm. Vagy ha a M[éltóságos] Ur arra modot mutat, még jobb leszen. A Papirossat Issekutzol⁶ magamho' hozattam. A hozásáért fizettem 24 xf. [krajcárt].

A Társaság Munkája ezen a Héten egészszen el készül, az Igék Tábláját éppen ma corrigáltam. Sajnálom, hogy szemeim fájdalma 's egy darabig való keringésem miattmagam nem corrigálhattam az egész Munkát, hogy idején koránt olvashattam volna meg egészszen. De ezutánis szabad lészené nékem iránta némely apróság reflexiókat tenni? Ha igen, egyenesen a M[éltóságos] Urhoz küldöm azokat.

A N[emes] Társaság Munkájának második darabjára, ha nintsen még elegendő Munka: nállam készen vagyon az Almaherebi⁷ Monumentum le írása egész környüállásoson; nem külömben a 6dik Károlytól giült Ut közipén való Inscriptio; más apróság versekkel edjütt. Ezeket mentől hamarébb el küldöm a M[éltóságos] Urnak.

Munkában vagyon egyszersmind Szeben Várossának Descriptioja; gondolom a Tordáét meg kapom valahogy jó kéztől. Egyebeketis gyűjtögetek a mennyiben érkezem.

Magamat pedig a M[éltóságos] Ur gratziájába ajánlván örökös tisztelettel maradtam a

igaz szolgája
Pápai István

Méltóságos Urnak
Szebenbe 20dik 8bris (október) 1796.

ENYEDI SÁNDOR

⁶ ISSEKUTZ (Issikutz) nagyszebeni patikárius

⁷ Valószínűleg téves előírás, félreolvasás. Helyesen: almakereki. E című dolgozata szerepelt volna a társaság tervezett második kötetében.

S. Kende bécsi antikvárius levelei és a Magyar Könyvszemlének szánt kiadatlan cikke 1893—95-ből. S Kende bécsi antikvárius a Zrínyi-könyvtár német nyelvű katalógusának tudományos leírásával írta be nevét a magyar művelődéstörténetbe.¹ Ennél bizony kevéssel tudunk többet róla, még az sem tisztázott, mi volt a pontos keresztnéve. Erdélyi Pál *Bibliotheca Zrinyiana* — ismertetésében az S. feloldása: Zsigmond (Sigmund)² Kelecsényi Ákosnál — „amerikai forrás szerint” — Samuel.³ Kende magyar kapcsolatait csak legújabbban kezdte vizsgálni a kutatás,⁴ ebből ágazott el a mi feladatunk is: ráirányítani a figyelmet Kendének az OSZK Kézirattárában őrzött leveleire és a *Magyar Könyvszemlének* szánt kiadatlan cikkeire.

A Kende-levelek⁵ címzettje a *Magyar Könyvszemlének* az 1892—1901 közötti években működő szerkesztője, Schönherr Gyula, valamint báró Odescalchi Artúr. Odescalchinak 1892. decemberében német nyelvű levélben ajánlja fel megvételre az ún. Benyovszky-iratokat (Benyovskysche Papiere), amelyeket ő már előzőleg 29 füzetre osztott. Kende felkínálja, hogy eljuttatja a szóban forgó iratokat Odescalchinak, majd konkrét ajánlatot tesz, miszerint a több mint 1000 darabot magába foglaló gyűjteményt 350 schillingért adná el. A Schönherr Gyulának írt levél és a *Magyar Könyvszemlének* szánt cikk közlése előtt előzményként meg kell ismerkednünk Varjú Elemérnek Kende 1894-ben kiadott 7. számú jegyzékéről⁶ szóló ismertetésével:

„Hungarikumok külföldi Könyvpiacon: Hazai könyvgyűjtőinknek eseményszámba ment Kende S. bécsi könyvkeres. 7. sz. jegyzéke, melyben 94 régi magyar nyomtatvány van felsorolva, közöttük négy unicum (RMK I. 1363, 696, 1147, 1134), melyek Szabó Károly szerint Koncz József marosvásárhelyi tanár úr könyvtárának díszét képezték. Mivel azonban a négy unicum a jegyzék kibocsátásakor már el volt adva (?), kár volt azokat egyáltalán felvenni, annál is inkább, mert a dolognak az a színezete, mintha könyvek soha nem lettek volna Kende birtokában s címeik, valamint címlapjaiknak hasonmása: csak reklámul szolgálnának. A jegyzék érdekesebb számai voltak még: Bisterfeld, *Elementa Logica* (RMK 572) ára 45 frt, a Thuróczi-féle brünni krónika egy csonka példánya, ára 60 frt (mindkettőt időközben a Magyar Nemz. Múzeum könyvtára szerezte meg) s Heltai krónikájának szintén csonka példánya, ára 100 frt.”

V. E.⁷

Erre a bírálatra válaszol — ugyancsak cégjelzéses levélpapíron, mint Odescalchinak, de most magyarul — a Schönherr Gyulához forduló Kende:

Igen tisztelt dr. úr!

Igazán megütközéssel olvastam Varjú Elemér úr vádaskodását, mely már azért is alaptalan, mert nevetséges volna egy ily olcsó s semmitmondó reklámeszközhöz fordulni, a mire jönevű üzletnek semmikép sincs szüksége. Hogy a négy mű címlapja eladásuk után a már nyomtatott jegyzékbe került,

¹ *Bibliotheca Zrinyiana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi*. Wien, Verlag von S. Kende, 1893.

² MKsz 1883. 353—357. Ennek nyomán Kovács Sándor Ivánnál is így: *Zrínyi-tanulmányok*. Bp. 1979. 154—155, 192. Továbbá: *A lírikus Zrínyi* Bp. 1985. 6—9. 343.

³ KELECSÉNYI Ákos: *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Bp. 1988. 292.

⁴ Vö. KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: *A Zrínyi-könyvjegyzetek kutatástörténete és néhány irodalomtörténeti tanulsága* — kísérő tanulmány a Zrínyi-könyvtár monográfiájához (szerk. KLANICZAY TIBOR), sajtó alatt. A Kende-kéziratok feldolgozását Kovács Sándor Iván tanár úr szemináriumán kaptuk feladatul.

⁵ OSZK, Levelestár

⁶ *Der Wiener antiquarische Büchermarkt*. Hrsg. von S. KENDE, 1894. 7. 14 hungarika és 94 régi magyar nyomtatvány C 71.535

⁷ VARJÚ ELEMÉR: *Hungaricumok külföldi könyvpiacon* MKsz 1894. 381.

azt technikai okok kellőleg megmagyarázzák. Még más esetben is hálásan veheti az ily ritkaságok iránt érdeklődő közönség, ha ily unicumok címlapjaival ismertetjük meg, annyival is inkább, mert e munkákat nem közintézet, hanem magánember szerezte meg, akinél azok megtekintése nem oly könnyű, mintha azokat nyilvános intézet őrzi. Igen kérem, szíveskedjék nyilatkozatomat Varjú úrral tudatni, s egszersmind a M. K. következő füzetébe felvenni.

Kiváló tisztelettel:

Kende S.

A levélhez tartozó „nyilatkozatot” voltaképpen szintén levél, de ezt a nyilvánosságnak szánta, ezt szerette volna megjelentetni a *Magyar Könyvszemle* hasábjain:

Tisztelt Szerkesztő úr!

Meglepetéssel olvastam a Magyar Könyvszemle ez évi IV. füzetének 381. oldalán foglalt s a 7. sz. könyvjegyzékben szereplő négy magyar unicumra vonatkozó megjegyzést, mely kétségbe vonja azt, mintha e négy becses mű egyáltalában birtokomban lett volna s „címeik” valamint címlapjaiknak hasonmásai csak reklámul szolgálnának. Eltekintve attól, hogy ily merész és minden alapot nélkülöző állítások egyes-egyedül az illető czikkíró tájékozatlanságára mutatnak, ily légből kapott gyanúsítások egy jó hírű és a magyar irodalmat szolgáló cégre rossz világot vethetnének. Nem azért, mivel ettől tartanék, hanem csak azon czélból, hogy az illető úr állításainak könnyelmű és tájékozatlan voltát bebizonyítsam, tudtára adom neki, hogy e művek igen is voltak a birtokomban és azokat a jegyzék bonyomtatása közben báró Podmaniczky Géza úr szerezte meg.

Azon reményben, hogy e nyilatkozatommal sikerült megnyugtatom V. E. úr tudakosságát és lelkiismeretét, maradtam

a M. K. szerkesztőség

kész szolgálja

Kende S.

A Kende-levelek szövegét betűhív olvasatban adtuk meg, a hiteles kézírás ismerete nélkül azonban nem állapítható meg, hogy melyek a saját kezűek, és melyeket diktálta, mert a német és a magyar kézírás teljesen eltér egymástól.

A *Magyar Könyvszemle*ben hiába keressük az oda szánt Kende — nyilatkozatot (azt sem tudjuk, mit válaszolt a közlés elől kitérő Schönherr Kendének), a meg nem jelent cikk könyvtörténeti tanulságai azonban máig követhetők. Varjú Elemér tehát azon kétségének adott hangot, hogy Kende 7. sz. jegyzékében található az a négy hungarica különlegesség,* melyek Szabó Károly szerint Koncz József marosvásárhelyi tanár könyvtárának díszét képezték, valaha is Kende birtokában lettek volna. Minthogy az említett unikumok a Kende-katalógus bejegyzései által is bizonyítottan, a jegyzék kibocsátásakor már el voltak adva, megalapozottnak tűnhetett Varjú állítása, miszerint a címek és a címlapok közlése csupán ügyes reklámfogás volt Kende részéről. Ám ahogy Kende sem cáfolhatta meg ezt a kijelentést, úgy Varjú sem bizonyíthatta annak igazságát. Az unikumokat kézenfekvő volna az Országos Evangélikus Könyvtár állományába került egykori Podmaniczky—Dégenfeld könyvtár állományában keresnünk, ámde Papp Ivánné szíves felvilágosítása szerint a Podmaniczky-könyvtár katalógusában az erre vonatkozó bejegyzések értelmét homály fedi. Mályusz Elemér ugyanis 1929-ben, a könyvtár Budapestre kerülésének idején a katalógusban említett könyvek és a ténylegesen meglévő állomány összevetésekor számos cím mellé — így az unikumok mellé is — csillagot tett, ami nagy valószínűséggel annyit jelentett, hogy az érintett darabok a könyvtár története során valamikor

* 1. sz. Magyar Aesopus EMK I. 1363. 23. sz. Evangelia et epistolae RMK I. 696. 33. sz. Ilosvai RMK I. 1147. 49. sz. Nyéki Vörös Mátyás RMK I. 1134.

elkallódtak, mindenesetre semmiképpen sem kerültek a Pestre költözött bibliotéka anyagába. Eltűnésük rejtélyének feloldása az lehet, hogy a Podmaniczky-gyűjtemény örököse, Degenfeld Pál eladta őket. Bár vándorlásuk közbeni állomásai az említett okok miatt felderíthetetlenek, annyi az RMNY készülő harmadik kötetének adatai alapján bebizonyosodott, hogy az unikumok ma — az Evangelia et epistolae kivételével az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában lelhetők fel. Ritoók Zsigmondné köszönettel vett tájékoztatásából az derült ki róluk, hogy az Akadémiai Könyvtárba kerülésüket megelőzően egy bizonyos Gergely antikvárius tulajdonában voltak. Az ún. Gergely-könyvtár feldolgozása Ritoók Zsigmondné irányításával jelenleg is folyik.

GLÁSZ MÓNKA—SERFÓZÓ SÁNDOR

FIGYELŐ

Beszámoló a 2. Országos Bibliográfiai Értekezlet előkészítéséről. 1987. október 14-én az MKE Bibliográfiai, valamint Könyv- és Könyvtártörténeti Bizottságának közös szakmai rendezvényén javaslatot tettem a 2. Országos Bibliográfiai Értekezlet megrendezésére. A jelenlévő kollégák egyetértettek velem és megbíztak, hogy a potenciális rendezőknek továbbítsam a javaslatot.

Mint a Bibliográfiai Bizottság elnöke, levelet írtam a Művelődési Minisztérium Könyvtári Osztálya vezetőjének, az MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága elnökének, az OSZK főigazgatójának és az MKE elnökének, illetve személyesen is tolmácsoltam a Bizottság óhaját. Valamennyien kedvezően reagáltak, és támogatásukat ígérték.

A következő év első harmadában, a Könyvtári Osztály hivatalos felkérése alapján megalakulhatott az előkészítő bizottság, amely 1988. június 18-án tartotta első munkamegbeszélését. A bizottság elnöke dr. Kulcsár Péter, az MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának elnöke. Tagjai: dr. Balászné Veredy Katalin az Országgyűlési Könyvtár főigazgatója, Gomba Szabolcsné dr. a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Központi Könyvtárának főigazgatója, Győri Erzsébet osztályvezető, az OSZK KMK igazgatóhelyettese, dr. Kertész Gyula az OSZK Retrospektív Bibliográfiai Osztályának vezetője, Lisztes László az MKE Bibliográfiai Bizottságának elnöke. 1989. január 11-én került sor a második tanácskozásra, s ezen már dr. Ferenczy Endréné az OSZK igazgatója, és adminisztratív titkárként az OSZK munkatársa Hajdú Livia is részt vett. A két időpont között körvonalazódott az országos értekezlet célja, programja, helyszíne, időpontja, az előkészítés és lebonyolítás rendje. Ezekről szeretnék röviden tájékoztatást adni.

Közel három évtizede, 1961. szeptemberében volt Gödöllőn az első bibliográfiai értekezlet. Azóta lezajlott egy nemzedékváltás, és a hatvanas évek elején még fiatal szakemberek a következő években szintén átadják a stafétabotot fiaik kortársainak.

Mintegy 200 tájékoztatási szakembernek a részvételével véleményt kellene mondani az értekezleten néhány alapvető kérdéssről:

Vajon mire jutott az elmúlt évtizedekben a hazai tájékoztatási és bibliográfiai tevékenység elméleti és gyakorlati szempontból? Milyen teljesítmények és kudarcok kísérték bennünket? Hol tartunk ma a tájékoztatás megszervezése terén élenjáró országokhoz viszonyítva? Mit csinálhattunk volna másként, és mit jobban?

Az információáradatban megálljuk-e a helyünket? Megvannak-e azok az eszközeink, amelyek az információkat rendszerbe foglalják, és a potenciális felhasználókhoz továbbítják? Ott vannak-e a megfelelő adatbázisok, ahol a bennük felhalmozott ismereteket, tudományos eredményeket hasznosítják is?

Egységes rendszerként működik-e a hazai információtermelés? Egymásra figyelő szakmai információs rendszerek alakultak-e ki, vagy kapcsolatok nélkül működnek, sok-sok műveletet újra és újra megismételve.

A nemzeti dokumentumtermést leíró és analitikus bibliográfiai rendszerek, a szakbibliográfiák, a helyismereti bibliográfiai rendszer, a különböző dokumentációs termékek tartalmilag és formailag milyen

viszonyban vannak egymással jelenleg? Hogyan látjuk a jövőjüket? Hogyan tehető hatékonyabbá és gazdaságosabbá a tudományos tájékoztatás országosan?

Mit fogadunk el folytatható hagyománynak, mit tekintünk akadálnak a továbbhaladásunk előtt?

Többek között ezekre a kérdésekre kellene megfelnünk 1990. augusztus 21—23-a között Debrecenben, a KLTE Központi Könyvtárának vendégeiként. A három napot elsősorban a vitákra szánánk, az előadások és korreferátumok szövegét minden résztvevő előre megkapná.

Számítunk a Művelődési Minisztérium és az MTA I. Osztályának anyagi támogatására, az OSZK és az MKE szellemi és erkölcsi közreműködésére. Reméljük, hogy fel tudjuk kelteni az érdeklődést a rendezvény iránt, bízunk a tanácskozás szakmai sikerében.

LISZTES LÁSZLÓ

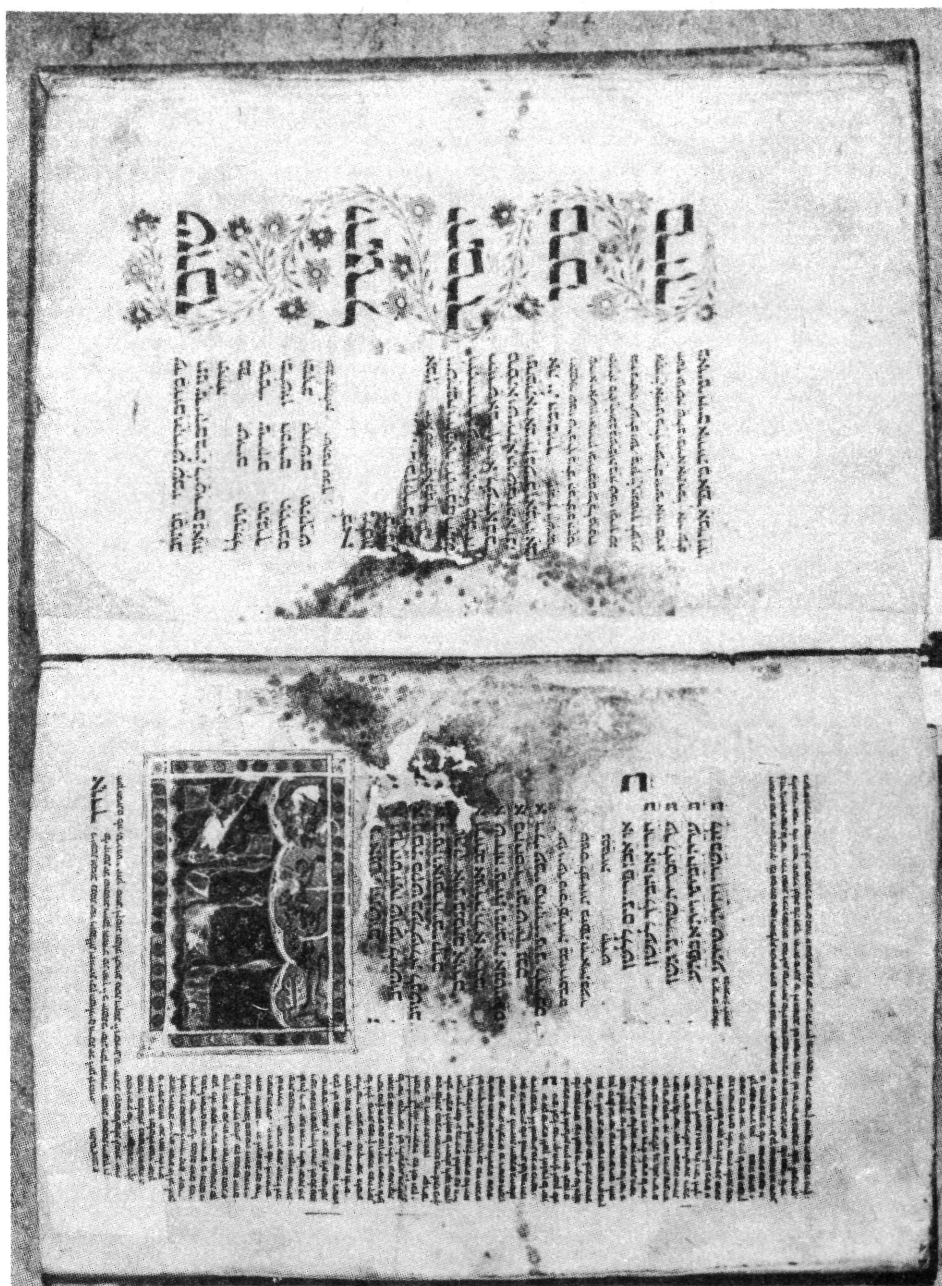
Két XIV. századi héber kódex restaurálása. A Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteményének egyik értékes héber kézírata az A 422 jelzetű illuminált pergamen kódex, amely a Kaufmann hagyatékból származik.

Kaufmann Dávid — a budapesti zsidó papnevelő teológiai iskola tudós tanárának — 1899-ben bekövetkezett halála után édesanyja, fia értékes könyvritkaságokat tartalmazó könyvtárát az MTA könyvtárának ajándékozta. A hagyaték többek között 1066 nyomtatott héber könyvet, 9 ősnymtatványt, és 591 kéziratot tartalmaz. A kéziratok egyik legbecsesebbje a 422-es Kaufmann Haggadah. A „haggadah” szó tanítást jelent, pontosabban a régi rabbik írásmagyarázatait nevezték így. A Haggadah a zsidó húsvét ünnepi olvasmányai közé tartozott. Mint önálló könyv, a VIII. század körül bukkant föl először. A zsidó művészek szívesen illusztrálták. Jónéhány illusztrált Haggadah található a világon nyilvános és magánkönyvtárakban. Eddig három Haggadah hasonmás kiadás jelent meg. Az első egy spanyol Haggadah, ezt Szarajevói Haggadah-nak nevezik, mivel 1894-ben találták meg a Szarajevói Nemzeti Múzeumban, és egy spanyol eredetű zsidó családtól került oda. A második az ún. Darmstadti Haggadah, amely jelenleg a darmstadti könyvtár tulajdona. A harmadik a Kaufmann Haggadah, a hasonmás kiadás 1956-ban jelent meg Budapesten. (A 422.) Nem tudjuk, hogyan került Kaufmann gyűjteményébe.

Az eredetire vonatkozó elképzelések különbözőek, van aki spanyol, van aki délolasz eredetűnek tartja. Scheiber Sándor professzor a spanyol eredet mellett érvel, de felismerni vél rajta olasz és francia hatásokat is; a XIV. század harmadik negyedéből eredezteti.¹ E haggadah illusztrációit három csoportba osztja: 1.) bibliai jelenetek, 2.) történeti jelenetek, 3.) Seder szertartásokat ábrázolók. A bibliai jelenetek sorrendje helytelen, a szokástól eltérően bibliai képek vannak a kézirat elején és végén és ezek balról jobbra haladnak előre. Scheiber professzor szerint ez azzal magyarázható, hogy a kódex átkötésekor az íveket rossz sorrendben állították össze. Ez lehet a magyarázata annak is, hogy az egész oldalt betöltő bibliai témájú festmények a kézirat végére kerültek. Scheiber Sándor azt is megjegyzi, hogy az illusztrációkat készítő művész valószínűleg erős keresztény hatás alatt állott. Ennek néhány jelét felsorolja: pl. sok a képeken a fedetlen fejű alak, a koporsó leplét asszonyok is viszik, az emberek térdelnek ima közben, stb. Kaufmann megállapítása szerint a kézirat illusztrációin észak-olaszországi művészet hatása érezhető, például az építészeti elemekben olasz gótikus formák láthatók, de francia hatást is felfedezni vél, például a képek háttérének gazdag ábrázolásában.

A kézirat erősen sérült állapota miatt került az Országos Széchényi Könyvtár Restauráló laboratóriumába, 1985-ben. Restaurálása 1987-ben fejeződött be. A kódexlevelek mérete: 18,5 × 22 cm, pergamenre írott, 60 lapot tartalmaz (120 oldal). David Heinrich Müller és Julius von Schlosser *Die*

¹ *The Kaufmann Haggadah*. Facsimile edition MS 422 of the Kaufmann collection in the Oriental Library Hungarian Academy of Sciences. Intr. Alexander SCHEIBER. Budapest, 1957. Akad. K. 55 p. 1 mell. 29 p.

Az A 384. kódex egyik levele restaurálás előtt.

Haggadah von Sarajevo című, 1898-ban Bécsben megjelent munkájukban a 187–199 oldalakon ismertetik az A 422-es jelzetű Haggadát. Weiss Miksa e műből veszi adatait,² amikor leírja: a kézirat sérült és leveleit megcsönkítették, körülvágták. A körülvágás tehát még 1898 előtt történhetett, feltehetően a lapszéli sérülések eltüntetése céljából, egy újrakötés alkalmával. Talán akkor kapta a kódex azt az egyszerű pergamen borítót, amely a restaurálás előtt is fedte. A durva körülvágás következményeként a lapszéli díszítések jelentősen megcsönkultak, az alakos ábrázolásoknál sokhelyütt a figura fele is hiányzik a képről. A hiányok mértékét csak találgatni tudjuk, valószínűleg 1,5–2 cm lehet. A levelek alsó sarkai kb. egyharmad részben — feltehetően a használat következtében — erősen sérültek, csönkák. E helyeken a pergamenszélek megbarnultak, elszarusodtak, igen törékenyek. Helyenként ujjnyomoktól zsírfoltok és nedvességfoltok szennyezték a lapokat. Az egész oldalakat betöltő ábrázolások hátlapjait a miniatúra üresen hagyta. Több ilyen lapon foltot hagyott a kódex gerince felől a kasírozásnál befolyt enyv. Az íveket a könyvkötő hat keskeny pergamen szalagra fűzte fel és ezeket a szokásos módon átbújtatva a pergamen borítón, ily módon rögzítette a könyvtestet a papírral bélelt borítóhoz. A szakadozott leveleknek celluluszalagokkal való „javítása” már a legutóbbi évek, esetleg évtizedek folyamán történhetett. Az öntapadós műanyagzalagoknak azon tulajdonsága, hogy a ragasztóanyagban lévő lágyítószer idővel megsárgul, kivándorol és csaknem mindig oldja az alatta lévő tintával írott szöveget, ez esetben szerencsére nem okozott jelentékeny kárt. A celluluszalagok ugyanis ezúttal nem fedtek le írást vagy miniatúrákat, a pergamen azonban e helyeken sötétebb sárga színt kapott.

A kézirathoz szokatlanul vastag pergament választottak, bár akad a levelek között vékonyabb is. A pergamen megkeményedett, kissé hullámos és túlságosan kiszáradt. A 16. levél erősen ráncos, deformált, a pergamen itt eredetileg is hibás lehetett, mégis írtak rá. E lapon nincs miniatúra, sem egyéb díszítés. Sokhelyütt apró lyukak formájában rovarrágás nyomai láthatók.

A kézirat tintája csak néhol kopott vagy sérült, a miniatúrák és lapszéli díszítések festékei azonban igen kopottak, töredezték, repedeztek, vagy leváltak. A restaurálás megkezdése előtt készült tinta- és festékvizsgálat eredményei szerint³ a tinta arab mézgas kötőanyagú, lámpakorom-fekete. Ugyanezzel a tintával, erősebben hígítva — vázolták fel a képeket, rajzolták elő a geometrikus mintákat és keretezték befejezésül a kész, aranyozott betűket. A rajzok elkészítése után szokatlanul vastag — kb. 2 mm enyves krétaalapot raktak fel. A krétát igen kevés — csak mikroszkóp alatt látható — azurittal, okkervörössel és lámpakorom feketével színezték csontszínűre. Erre tojásfehérjével ragasztották rá az aranyfűstöt amelyet felpolíroztak és körülvágtak. Ezután a díszítés alapszínét festették fel, majd a színeket végül az aranyozott betűket feketével keretezték és többnyire ólomfehérből álló pontsorrall díszítették.

A miniatúrák készítésekor az aranyozás alá bóluszt is használtak. A pigmentek és festékek: ólomfehér, minium, malachit, rézöld, okkervörös, lámpakorom-fekete; a bordó, rózsaszín és liláskék az analízis szerint szerves festékek. A pigmentek kötőanyaga arab mézga és tojásfehérje keveréke. A festékek közül a bordó folium és a zöld malachit átvérzett a pergamen tulsó oldalára. Elsősorban az utóbbi erősen töredezett és kopott. A túl vastagon felvitt alapozás következtében az aranyozott betűk kitöredeztek, itt az aranyozás hiányos. Ezeket a hiányokat valamikor pótolni akarván, arany illetve -barnásszínű (bronz?) festékkel festették be e helyeket. A restaurálás során kiderült, hogy a lekopott festékekhez is hozzányúltak, elsősorban a kéket és vöröset próbálták javítani. E helyeken a festékek árnyalata és oldhatósági tulajdonságai különböznek az eredeti festékektől. Pontosabban: míg az alkoholok közül a metanol az egyetlen, amely nem oldja sem a tintát sem az eredeti festékeket, azaz utólag felvitt kék színt és néhol a bordót is kismértékben — az idő függvényében egyre jobban — oldja.

A festékek oldhatósági próbái után a könyvtestet kiemeltük a puha pergamen kötésből, a levelek hibás számozását megszüntetve, újrászámoztuk a fóliókat, ezután szétbontottuk a kéziratot íveire. A poros, piszkos pergamen felületét — a festett felületeket kivéve — kíméletesen radírpörrel, az erősebb, zsíros szennyeződések elektromos radirozógéppel tisztítottuk meg. Ezután a celluluszalagokat acetonnal

² WEISS Miksa: Néhai dr. Kaufmann Dávid tanár könyvtárának héber kéziratai és könyvei. Budapest, 1906. Nyomt. Pozsonyban.

³ Az analízist Szabó Zoltán végezte el, az adatok szakvéleményéből származnak.

Az A 384. kódex ugyanazon levele restaurálás után.

nyomtalanul sikerült eltávolítani. A repedezett aranyozásokat saját kísérleteink alapján készített tojásfehérje emulzióval — nagyító segítségével — akvarell ecsettel, több rétegben bevontuk. Az emulzió összetételében hasonló az aranyetszés készítésénél használatos alapozóhoz. Behatol a repedésekbe és jól rögzíti a leválni készülő részecskéket. Ezután rögzítenünk kellett a labilis festékrétegeket is, és ki kellett simítanunk a hullámos leveleket, hogy csökkenjék a hullámosodás következtében fellépett felületi feszültségkülönbség, amely egyik oka lehet a festékrétegek repedezésének és leválásának. Ugyanakkor szerettük volna a túl kemény, merev, kiszáradt pergamenleveleket valamennyire relaxálni, lágyabbá tenni. Mindezt úgy akartuk elérni, hogy a sérült miniatúrákat és a pergamen hordozót minél kíméletesebb és minél rövidebb ideig tartó kezelésnek vesszük alá. Elsődleges szempontunk az volt: úgy használjunk, hogy közben ne ártsunk. Olyan tervet dolgoztunk ki, amelynek segítségével az említett három célt egyetlen munkafolyamatban valósíthatjuk meg. Mivel a pergamenkéziratot a festékek és tinta rendkívüli vízzel szembeni érzékenysége miatt óvni kellett a nedvességtől, és mivel tudtuk, hogy metanol az egyetlen oldószer, amely — rövid ideig tartó kezeléssel — teljesen veszélytelen, a következő módszert alkalmaztuk: a kéziratot a restauráló műhely klímájában kondicionáltuk néhány héten át, majd a leveleket a következő fürdőbe helyeztük 5—10 perc időtartamra, állandó megfigyelés alatt: Hidroxipropil-cellulózt (Klucel M) 2%-os arányban oldottunk metanolban, a leveleket külön-külön védőpapírra helyeztük és így merítettük be a fürdőbe. Kivétel után a „Bondina” (angol gyártmányú poliészter) lapok közé tett leveleket filek és deszkalapok között kissé lenehezítve szárítottuk, közben gyakran ellenőriztük állapotukat. A „Bondinát” és fileket cserélgetve, a nyomóerőt súlyok segítségével lassan emeltük. A levelek így lassan megszáradva, tökéletesen kisimultak. A hidroxipropil-cellulóz láthatatlan, finom eloszlásban rögzítette a labilis festékréteget. Az eredetileg kemény, merev pergamenlevelek hajlékonyabbá, rugalmasabbá, lágyabb fogásúvá váltak.

Hátra volt még a sérült pergamen restaurálásának feladata. A szakadásokat, a betűk sérült részein aranyverőhártyával (teljesen átlátszó valódi bőr, marhavakbélhártya) fedtük be, rizskeményítő és kevés polivinilacetát ragasztó keverékét használtuk ragasztóként. A lapok sarkainál nagyobb hiányok voltak, ezeket új írópergamenrel egészítettük ki. A kisebb hiányokat, rovarrágásokat pergamenpéppel restauráltuk. A kézirat konzerválása és restaurálása a csonka részek kiegészítésével és teljes, több hétig tartó, szárításával be is fejeződött. Ezután az íveket japánpapírból készült előzékekkel ellátva pergamenszalagokra felfűztük, majd új félkemény pergamenkötést készítettünk. Hogy megakadályozzuk a pergamen túlságos „mozgását”, kötőszalagokkal szorosan összekötöttük a táblákat és a kéziratot védelem céljából kartonokban helyeztük el.

Az A 384-es jelzetű, héber kézirat szintén Kaufmann hagyatékával került a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteményébe, a már említett Weiss féle katalógus szerint a kódex délnémet területen keletkezett, 1320 körül. Német rítus szerinti — azaz a Németországban szokásos rendszert követő —, nagy ünnepekre készült imakönyv, héberül *mahzor*. A mű eredetileg három kötetből állott. A Keleti Gyűjtemény tulajdonában lévő jelen kézirat az első kötet, a másodikat a British Library-ben, a harmadikat az oxfordi Bodleianában őrzik.

Az A 384-es jelzetű kötetet 1987—88-ban restauráltuk az Országos Széchényi Könyvtár Restauráló Laboratóriumában. A kézirat illuminált, pergamen lapjainak száma 251, a lapméret 33 × 22 cm. Feltehetően még Kaufmann Dávid köttette be jelenlegi borítójába. Egyszerű, világosbarna egészborítókötés fedi a könyvtestet. A kötés elég jó állapotban maradt meg. A könyvkötő az íveket gerincnél három helyen befűrészelte, majd kenderzsinegre fűzte fel. A kézirat tintája lámpakorom-fekete, jól konzervált állapotban maradt meg, az illusztrációk, miniatúrák ásványi illetve növényi eredetű színezékei azonban egyes helyeken elmazolódtak, illetőleg átvéreztek a túlsó oldalakra. Az aranyozás néhol repedezett, vagy hiányos, lepergett. A kéziratot valamikor, még újrakötése előtt, a gerinc felől behúzódtott nedvesség érthette, ennek következtében penészgomba és baktériumok (feltehetően sugárgombák) támadták meg a pergament. Az első 25 lap különösen erősen megsérült, fejnél csonka, a levelek középtáján sötétlila elszíneződések, foltok keletkeztek. E helyeken a szövegben is lyukak, hiányok vannak. A sérült részekre — valószínűleg a kézirat újrakötésénél — vastag papír illetve pergamen kéziratföredékeket és bélyegragasztó foltokat ragasztottak. A foltok részben az írást is lefedik. Rajtuk a

Az A 422. kódex egyik dúsan díszített lapja.

Az A 422. kódex egyik restaurált lapja.

ragasztókedvelő kenyérbogár lárváinak rágásnyomai láthatók. A gerincnél az elkorhadt ívközepeket túlságosan vastag papírcsíkokkal erősítették meg, ez a pergamen ráncosodását okozta. Az ívek felfűzése után a gerincet még csontenyvvvel is vastagon bekenték.

A restaurálás megkezdése előtt a könyvtestet kiemeltük a táblából, a gerincről a vastag enyvréteget metilcellulóz oldattal megpuhítottuk, majd eltávolítottuk. A kéziratot ezután íveire bontottuk. Eltávolítottuk a kézirát sérüléseit sok helyen lefedő pergamen- és papírdarabkákat.

A kódex fertőtlenítését para-klór-meta-krezol (Preventol CMK) etilalkoholos oldatával végeztük, úgy, hogy a levelekre egyenként porlasztottuk rá a folyadékot. A fertőtlenítőszer preventív védelmet is nyújt a későbbi újrafertőződésekkal szemben. Csak az erősen hullámos és deformált lapokat (16 levél) kezeltük az A 422 jelzetű kódexnél leírt módon metanol fürdőben.

A portalanítás, radírpórral való óvatos tisztítás után a repedezett valódi arany diszítések a már említett tojásfehérje emulzióval rögzítettük.

A sérült festékrétegekre akvarell ecsettel széntetrakloridban oldott kosmoloid viasz vékony rétegét vittük fel, rögzítés céljából.

Ezután a csontka pergamen levelek kiegészítése következett. Sok levelet a gerinc felől csak a vastag enyvréteg, vagy papírcsíkok tartottak össze. A tisztítás után ezekből az egyes lapokból pergamen csíkokkal és aranyverőhártyával íveket kellett készíteni.

A mikroorganizmusoktól károsodott, meggyengült és hiányos pergameneket új módszerünkkel, az ún. pergamenöntéssel egészítettük ki. Az eljárást néhány éve jó eredménnyel alkalmazzuk a pergamen kéziratok restaurálásánál.⁴ A pergamenpépet pergamen és japánpapírokból készített víz és etilalkohol elegyében duzzasztott rostokból, természetes ragasztóanyagok és fertőtlenítőszer hozzáadásával készítjük. A pergamenöntés művelete vákuumasztalon történik, röviden így: a vákuumasztal perforált plexi üvegből készült lapjára poliamid szitát, erre egy finomabb selyemszitát helyezünk és ráfektetjük a megfelelő kezeléssel előkészített pergamenkéziratot. Etilalkohollal — porlasztással — kissé megnedvesítjük, megindítjuk a légszívást, így a levél a perforált lapra simul. A hiányos helyekre csőrös flakonból ráöntjük a pépet, amely ott szétterül és a légszívás hatására a nedvesség nagy része távozik. Az asztallap alulról átvilágítható, így jól láthatóak a hibás helyek. A pergamen megírt részeire nem kerülhet pép. A kiegészített levelet a selyemszitával együtt leemeljük a vákuumasztalról és nemezlapok között tovább szárítjuk, majd lassan, óvatosan emelve a nyomás erősségét, szűrőpapírok között préseljük. Néhány hétig tartó száradás után a levelekből íveket készítettünk, ezeket kenderzsinegre felfűztük, a szokásos módon elkészítettük a könyvtestet és a konzervált, javított bőrkötésébe visszahelyeztük. A kézirát sérüléseit korábban takaró papír- és kézirattöredékeket megtisztítottuk és konzerváltuk, végül a restaurálás folyamatának leírását tartalmazó dokumentációval együtt a kódex visszakerült eredeti őrzőhelyére.

A restaurált pergamen kézirátokat az előírásoknak megfelelő klimatikus viszonyok között kell tárolni; 55–60% relatív légnedvességű raktárban, 18–20°C hőmérsékleten, óvni kell a jelentősebb hő és páratartalom ingadozásoktól. Ilyen körülmények között a pergamen nem fog újra hullámosodni, deformálódni és a miniatúrák is még évszázadokon át épek maradnak.⁵

BRÖTHYNE KOZOCSA ILDIKÓ

⁴ Ildikó BRÖTHY KOZOCNA, Dr. Teréz SIPÓS RICHTER, Györgyi SZLABEY: *Report on Parchment Codex Restoration by Parchment and Cellulose Fibre Pulp*. ICOM Committee for conservation 8th Triennial Meeting. Reprints, Sydney, Australia. 6–11. September 1987. Vol. II. p. 641–648.

⁵ Köszönettel tartozom Ormos Istvánnak, a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteménye munkatársának, aki a kéziratokról értékes adatokat közölt velem. Ezek az információk igen nagy segítségemre voltak a restaurálás megtervezésénél és végrehajtásánál.

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1988-ban

Rövidítések:

Írás és könyv	= Írás és könyv. A Magyar Bibliofil Társaság Évkönyve
It	= Irodalomtörténet
ItK	= Irodalomtörténeti Közlemények
Kvt	= Könyvtáros
Magyarságkutatás	= Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport évkönyve
MG	= Magyar Grafika
MS	= Magyar Sajtó
MKsz	= Magyar Könyvszemle
Mozaikok	= Mozaikok Csongrád Város Történetéből
Nederlanders en Hongaren	= Nederlanders en Hongaren ontmoetingen tussen twee volken. Geredigeerd door István Heimlich Budapest Unie van Hongaarse Boekuitgevers en Boekverspeiders 1987
A Nemzetközi	= A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből Évkönyv 1988
A reneszánsz szimbolizmus	= A reneszánsz szimbolizmus. Ikonologia, emblematika, Shakespeare. Szerkesztette Fabiny Tibor, Pál József, Szőnyi György Endre. Szeged 1987

Bibliográfiák, katalógusok, repertóriumok

BAKONYI Ferencné—GÁBOR Iván—TÓTH SZÖLLŐS Zsuzsa: Az Állatorvostörténeti Könyvgyűjtemény régi magyar és magyar vonatkozású könyvei, 1574—1850. Bp. 1987, ÁTE. 123 p. ill. (Az Állatorvostudományi Egyetem Központi Könyvtárának kiadványai 2.)

BAKONYI Karola: Reáltanodai, reáliskolai és reál-gimnáziumi tankönyvek, 1867—1945. Bp. 1987, OPKM. VIII, 96 p. (Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadványai. Kötetkatalógusok.)

BAKONYI Karola—POZSÁR Istvánné: Nemzetiségi tankönyvek, 1867—1948. Bp. 1988, OPKM. XVI, 579 p. (Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadványai. Kötetkatalógusok.)

BALÁS Endre: Az Ének-Zene Tanítása repertórium

(1958—1982) = Az Ének-Zene Tanítása 1983. 3. 97—152.

CZÉRE Gyöngyvér: Világ. Repertórium (1913—1914). Bp. 1988, Petőfi Irodalmi Múzeum. 383 p.

DIPPOLD Péter: A Történelmi Szemle repertórium 1959—1982. I—XXV. évfolyam. Bp. 1988, Akadémiai Kiadó. 223 p.

GYULAY Ferenc—DOMOKOS Attila: Statisztikai Szemle. Repertórium 1973—1982. = Statisztikai Szemle 1988. 8—9. melléklet 1—124.

HELTAI János: A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1987-ben. = MKsz 1988. 4. 315—328.

HORVÁTH Lilla: A Műhely első tíz évfolyamának repertórium 1988. 1. melléklet 1—28.

KANOSZAYNÉ KARÁCSONY Ágnes—TÓTH Éva: A

Párttörténeti Közlemények repertórium 1955—1987. Bp. 1988, MSZMP KB Párttörténeti Intézet 127 p. (A Párttörténeti Közlemények különszáma)

KÁTAI Judit—LAKATOS Anikó: A Csongrádi Proletár bibliográfiája = Mozaikok 1987. 195—230. (Repertórium 1919. 3. rész)

KENDÉNE PALÁGYI Erzsébet: Magyar Nemzet: 1938. augusztus 25.—1944. március 22. Repertórium. Bp. 1988, Petőfi Irodalmi Múzeum. 452 p.

NÁSZ János: Szépirodalmi írások a Dolgozók Lapjában, 1946—1985. Repertórium. Tatabánya 1987, József Attila Megyei Könyvtár. 327 p.

SASI Margit: Középtanodai tankönyvek, 1867—1905. Bp. 1987, OPKM. 66 p. (Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadványai. Kötetkatalogusok.)

SASI Margit: Tanítóképzői és óvónőképzői tankönyvek, 1868—1945. Bp. 1987, OPKM. VIII, 109 p. (Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadványai. Kötetkatalogusok.)

SIPOS Csaba: Az „Útközben” repertórium, 1967—1986. Kaposvár 1987, Togliatti Megyei Könyvtár. 132 p. (Somogyi bibliográfiák)

SZABÓ György: A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Pápa) kéziratkatalogusa: 1850 előtti kéziratok. Bp. 1987, Országos Széchényi Könyvtár. 232 p. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalogusai 6.)

TÓTH Pál: A „Pécs Antal” Miniaturkönyv-gyűjtők Klubja kiadványainak bibliográfiája. [Hely nélkül] 1988. 80 p. ill.

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

BELLÉR Judit: A sajtórendészeti ellenőrzés alakulása az első világháborút követő években (1919—1921) = Fialat Oktatók Műhelytanulmányai 8. 1985. [1988.] 21—67.

BOZÓKI András: A sajtónyilvánosság jogi keretei a Horthy korszakban = Fialat Oktatók Műhelytanulmányai 8. 1975. [1988.] 110—178.

BUDAI BALOGH Sándor: Szabó Dezső a Magyar Nemzetben. Amit a cenzúra nem engedélyezett. = Literatúra 1986. 3—4. 309—332.

CSÁKI Pál: A ponyvairodalom megrendszabályozása az 1940-es évek elején = MKsz 1988. 1. 41—53.

DOMBRÁDY Lóránd: A hadsereg törekvései a színházi cenzúra bevezetésére a harmincas évek első felében = Valóság 1988. 1. 52—65.

NAGY Erzsébet: Iparosok naptára. 1843. Egy megvalósulatlan kísérlet = MKsz 1988. 4. 303—304.

VADÁSZNÉ SANDI Éva: Cenzúra és népoktatáskritika a reformkorban = Magyar Pedagógia 1987. 3. 283—301.

VÉRTESY Miklós: Mit olvashattunk és mit nem? 1. Ajánló és tiltó könyvjegyzékek 1944-ig. 2. Ajánló és tiltó könyvjegyzékek 1945 után = Kvt 1988. 3. 169—176; 5. 305—309.

Papírtörténet

KARCZAG Gábor: Gondolatok a papírról (antológia kísérlet) I—III. Bp. 1987—1988, Papír- és Nyomdaipari Egyesület. 3 db. (Papíripari Hagyományok Védelmét Szervező Bizottság 20—22. sz. közleménye)

nyok Védelmét Szervező Bizottság 20—22. sz. közleménye)

Nyomdatörténet

15. század

BORSA Gedeon: A hazai ősnymtatványok példányai = MKsz 1988. 2—3. 95—139.

BORSA Gedeon: A hazai ősnymtatványok változatai = MKsz 1988. 1. 1—19. ill.

BORSA Gedeon: Hess betűöntvényeinek mérete és az ebből levonható következtetések = MKsz 1988. 4. 235—247.

CSENKI Éva: Egy ősnymtatvány restaurálásáról = Írás és könyv I. 1987. 105—116. ill.

16. század

KATHONA Géza: Bornemissza Péter névbejegyzése a wittenbergi anyakönyvben = ItK 1987/88. 1—2. 90—91.

KIRÁLY Péter: Bakfark Lantkönyve utánnyomásának egy változata = MKsz 1988. 1. 64—66. ill.

KRICSFALUSSY Istvánné: Huszár Gál 1512—1575. Debrecen 1988. 27 p. ill. [Ajánló bibliográfia.]

KUNTÁR Lajos: Sylvester János 1504(?)—1552 = Vasi Szemle 1988. 3. 357—359.

KUNTÁR Lajos—NAGYNÉ PIROSKA Lilla: Sylvester bibliográfia. Sárvár—Szombathely 1987. 77 p.

V. MOLNÁR Zoltán: Sylvester János hatása a magyar irodalmi nyelvre = Vasi Szemle 1988. 3. 360—365.

SOLTÉSZ Zoltánné: Lappangó könyvkincseinkről. = Írás és Könyv I. 1987. 51—60. ill.

17. század

DOMÁNYHÁZI Edit—HERNER János: RMNy 1214 = MKsz 1988. 4. 284.

HAIMAN, György: Miklós Tótfalusi Kis, designer of the type „Janson” = Nederlanders en Hongaren 44—47.

HAJDU Demeter Dénes: Művelődési hatások az erdélyi fejedelemségben. = Dunatáj 1988. 2. 33—42.

HAJDU Demeter Dénes: A Rákócziak gyulafehérvári nyomdája = Honismeret 1988. 4. 11—17.

JAKÓ Zsigmond: De Nederlandse jaren van Miklós Tótfalusi Kis = Nederlanders en Hongaren 48—57.

KILIÁN István: Név- és évszámrejtés a XVII—XVIII. században = MKsz 1988. 1. 20—40.

KOVÁCS Sándor Iván: A Tótfalusi-kurziválások és

az elveszett búcsúlevél, a Valedictoria részletei a Mentségben = Írás és Könyv I. 1987. 71—77.

SZÁNTÓ Tibor: Tótfalusi Kis Miklós Dávid zoltárok című kötetének keletkezéséről = Írás és Könyv 117—120. ill.

TARNÓC Márton: Az Aranyos Biblia művelődéstörténeti jelentősége = Tarnóc Márton: Kettőstükör. Bp. 1988, Magvető. 239—255.

TARNÓC Márton: Az Aranyos Biblia művelődéstörténeti jelentősége = It 1987/88. 2. 288—305.

TÓTFALUSI KIS Miklós: M. Tótfalusi K. Miklósnak maga személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége. Kiadja HAIMAN György. Bp. 1987, Helikon. 225 p.

18—20. század

BOGDÁN István: „Becsületesen közlegénykedni.” Egy sajátos múlt századi életút: Károlyi István pályája = Közgazdasági Szemle 1988. 3. 285—291.

CSÁKY S. Piroška: Vuk és az egyetemi nyomda = MKsz 1988. 4. 298—302.

FEKETE Csaba: Debreceni kalendárium 1752-re = MKsz 1988. 4. 293.

KUNTÁR Lajos: Az első szombathelyi könyvek. 200 éve indult megveszékelyükön a nyomdászat = Vasi Honismereti Közlemények 1987. 2. 9—16. ill.

NAGY Tibor: Dombóvári kisnyomdák története. 1891—1949. = MG 1987. 5—6. 126—132.

TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: A komáromi nyomdászat és sajtó 1849-ben. Tatabánya 1987, Komárom Megyei Tanács Honismereti Bizottsága. 74 p. [2] t.fol. ill. (Komárom Megyei Honismereti Kiskönyvtár)

ZAPF, Hermann: Könyveknek való ábécék az idő sodrában = Írás és Könyv 1987. 15—21. ill.

Könyvművészet, illusztráció, térképészet

CENNERNÉ WILHELMB Gizella: A Zrínyiek ikonográfiai hírneve = Somogy 1988. 1. 65—68.

Erdély és a Részek térképe és helységnévtára. Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. Szerkesztette HERNER János. Szeged 1987, József Attila Tudományegyetem. [54], 216 p. ill.

JORDÁNSZKY Elek: Magyarországon, 's az ahoz tartozó részekben lévő Bóldogságos Szűz Mária

kegyelem képeinek rövid leírása. Eszterás Pálnak két magyar könyvei nyomdoka szerint Posonban Belnay örökösének betűivel 1836. [Editio facsimile] TUSKÉS Gábor és KNAPP Éva tanulmányával. Bp. 1988, Akadémiai Kiadó. XXIII, 167 p. + 90 t. + 50 p.

KOLTAY Klára—LÉVAY Botondné—PÁL Antalné: A reformáció korának könyvművészete Magyarországon: 16. század [Kiállítási katalógus]. Debre-

cen 1987, [Kossuth Lajos Tudományegyetem]. 38 p. ill.

LOTZ Gyula: A Lázár-térképről = Geodézia és Kartográfia 1988. 5. 354—374.

PATAY Pálné: Felső-Magyarország térképei az 1680-as évekből = Geodézia és Kartográfia 1988. 3. 196—201. ill.

PATAY Pálné: Felső-Magyarország térképi ábrázolása a Thököly felkelés idején = MKsz 1988. 4. 285—292.

STEGENA Lajos: A Duna folyásának ábrázolása régi térképeken és a Lázár-térkép tájolása = Geodézia és Kartográfia 1988. 354—359. ill.

SZILÁRDFY Zoltán—TUSKÉS Gábor—KNAPP Éva: Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáráshelyekről. Bp. 1987, Egyetemi Könyvtár. 313 p. + [369] ill. (Bibliotheca Universitatis Budapestiensis Fontes et Studia 5.)

TÉGLÁSY Imre: Hercules Hungaricus: Egy Sambucus-embléma előtörténete és utóélete = A reneszánsz szimbolizmus 193—201.

ZEMPLÉNYI Ferenc: Egy magyar jezsuita emblemikus: Hajnal Mátyás. = A reneszánsz szimbolizmus 200—214. ill.

Könyvkötés-történet

BORSA Gedeon: Megbújó kincsek a könyvkötésekben = A Könyv 1988. 3. 145—151.

HOGYA György: Őt nemzedék a könyvkötészet szolgálatában: A Georgiak Veszprémben. Veszprém 1987. 62 p. ill.

KONCZ Pál: Hajdani könyvkötőkről = Múzeumi Diarium 1988. 10—12.

ROZSONDAI Marianne: A magyar könyvkötőművészet múltjából = Írás és könyv 1987. 78—89. ill.

RÉNYI Péter: Kner Erzsébet életművének etikája = MG 1987. 5—6. 74—79. ill.

RÉNYI Péter: Kner Erzsébet életművének etikája = Új Auróra 1988. 1. 83—87.

Könyvkereskedelem-történet

18—19. század

BUKTA Zsuzsa: A kőtyavetyéktől az első aukcióig = A Könyv 1988. 3. 155—159.

GAZDA István: Könyvkereskedők a régi Váci utcában a pesti könyvnyomtatás első száz évében. Bp. 1988, Akadémiai Kiadó. 115 p. [40] t. ill.

GAZDA István: A pesti könyvkereskedelem kezdete = Kvt 1988. 7. 411—413.

HUDI József: Veszprémi könyvkereskedők a XVIII—XIX. században = Horizont 1988. 2. 26—29.

VARGA Sándor: Boeken uit Nederland in een boekhandel te Pest in het jaar 1751 = Nederlanders en Hongaren 103—104.

JAKAB Zoltán: A sajtótermékek ára és fogyasztása Magyarországon 1957—1987-ben = Jelkép 1988. 4. 27—39.

KUTI Éva—MARSHAL Miklós: A magyar könyvkereskedelmi infrastruktúra helyzete, fejlődése, problémái = A Könyv 1988. 2. 57—73.; 3. 47—67.

MÁNDI Péter: Könyvkiadás, -vásárlás és -olvasás Magyarországon = A Könyv 1988. 1. 105—111.

PETŐVÁRI Ágnes: Gulyás Pálné és Püski Sándor könyvesboltja = Alföld 1988. 7. 60—64.

PÜSKI Sándorné—PÜSKI Sándor: A manhattani magyar könyvesek. [Riporter] FAZEKAS Erzsébet = Mozgó Világ, 1988. 3. 81—94.

VARGA Sándor: Visszaemlékező: Várhelyi Tamás = A Könyv 1988. 3. 129—138. (Könyvesbolti Kiskereskedelmi Vállalat)

ZÖLD Ferenc—FÜLÖP Géza: Könyvkiadók és könyvterjesztők Magyarországon. Bp. 1987. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése. 219 p. ill.

20. század

BENCsik Gábor: Először, másodszor ... harminc-harmadszor. Két évtized könyvaukciói = A Könyv 1988. 1. 125—137.

Kiadástörténet és könyvkiadók-történet

Több évszázadot érintő művek

- FEHER Erzsébet: Egészségügyi tankönyvek 1777–1868 között = Magyar Pedagógia 1987. 4. 408–423.
- GIDAY Kálmán: Szegedi kalendáriumok = Csongrád Megyei Honismereti Híradó 1986. 7–18.
- HUBAI Péter: Biblia Múzeum = Népművelés 1988. 10. 24–25.
- KATHONA Géza: A szepességi evangélikus káté 1587. és 1667. évi kiadásai = MKsz 1988. 2–3. 201–202.
- KOVÁCS I. Gábor: Kis magyar kalendáriumtörténet a kezdetektől 1730-ig = MKsz 1988. 2–3. 140–155.
- PETŐCZ Károly: A szlovák betű útja Békéscsabán. Dedinszky Gyula könyve kapcsán = Új Auróra 1988. 1. 88–92. ill.
- SOLTÉSZ, Elisabeth: Hungarica prints published in the Netherlands = Nederlanders en Hongaren 28–39. ill.

17–18. század

- BUKOVSKY Andrea: Londoni magyar vonatkozású kiadványok és az 1664. évi Zrínyi-életrajz = ItK 1987/88. 1–2. 207–211.
- ENYEDI Sándor: A Kéziratkiadó Társaság történetéhez I. = MKsz 1988. 1. 67–74.

19. század

- BORSY Károly: Szepes Ignác és bibliakiadása = ItK 1986. 5. 551–558.
- KÁLNICZKY László: 100 éve jelent meg az első Vízrajzi évkönyv = Magyar Vízgazdálkodás 1988. 1. 12–13.
- SURÁNYI Béla: Gazdasági könyvészet Debrecenben a XIX. század végéig = Hajdú-Bihar Megyei Levéltári Évkönyv 1987. 63–75.

20. század

- ÉDER Zoltán: Hány kiadásban jelent meg az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I. kötete? = Magyar Nyelv 1988. 3. 324–327.
- HAIMAN György: Bibliofília, vagy demokratikus könyvkiadás? Kner Imre kiadáspolitikai hagyatékából = Írás és könyv 1987. 62–70.
- KUNTÁR Lajos: Vas megye irodalmi múltjából. „Önerős” könyvkiadás. = Életünk 1988. 3. 370–376. (Nemzedékek Könyvkiadó)
- MEZEY László Miklós: Húszéves a pozsonyi Madách Könyvkiadó = Új Forrás 1988. 27–32.
- B. NÁDOR Orsolya: A csehszlovákiai magyar nyelvű könyvkiadás évtizedeiből. A Pravda Magyar Könyvtárától a Madách Könyvkiadó megalakulásáig (1949–1969) = Napjaink 1988. 8. 25–28.
- PETŐVÁRI Ágnes: Magyarok könyvtára. Egy utat tévesztett kiadó a MEFHOSZ = Napjaink 1988. 4. 34–36.
- PETŐVÁRI Ágnes: Misszó egy budai villa árán. A Válasz és a Fehér Holló Kiadó = Napjaink 1988. 11. 32–33.
- TEVAN Andor levelesládájából. Közreadja VOIT Krisztina. Bp. 1988. Gondolat. 448 p.
- TUSKÉS Tibor: A Dunántúli Magvető = A Könyv 1988. 3. 87–94.
- UMNYAKOVA, Jelena: Németh László művei a Szovjetunióban = Szovjet Irodalom 1988. 4. 161–166.
- VARGA Sándor: A Szikra könyvkiadó 1948-ban = Párttörténeti Közlemények 1988. 2. 146–178.
- VARGA Sándor: Visszaemlékező: Bródy András = A Könyv 1988. 2. 99–109. (Hungária Könyvkiadó)
- VARGA Sándor: Visszaemlékező: Rényi Péter = A Könyv 1988. 1. 125–137.

Sajtótörténet

Több évszázadot érintő művek

- ANTONIEWICZ, Roland: A lengyel sajtó Magyarországon a felszabadulásig = Jelkép 1988. 4. 166–173.
- BATÁRI Gyula: Két orvosi referáló lap a századfordulón = Orvosi Hetilap 1988. 52. 2806–2808.

- ELORZA, Antonio: El Socialista (1886–1912) = A Nemzetközi 1988. 144–149.
- FEKETE János: Adatok Kiskunfélegyháza sajtótörténetéhez. = Bács-Kiskun megye múltjából. Kiadja Iványosi Szabó Tibor. Kecskemét, 1987. 211–262. (A Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiadványai XI.)

KÓKAY György: Kétszáz éves a magyar folyóirat-irodalom = MKsz 1988. 2—3. 213.

LAKATOS Éva: 100 éves az Eleven Újság = MKsz 1988. 4. 274—284. ill.

Mokány Bercei és Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek... A magyar társadalom figurái az életpokokban 1860 és 1918 között. Válogatta és szerkesztette BUZINKAY Géza. Bp. 1988, Magvető. 786 p. ill.

17—18. század

FEHÉR Katalin: A 18. század végi sajtó a nevelésről = MKsz 1988. 2—3. 205—208.

FRIED István: Göttinga és a magyarok. Szeljegyzetek Futaky István és Kristin Schwamm bibliográfiájához. = MKsz 1988. 2—3. 217—220.

GÖMÖRI György: I. Rákóczi György híre a XVII. századi Angliában = Confessio, 1988. 117—120.

KURUCZ György: Pethe Ferenc az első magyar agrárszaklap élén = Agrártörténeti Szemle 1986. 1—2. 34—55. (Magyar Újság)

PENKE Olga: A Minden Gyűjtemény egyik forrása: az Esprit des Journalistes de Trévoux = MKsz 1988. 4. 248—273.

SEIDLER Wolfram: Aspekte des österreichisch-ungarischen Zeitschriftwesens im 18. Jahrhundert = MKsz 1988. 2—3. 214—217.

19. század

BEKE György: Az első magyar újság Bukarestben = Jelkép 1988. 4. 130—141. (Bukaresti Magyar Közlöny)

BERINDEI, Dan: Teleki László halálának visszhangja a Román Egyesült Fejedelemségek sajtójában = Teleki és kora. Szerkesztette Praznovszky Mihály, Rozsnyói Ágnes. Salgótarján, 1987. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. 140—143.

DIENES Ottó: Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc a korabeli északfrancia sajtóban. I. = Somogy 1988. 3. 77—85.

DIÓSZEGI György: Hetilapok — az első magyar nyelvű szaklap = Gép 1988. 4. 121—126. ill.

DIÓSZEGI György: Kossuth Lajos üzenete a Pesti Hírlap anno 1841—1844. Bp. 1988, Népszava Kiadó. 223 p. [32] t. ill.

ELEK László: Szeberényi Lajos, Békés megye első folyóiratának: a Néptanítók Könyvének szer-

kesztője = Elek László: Művelődés és irodalom Békés megyében II. Békéscsaba 1988, Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága. 147—205.

FORRAI Judit: Referáló lap egykor és ma = Az Orvosi Könyvtáros 1988. 2. 154—162. ill. (Orvosi Heti Szemle)

KISS József: Petőfi-Adattár I. Petőfi az egykorú sajtóban és egyéb nyomtatott forrásokban. Bp. 1987, Akadémiai Kiadó. 440 p. + 9 t. (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai 11.)

KOROMPAI Gáborné: A Debreczeni Ellenőr helyi vonatkozású közleményei a lap első korszakában, 1874—1890. II. = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XIV. 1987. 51—61.

KÖSZEGFALVI Ferenc: A vásárhelyi sajtó a dualizmus korában = Juss 1988. március 16—21.

KRESTIC Vasilije: Die subventionierte deutschsprachige Presse in Südungarn im Zeitalter der Dualismus = Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie, 1830—1919. Herausgegeben von Ferenc Glatz und Ralph Melville Bp.—Wiesbaden 1987, Akadémiai Kiadó—Steiner. p. 253—272.

RATZKY Rita: A nemzet sorsa, sorstársaink nemzete (A nemzeti-nemzetiségi kérdés a Tudományos Gyűjteményben) = It 1987/88. 2. 257—287.

20. század

BÁN D. András: Az ész és erkölcs társadalmához. A Századunk című folyóirat történetéből = Újhold Évkönyv 1987. 2. 377—394.

BATÁRI Gyula: Fejezetek a két világháború közötti erdélyi magyar természettudományos, ipari és orvosi folyóiratkiadás történetéből. = Technikatörténeti Szemle 1986/87. 121—140.

BEKE György: Európában egyedülálló nemzetiségpolitikai folyóirat a hajdani Lugoson. A Magyar Kisebbség = Jelkép 1988. 1. 153—158. (Jakabffy Elemér)

BOLLOBÁS Enikő: A posztmodern költészet nagy folyóiratai (1951—86): Origin, Boundary 2, Sulfur, Sagetrieb. = Helikon 1987. 1—3. 113—125.

CSIKÓS Zsuzsa: Magyar szervezetek és újságok Argentínában = Tiszatáj 1988. 7. 78—82.

FILEP Tamás: Érték és folytonosság. A 30 éves Irodalmi Szemlééről = Kortárs 1988. 10. 145—147.

GOMBOCZ István: Klaus Manns amerikanische Zeitschrift Decision: ein unbedachter Beitrag zum militanten Humanismus = Acta Litteraria Acade-

- miae Scientiarum Hungariae 1988. 1—2. 87—97.
- GREZSA Ferenc: „A tanulmány volt az én honpolgári adóm...” A Tanú-író Németh László magyarság képéről = Forrás 1988. 77—83.
- GREZSA Ferenc: Németh László Tanú-korszakának irodalomszemlélete = Új Írás 1988. 2. 86—96.
- HALÁSZ Péter: A vidéki honismereti híradók seregszemléje = Honismeret 1988. 1. 3—7.
- HARS József: Magyar irodalmi művek fordításai a két világháború közötti Oedenburger Zeitungban 1—2. = Soproni Szemle 1988. 2. 97—109. 3. 220—232.
- HEKELI Sándor: A hírlapíró, akit utólag anyakönyveztek. 125 éve született Bródy Sándor = MS 1988. 4. 20—21.
- HORVÁTH Veronika: A Minerva-Társaság története = ItK 1986. 3. 305—312. (Thienemann Tivadar)
- JEMNITZ János: Contre la Guerre (1912—1914) = A Nemzetközi 1988. 149—153.
- JEMNITZ János: Vendredi (1935—1938) = A Nemzetközi 1988. 153—156.
- KERESZTÚRI Dezső: A két Válasz körül = Újhold Évkönyv 1986. 1. 410—427.
- LENGYEL Balázs: A Márciusi Fronttól az Újholdig = Újhold-Évkönyv 1986. 1. 467—491.
- LIPTAI Erviné: Adalékok a Társadalmi Szemle 1956-ban megjelent számaihoz = Tudományos Szocializmus Tanszék Közleményei ELTE 1976. 25—57.
- LITVÁN György—VARGA F. János: A Századunk körül. Csécsy Imre és Jászi Oszkár levelezéséből = Újhold-Évkönyv 1987. 2. 395—411.
- MAJOR—ZALA Lajos: Negyvennyolcas diáklaptervezetek [1948] = Somogy 1988. 3. 86—88.
- MOLNÁR Imre: A Sloboda című magyarországi szlovák lap 1945 és 1947 között = Magyarságkutatás 1987. 145—161.
- MONOSTORI Imre: A szociáldemokrata sajtó Németh László képe a 30-as évek közepén = Forrás 1988. 3. 53—64.
- PÉTERI János: A szociálpolitikai írások a párt lapjában (1946—1982) = Jelkép 1987. 4. 32—42.
- PETŐ Andrea: Emlékezés a 100% megjelenésének 60. évfordulóján = Párttörténeti Közlemények 1988. 1. 218—220.
- POMOGÁTS Béla: Magyar folyóiratszerkesztő nyugaton. Beszélgetés Borbándi Gyulával = Új Forrás 1988. 5. 49—56.
- RAKÓCZI Rozália: A polgári demokratikus forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság katonai lapjai = A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 1987. 295—336. ill.
- RITTER Aladár: A pesti riporterkirály. Emlékezés Falus Ferencre és hetilapjára = Jelkép 1987. 4. 136—147. ill.
- RITTER Aladár: A Literatúra és testvér lapja = Jelkép 1988. 2. 132—145.
- RITTER Aladár: Zsolt Béla, a radikális publicista = Jelkép 1988. 4. 142—150. ill.
- RÓNAI Mihály András: Szép Szómorzsák = Kritika 1987. 9. 2.
- RÓNAI Mihály András: A Szép Szó utótörténete = Kritika 1988. 2. 18.
- SIEROCKI, Tadeusz: A Z Pola Walki 30 éve = Párttörténeti Közlemények 1988. 1. 225—229.
- SIPOS Péter: Dolgozók Lapja. 1937—1938. [Budapest] 1988, Kossuth Könyvkiadó. 229 p. [Részleges facsimile kiadás]
- SZABÓ Ágnes: Egy régi folyóiratunk: A Tánc = Táncművészet 1988. 4. 23.
- SZÓKE Domonkos: A Magyar Szemle és az Erdélykérdés = Tanulmányok Erdély történetéről. Szerkesztette Rácz István. Debrecen 1988, Csokonai Kiadó. 160—166.
- SZTRAPÁK Ferenc: Sajtó és közművelődés kapcsolódásai a Petőfi Népe és a Forrás 1970-es évfolyamában = Bács-Kiskun megye múltjából. Szerkesztette Iványosi Szabó Tibor. Kecskemét 1987. 263—304. (A Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiadványai IX.)
- TAKÁCS Olga, R.: Az „Új Kultúra”-ról = Literatúra 1987/88. 1—2. 71—77.
- TAR Ferenc: A pártviták tükröződése a helyi sajtóban 1946—1948. Adalékok Keszthely történetéhez = Évkönyv. Magyar Szocialista Munkáspárt Zala Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóság 1988. 61—85.
- TAR Károly: Keresünk és találunk barátokat = Jelkép 1987. 4. 148—159. (Ifjú Munkás, Kolozsvár)
- TUSKÉS Tibor: Tízéves a Dunatáj = Dunatáj 1988. 1. 5—11.
- VARGA József: Nyolcvan éve indult a Nyugat = Nagyvilág 1988. 1. 122—124.
- Vita a Szép Szó utóéletéről. [NAGY Csaba és FEJTŐ Ferenc írásai] = Kritika 1987. 5. 9.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő művek

BAKONYI Ferencné: A könyvtár két évszázada = Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Könyvtárosok Tájékoztatója 1987. 3—4. 7—18.

FABÓ Edit: A 8—10. századi arab könyv- és könyvtárkultúra = MKsz 1988. 2—3. 186—196.

KISS Istvánné: A jászszentandrási könyvtár története = Együtt 1987. 1—2. 24—38. ill.

VÉGH Ferenc: Száznegyven éves a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára = Kvt 1988. 9. 543—544.

16—17. század

FEKETE Csaba: Egri Lukács könyvtárának egy megmaradt kötete = MKsz 1988. 2—3. 199—201.

HAUSNER Gábor: Zrínyi Ádám és a Zrínyi-könyvtár = ItK 1987/88. 1—2. 185—192.

KOVÁCS Sándor Iván: „Mert szerencse vigasztal”. Velekedések néhány Zrínyi könyvjegyzetről = ItK 1987/88. 1—2. 179—184.

MONOK István: Zrínyi Miklós, a könyvgyűjtő = ItK 1987/88. 1—2. 175—179.

MONOK István—VARGA András: Partiumi könyvesházak, 1623—1730. (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah). Bp.—Szeged, 1988. MTA Könyvtára. 588 p. (Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14.)

ÖTVÖS Péter: Egy főúri könyvtár a XVII. század elején (Illésházy István) = Az értelmiség Magyarországon a 16—17. században. Szerkesztette Zombori István. Szeged 1988. 149—157.

19. század

BATÁRI Gyula: Magyar egyletek könyvtárai New Yorkban a 19. században = Kvt 1988. 4. 235—236.

RÁDY Zoltánné: Rottenbiller Lipót, Pest város főpolgármesterének könyvgyűjteménye 1849-ben = MKsz 1988. 2—3. 156—168.

RÁSZLAI Lipót: Kossuth könyvtárának katonai könyvgyűjteménye = MKsz 1988. 2—3. 209—212.

SOMKUTI Gabriella: Eötvös József és a nemzeti könyvtár I—II. = Kvt 1988. 10. 614—619.; 11. 678—686.

SOMKUTI Gabriella: Történeti tények és köztudat, avagy: Mit alapított Széchényi Ferenc = Könyvtári Figyelő 1988. 4. 268—272.

VERTESY, Miklós: Pesti könyvtárak a 19. század első felében = Kvt 1988. 1. 46—49.

20. század

BOTKA Ferenc: Magyar költők és írók kéziratai a Petőfi Irodalmi Múzeumban = Írás és könyv 1987. 32—42. ill.

F. CSANAK Dóra: Írói hagyatékok az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában = Írás és könyv 1987. 22—31. ill.

KÁRÁSZ Mária: Tíz éve itthon a Vasvári-hagyaték = Csongrád Megyei Könyvtáros 1988. 1—2. 65—68. ill.

KARSAY Orsolya: Írói és költői hagyatékok az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában = Írás és könyv 1987. 43—50. ill.

KOLTAY Klára: Külföldi Amesius és Perkins kiadások Magyarországon = Múzeumi Kurír 1987. 53. 11—15.

KÖSZEGFALVI Ferenc: A hódmezővásárhelyi közkönyvtár 1944—1952 között = Kvt 1988. 2. 105—112.

LUKÁCS László: A jászalsószentgyörgyi községi könyvtár története = Együtt Szolnok Megyei Könyvtári Híradó 1986. 3. 3—17.

NAGY Péter Tibor: A Bethlen-csoport francia nyelvű folyóiratának megalapítása 1932—33-ban = Aetas 1987. 2. 72—105.

NARAY, Josef: Die Franziskanerbibliotheken in Güssing = Hungarian Studies 1986. 2. 285—289.

RÓZSA György: Könyvtártörténeti adalékok és flekkes históriák = Kvt 1988. 10. 610—612.

RÓZSA György: „Tudományok és művészségek szeretete...” Írások az MTA könyvtárából. Bp. 1986, MTA Könyvtára. 165 p. ill. (A MTA Könyvtárának közleményei 16.)

SÍPOS Csaba: A somogyi népművelés a két világháború között, különös tekintettel a könyvtári kultúrára = Fejezetek Somogy megye történetéből. 1919. aug. 1.—1944. dec. 1. Szerkesztette

SÜRI Károly. Kaposvár 1988, MSZMP Somogy Megyei Bizottságának Oktatási Igazgatósága. 257—295.

SZABÓ Kálmán, Ifj.: A Tanácsköztársaság könyvtárügyi törekvései Sopronban = Soproni Szemle 1988. 3. 251—260.

SZABÓ Tibor—ZALLÁR Andor: Az ezredik népkönyvtár 1948-ban = Kvt 1988. 9. 550—551.

WIX Györgyné: Az emlékek színes szóttese III. = Kvt 1988. 4. 218—223.; 5. 289—296. (Országos Széchényi Könyvtár)

ZAY László: Ráday-örökség. Kollégium és Gyűjtemény = Budapest 1988. 2. 19—23. ill.

Bibliofília, könyvgyűjtés

GIDAY Kálmán: Adatok a szegedi ex libris történetéhez = Kisgrafika 1988. 1. 27—28. ill.

HAIMAN György: „A tömegtermelés megnevesítése”. Kner Imre és a bibliofília = Új Auróra 1988. 2. 94—103.

HORVÁTH Hilda: Az ex libris-kultúra a századeleji Magyarországon = Írás és könyv 1987. 90—104.

HORVÁTH Hilda: A XX. század elején készült magyar ex librisek tematikai csoportosításának lehetőségei 2—4. = Kisgrafika 1988. 1. 17—19.; 2. 27—30.; 3. 24—28. ill.

HORVÁTH Hilda: Magyar ex librisek 1525—1985. [Budapest] 1985. Magyar Bibliofil Társaság. 178 p. ill.

HORVÁTH J. József: Királyi folió a királynő számára = A Könyv 1988. 2. 141—145. (Mária Terézia, Joseph Kurzböck)

KELECSÉNYI Gábor: Literáti Nemes = Budapest 1988. 6. 36—38. ill.

KELECSÉNYI Gábor: Múltunk neves könyvgyűjtői. Budapest 1988, Gondolat. 297 p. ill.

PALÁSHY Lajos: Rovásírás az ex librisen = Kisgrafika 1988. 1. 24—25. ill.

POGÁNY György: Fitz József és a Magyar Bibliophil Társaság = MKsz 1988. 2—3. 169—185.

POGÁNY György: A Magyar Bibliofil Társaság története (1920—1970) = Írás és könyv 198. 121—135.

SOÓS Imre: Fery Antal művészete = Kisgrafika 1988. 2—16. ill.

TÓTH Pál: A „Péchy Antal” Miniaturkönyvgyűjtők Klubjának története. [Miskolc] 1987. Péchy Antal Miniaturkönyvgyűjtők Klubja. 117 p.

Olvasástörténet

KERÉKGYÁRTÓ Mihály: Az ózdi Olvasó Egylet és Dalárda = Honismeret 1988. 4. 49—51.

MONOK István: Olvasmánytörténeti forrásaink — Értelmiségtörténet = Az értelmiség Magyarországon a 16—17. században. Ed. Zombori István. Szeged 1988. 169—181.

MONOK István: XVI—XVII. századi olvasmánykultúránk. (Régi magyarországi könyvjegyzékek összegyűjtése, nyilvántartása és publikálása) = MKsz 1988. 1. 78—82.

A múlt könyvtárosai, bibliográfusai

DIÓSZEGHYNÉ SZÉPE Katalin: Fitz József tanítványa voltam = Kvt 1988. 4. 233—234.

FRÁTER Jánosné: A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárosai 1831—1949. Bp. 1987, MTA Könyvtára. 158 l. ill. (A MTA Könyvtárának közleményei 18.)

HORVÁTH Géza: In memoriam Szinnyei József = Komárom Megyei Könyvtáros 1988. 2. 33—37.

WIX Györgyné: Fitz József az Országos Könyvtári Központban = Kvt 1988. 6. 346—349.

HELTAI JÁNOS

J. SOLTÉSZ KATALIN

ARANY JÁNOS VERSELÉSE

Opus Irodalomtörténeti tanulmányok 9.

A monográfia nagy nemzeti klasszikusunk verstechnikájának részletes elemzésével egyúttal a magyar verselés klasszikus normáinak kérdését is megvilágítja. A feldolgozott anyag között van Arany János valamennyi fennmaradt verses műve, a töredékekkel, kétes hitelűekkel és fordításokkal együtt. A könyv felépítése a versszöveg vizuális befogadására alapozódik: első fejezete a „látható versformá”-val, az írásképpel foglalkozik, ezt követi a strófaszerkezetek és rímképletek vizsgálata, majd a prozódia és ritmika, a rím, a járulékos versdízsek és alakzatok (alliteráció, refrén stb.) fejezete. A versformák áttekintése a hagyományos felosztásra épül: magyaros versformák, időmértékes versformák, szabadversek, kombinált és keverék versformák.

A kötet függelékében — a szerző Babits Mihály költői nyelve c. könyvéhez hasonlóan — a tárgyalt költői életmű valamennyi versformájának táblázata található; a táblázat az egyes versek formájának, verselési sajátosságainak meghatározására is alkalmas.

345 oldal — 14 × 21 cm — Fűzve 58,— Ft

ISBN 963 05 4027 4

IRODALOMTÖRTÉNET

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóirata

Főszerkesztő: Nagy Péter

A magyar irodalom s ezen belül főleg a huszadik századi s a mai szocialista magyar irodalom alakjainak és műveinek, problémáinak, folyamatainak és eredményeinek vizsgálatával foglalkozó tanulmányokat, cikkeket, ismertetéseket közli. Fontos célja, hogy az irodalomtörténet elvi és gyakorlati kérdéseinek tárgyalásával elősegítse az egyetemi és iskolai irodalomoktatás korszerűsítését, tágabb irodalmi látókör kialakítását.

Alapítva: 1912

Magyar nyelven

Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 180.— Ft

Előfizethető a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR)

Budapest, XIII. Lehel u. 10/A., 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

Felelős szerkesztő: Komlowszki Tibor

Magyar irodalomtörténeti, új szempontokat érvényesítő elvi, történeti, esztétikai elemző dolgozatokat közöl, kiadatlan dokumentumokat publikál. Figyelemmel kíséri a magyar irodalomtörténettel foglalkozó kiadványokat, beleértve a külföldön megjelenteket is. Számot ad az Intézetben folyó kutatásokról.

Alapítva: 1891

Magyar nyelven, angol, francia és orosz összefoglalókkal

Megjelenik évente 1 kötet, 6 füzetben

Évi előfizetési díja: 228,- Ft

Előfizethető a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR)

Budapest, XIII. Lehel u. 10/A., 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1989., Nyomdai táskaszám: 18525

Felelős szerkesztő: Kókay György

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 9.8 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025-0171

TARTALOM

<i>Tóth Zoltán</i> : Szent István legrégibb életirata nyomán II. A Szent Istvánra vonatkozó időadatok tanúsága	319 ✕
<i>Borsa Gedeon</i> : A hazai könyvnyomtatás megalapítása	338
<i>Papp Júlia</i> : Képzőművészeti ismeretek és a „művészettörténeti gondolkodás” kezdetei Sándor István műveiben	355
<i>Lengyel András</i> : A Szeged története I.	369

KÖZLEMÉNYEK

<i>Szelestei N. László</i> : Passiószöveg töredéke a 16. század közepéről	383
<i>Stoll Béla</i> : Egy ismeretlen kolozsvári nyomtatvány 1601-ből	385
<i>Szabó György</i> : Torkos Jakab püspök kanonika-vizitációjának könyv- és eszmetörténeti tanulságai	391
<i>Kókay György</i> : Bessenyei György Der Amerikaner-ének utóelote	399
<i>Ényedi Sándor</i> : Pápai István levelei Aranka Györgyhöz	404
<i>Glász Mónika</i> — <i>Serfőző Sándor</i> : S. Kende bécsi antikvárius levelei és a Magyar Könyvszemlének szánt kiadatlan cikke 1893–95-ből	407

FIGYELŐ

<i>Lisztes László</i> : Beszámoló a 2. Országos Bibliográfiai Értekezlet előkészítéséről	410
<i>Beöthyné Kozocsa Ildikó</i> : Két XIV. századi héber kódex restaurálása	411

BIBLIOGRÁFIA

<i>Heltai János</i> : A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1988-ban .	419
---	-----

Ára: 48. Ft

Előfizetés egy évre: 192. Ft

SOMMAIRE

<i>Tóth, Zoltán</i> : Sur les traces de la biographie la plus ancienne de Saint Étienne. II. Les dates se rapportant à Saint Étienne	319
<i>Borsa, Gedeon</i> : La fondation de la typographie en Hongrie	338
<i>Papp, Júlia</i> : Les connaissances de beaux-arts et les débuts de la „pensée de l'histoire de l'art” dans les ouvrages d'István Sándor	355
<i>Lengyel, András</i> : L'histoire de Szeged, vol. I.	369

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Szelestei N., László</i> : Un fragment d'un texte de passion du milieu du XVI ^e siècle	383
<i>Stoll, Béla</i> : Un imprimé inconnu de Kolozsvár de l'année 1601	385
<i>Szabó, György</i> : Les enseignements d'histoire de livre et d'idée de la canonica-visitatio de l'évêque Jakab Torkos	391
<i>Kókay, György</i> : La postérité du premier livre de György Bessenyei	399
<i>Enyedi, Sándor</i> : Les lettres d'István Pápai à György Aranka	404
<i>Glász, Mónika – Serfőző, Sándor</i> : Les lettres et un article inédit de 1893–1895, destiné à la Revue du Livre Hongroise, de S. Kende, libraire-antiquaire de Vienne	407

CHRONIQUE

<i>Lisztes, László</i> : Compte-rendu de la préparation de la seconde Conférence Nationale de Bibliographie	410
<i>Beöthy-Kozocsa, Mme Ildikó</i> : La restauration de deux codex hébreux du XIV ^e siècle	411

BIBLIOGRAPHIE

<i>Heltai, János</i> : La bibliographie spéciale de l'histoire de livre, de bibliothèque d'imprimerie et de presse en Hongrie en 1988	419
---	-----